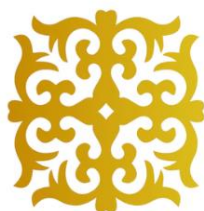
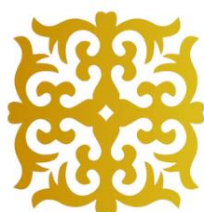


**Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы  
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

**Шоқан оқулары-29 халықаралық  
ғылыми-практикалық  
конференциясының МАТЕРИАЛДАРЫ**  
**«Тарих және география» сериясы**



**МАТЕРИАЛЫ международной  
научно-практической конференции  
Шоқан оқулары-29**

**КОКШЕТАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА  
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

**Серия «История и география»**

**Том 3 / 2025**

УДК 001  
ББК 72  
Ш76

«Шокан оқулары-29 Шокан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, Қазақстан, Көкшетау, 2025. Т. 3. – 134 б.

Материалы международной научно-практической конференции «Шокан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и глобальные перспективы», Казахстан, Кокшетау, 2025. Т. 3. – 134 стр.

Materials of the International Scientific Practical Conference «Shokan okulary-29 The Legacy of Shokan Ualikhanov: Regional Aspects and Global Perspectives», Kazakhstan, Kokshetau, 2025. T. 3. – 134 pag

ISBN 978-601-261-675-0  
Т.3.-2025  
ISBN 978-601-261-672-9

Бұл басылымға «Шокан оқулары-29 Шокан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енді. Олар көптеген жұмысшыларға, университет оқытушыларына, докторанттар мен магистранттарға арналған әр түрлі ғылым салаларының мәселелерін көрсетеді.

В настоящее издание вошли материалы международной научно-практической конференции «Шокан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и глобальные перспективы». Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 001  
ББК 72  
Ш76

СЕКЦИИ:

«Исторические личности, научное и духовное наследие»  
«Этнополитика, общество и трансформации»  
«География, образование и пространственные подходы»

СЕКЦИЯЛАР:

«Тарихи тұлғалар, ғылыми және рухани мұра»  
«Этносаясат, қоғам және трансформация»  
«География, Білім және кеңістіктік тәсілдер»

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сырлыбаев М.К. - Ш.Уәлиханов атындағы КМУ ректоры, э.ғ.к.  
Жакупова А.Д. - ҒЖ және ӨӨӘ жөніндегі проректоры, ф.ғ.д., профессор.  
Бексеитова А.Т. – Ш. Уәлиханов атындағы педагогикалық институтының директоры, т.ғ.к., профессор.  
Жапарова С.Б., - С. Сәдуақасов атындағы АТИ директоры, т. ғ. к., к. профессоры.  
Искаков А.Ж., - Жоғары бизнес және құқық мектебінің директоры, э. ғ. д.  
Муратбекова С.К., - Жоғары медицина мектебінің директоры, м. ғ. д., доцент.  
Байдалин М.Е., - Ғылым және технологияларды коммерцияландыру департаментінің басшысы, PhD.  
Макенова Л.Ш. - БРБ жетекшісі

ISBN 978-601-261-675-0  
ISBN 978-601-261-672-9

© Ш.Уәлиханов атындағы  
Көкшетау университеті, 2025

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ, НАУЧНОЕ И ДУХОВНОЕ  
НАСЛЕДИЕ**

**ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР, ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРА  
HISTORICAL FIGURES, SCIENTIFIC AND SPIRITUAL  
HERITAGE**

1. **Абдрахманова С. А., Идрисов Р. А., Ахметова Г. Б.** 8  
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау  
**ШОКАН УАЛИХАНОВ – ПРОМЕЛЬКНУВШИЙ МЕТЕОР  
КАЗАХСКОЙ СТЕПИ**
2. **Буканова Р. Г.** Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, 11  
Кокшетау - РОССИЯ И КАЗАХСТАН В 30-Х ГГ. XVIII ВЕКА:  
**ЗАРОЖДЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ**
3. **Ермаганбетова А. Е.** Ақмола облысы, Көкшетау қаласы «№9 16  
ЖОББМ» тарих пәнінің мұғалімі, тарих ғылымдарының магистрі  
- **ШОҚАН УАЛИХАНОВ - ҚАЗАҚТЫҢ АСА КӨРНЕКТІ  
ҒАЛЫМЫ**
4. **Кенжебаев Е. К., Шукеева А. Т.** магистрант, PhD Ш. Уәлиханов 18  
атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ. XX ғ. 50–80  
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ-БІЛІМДІК ОЙ-САНАНЫ  
НАСИХАТТАУДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР, ПРОБЛЕМАЛАР  
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ САЛДАРЫ
5. **Найманбаев М. А.,** к.т.н., в.н.с. КазННТУ им. К.И. Сатпаева, 22  
г.Алматы **ПО СЛЕДАМ ТАЙНЫ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА**
6. **Осипова Ж. К.** Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, 27  
Көкшетау - М. СЕРДАЛИННИҢ САЯСИ –РУХАНИ  
МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҰРПАҚТАРЫ
7. **Толкумбекова Т. П.** Атбасар қ. «Аграрлық-индустриалдық 31  
колледжі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны,  
**Қаженова Г.Т.** тарихи ғылыми кандидаты **АТБАСАР  
ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ**
8. **Сейтмағанбетова Ж. Т.,** гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР 36  
Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің Ақмола облысы бойынша  
департаментінің ресми өкілі **ХІХ-ХХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ  
АЛТЫН ОРДАНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ**
9. **Сейтмағанбетова Ж. Т.,** гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР 43  
Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің Ақмола облысы бойынша  
департаментінің ресми өкілі **ҚАЗАҚСТАН  
ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА**
10. **Серикпай Ф. Ж.,** т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық 51  
университетінің доценті **Қаженова Г.Т.** XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30  
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ  
ӨМІРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ (СОЛТҮСТІК  
ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)
11. **Темкенов А. К., Утегенов М. З.** кандидат исторических наук, 56  
доцент Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г.  
Кокшетау **ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ  
ПОЛИТИКИ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ ПЕРВОЙ  
ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА**

- 12, **Шаймерденова Ж. К.** Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ. ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ МЕН ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ БІРЕГЕЙЛЕНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 59
- 13, **Шарипов А. А., Салимов А. К.** Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау ВОПРОСЫ ПОЛНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИИ 20-50 ГГ. XX ВЕКА В КАЗАХСТАНЕ ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ 63

**ЭТНОПОЛИТИКА, ОБЩЕСТВО И ТРАНСФОРМАЦИИ**  
**ЭТНОСАЯСАТ, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ТРАНСФОРМАЦИЯ**  
**ETHNOPOLITICS, SOCIETY AND TRANSFORMATIONS**

1. **Абужусипов Ж. О.** «Ақмола облысы білім басқармасы Көкшетау қаласы бойынша білім бөлімі Көкшетау қаласының №14 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ, **Уалиев Т.А.** Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ. ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ - ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА КӨШПЕЛІ БОЛЫСТАР ХАЛҚЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ БІЛІКТІ ҚАБЫЛДАУЫ 68
2. **Еламанова А. Б.** докторант 1 курса ОП D053 – История, **Бексеитова А. Т.** к.и.н., ассоц.профессор Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (ХІХ–ХХ ВВ.) 75
3. **Жаналинов А. Н., Утегенов М. З.** к.и.н., доцент Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау ВЛИЯНИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ НА ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕВЕРНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА 80
4. **Жаналинова Д.Т.** № 69 школа-гимназия имени Кемеля Ақышева г. Астана - ЗНАЧЕНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ШОКАНА УАЛИХАНОВА 85
5. **Жусупова Р. К., Тулепбергенов Г. М.** Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова ПОЛИТИКА КОРЕНИЗАЦИИ ПАРТИЙНЫХ И СОВЕТСКИХ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ: РЕАЛИЗАЦИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОКРАИНАХ КАЗАХСТАНА 89
6. **Ілияс А. Ғ., Утегенов М. З.** тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханова, Көкшетау қ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК Өңіріндегі ұлттық бірегейліктің қалыптасуының ерекшеліктері (1991–2024 жж.) 95
7. **Каженова Г. Т.** тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., **Борамбай М. Ғ.** Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Кокшетау - АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДА КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ПРОЦЕССІ 99
8. **Кушпаева А. Б.** кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, 104

г.Кокшетау, **Рахимжанова Г. А.** Центр по охране и использованию памятников историко-культурного наследия СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

9. **Мухамеджанова Ж. М.** Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ӘДІЛЕТТІЛІК», «ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІК» ЖӘНЕ «ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ МЕН ПРОБЛЕМАСЫ 107
10. **Сағатов Д. Е.** Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ. ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР 110
11. **Хамзин М. Г., Утегенов М. З.** т.ғ.к., доцент Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН 113
12. **Хамзина Д. Ж., Утегенов М. З.,** тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60 ЫНШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ СОЛТҮСТІК Өңірдің: ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ САЛДАРЫ 116

#### **ГЕОГРАФИЯ, ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ПОДХОДЫ**

#### **ГЕОГРАФИЯ, БІЛІМ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ТӘСІЛДЕР**

#### **GEOGRAPHY, EDUCATION, AND SPATIAL APPROACHES**

1. **Есенжолов Б. Х., Сейткамал Ш. Б.** Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БУЫН ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ТАЛДАУ 119
2. **Мазбаев О. Б.** география ғылымдарының докторы, профессор, **Амербеков Е.У.** Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУ ТҮРКЕШЕЛІКТЕРІ 123
3. **Мазбаев О. Б.** география ғылымдарының докторы, профессор, **Дайрабаева А.Ж.** Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕГІ ГЕОКЕШІНГ 126
4. **Мазбаев О.Б.** доктор географических наук, профессор, **Есенгельдина О.** Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау - ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАМКАХ ШКОЛЬНОГО КУРСА ГЕОГРАФИИ 129

5. **Тлеугабулов Д. Т.<sup>1</sup>, Рысбергенов М. А.<sup>2</sup> Мухаметзянов А. Р.<sup>3</sup>,  
Тлекишев С. Н.<sup>4</sup>, Тагленов А. М.<sup>5</sup>, Укеев Ж. К.<sup>6 1-5</sup>** Евразийский  
национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, <sup>6</sup>Центр  
по охране и использованию историко культурного наследия»  
управления культуры Акмолинской области **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**  
**«ЦЕНТРА ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИСТОРИКО-**  
**КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ» УПРАВЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ**  
**АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2024 ГОДУ** 131

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ, НАУЧНОЕ И ДУХОВНОЕ  
НАСЛЕДИЕ**  
**ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР, ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРА**  
**HISTORICAL FIGURES, SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE**

УДК 930.9

**ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ**  
**ШОКАН УАЛИХАНОВ – ПРОМЕЛЬКНУВШИЙ МЕТЕОР КАЗАХСКОЙ**  
**СТЕПИ**

**SHOKAN UALIKHANOV – BRIGHT STAR OF THE KAZAKH STEPPE**

Абдрахманова Сауле Ахметжановна

Идрисов Рашид Ашкенович

Ахметова Гульмира Берлибековна

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

[abdraxmanova\\_s@mail.ru](mailto:abdraxmanova_s@mail.ru)

Абдрахманова Сауле Ахметжановна

Идрисов Рашид Ашкенович

Ахметова Гульмира Берлибековна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

[abdraxmanova\\_s@mail.ru](mailto:abdraxmanova_s@mail.ru)

Abdrakhmanova Saule Akhmetzhanova

Idrisov Rashid Ashkenovich

Akhmetova Gulmira Berlibekovna

Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau

[abdraxmanova\\_s@mail.ru](mailto:abdraxmanova_s@mail.ru)

***Аннотация:** Статья посвящена изучению жизни и творчества великого ученого Чокана Чингисовича Валиханова. В казахской истории, возможно, не было другой такой одарённой личности, как он. Особое внимание уделяется на вклад ученого в развитие науки, внесшего свою лепту в развитии истории, географии и этнографии Казахстана. Статья отражает роль и значение жизненного пути и научного творчества Ч.Валиханов.*

***Ключевые слова:** Ч. Валиханов, Омский кадетский корпус, Русское географическое общество, Каишгария, путешественник, экспедиции.*

*Посвящается 190-летию выдающегося  
ученого-просветителя Ш.Ш Уалиханова*

В казахской истории, возможно, не было другой такой одарённой личности, как Шокан Уалиханов. В нем немыслимым образом соединились гениальный ум, дар исследователя, особая казахская чувственность и высокий дух предков. Любое прикосновение к его пламенной судьбе оставляет в нашем сердце след, подобный ожогу от испепеляющего жара звезды. Н.И. Веселовский отметил: «Как блестящий метеорит

промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов». Прежде всего, следует сказать, что Шокан Уалиханов – замечательный ученый и путешественник, славный сын своего народа, в своих трудах останется с ним как образец гуманности и гениальности, и нет сомнения, что история его жизни, его наследие озарят своим светом ещё многие и многие поколения пытливых и любознательных.

Шокан Уалиханов родился в 1835 году в местности Кунтимес близ Кушмурунской крепости, в самом сердце казахской степи. Шокан рос, как и подобает потомку Чингисхана, в особой среде. Он развивался быстро, опережая своих сверстников. Вскоре Шокан выучил русский язык и с поразительной восприимчивостью впитывал знания. *«Моё сближение с Чоканом началось со страсти к чтению, к путешествиям и географии степи, некоторые части которой были ещё неизвестны»,* [1] – вспоминал впоследствии Григорий Потанин.

Еще один положительный момент заключается в том, что Шокан был очень красивым, мужественным человеком. Мужеством дышало врождённое стремление быть первым, любил подтрунивать над собой. Он не был человеком с холодным рассудком и каменным сердцем. Всегда жил, повинаясь чувствам, как настоящий казах. Примечательно, что в 12 лет Шокан поступил в Омский кадетский корпус, лучшее в то время учебное заведение в Сибири. Привыкший к распорядку жизни в степи, вставал с постели последним. Здесь следует отметить, что дружба с председателем правления сибирских киргизов Гутковским предопределила будущую профессию Шокана. За шесть лет учебы он совершил невероятный скачок. Уже в 1852 году он был включен в состав военно-научной экспедиции по Семиречью. Корнет Уалиханов оказался незаменимым в этом походе. Он лучше других офицеров знал традиции и культуру казахов, свободно владел не только казахским, но и другими тюркскими языками. Один из аргументов в поддержку Шокана, это то, что его научные работы, дневники и отчеты дышат свежестью и оригинальностью. Он наблюдателен в деталях, точен в аналитике, блистателен в стиле изложения. В 1856 году Чокана отправили в Кульджу с дипломатической миссией. Поручение было выполнено блестяще. 27 февраля 1857 года Чокан Валиханов избран действительным членом Русского географического общества [2,3,4,5].

Общественность в целом склонна полагать, что такого чистого таланта, как Шокан, больше не было в казахской истории. Многие известные люди оставили воспоминания о Шокане на письме. *«Чокан Чингисович – единственный феномен между киргизами, и в наших оренбургских степях, может быть, долго ещё ждать такого явления»* [6].

*«Эскадронным кадетам много новостей приносил Чокан Валиханов. Омское образованное общество очень интересовалось этим кадетом; некоторые лица из этого общества брали его в свой дом на воскресный отпуск; это были очень интересные дома. Поэтому мы, эскадронные кадеты, немного были обязаны этому киргизскому аристократу с демократическими убеждениями»* [7].

*«Монгольская раса вообще некрасива, но Чокан был донельзя привлекателен, скажу даже красив, несмотря на выраженный в его физиономии чистый монгольский тип (черные густые прямые волосы, узкие черные глаза, маленький, немного вдавленный нос – всё в нем было монгольское). Но все черты его лица говорили в его пользу, свидетельствовали о доброте, мягкости, всё в нем было крайне симпатично, тянуло к нему...»* [8].

*«По возвращении из Каишгара Валиханов был переведен на службу в Петербург, где деятельно принялся за научную разработку собранного им обширного этнографического и исторического материала, стараясь в то же время пополнить всячески свое образование. Вечно занятый своими вопросами, он успевал не только читать массу литературы, но даже слушать лекции в университете и т.д.»* [9].



Одним из важнейших трудов Шокана Уалиханова по истории являются «Исторические предания о батырах XVIII в.». В основе произведения лежат известные всему казахскому народу события, связанные с борьбой против джунгарских (калмыцких) захватчиков. Уалиханов в своих «Исторических преданиях...» дает четкое перечисление батыров, которые пожертвовали своими жизнями во имя спасения родной земли. В произведении также неоднократно упоминается имя Абылай хана. Если такие имена, как Богенбай, Кабанбай, Райымбек, Карасай, Наурызбай хорошо известны, то имена, представленные в «Исторических преданиях...» не так популярны среди широкой общественности, их почти никто не знает. Поэтому нельзя отрицать, что данный исторический труд имеет большое значение с целью пропаганды малоизвестных имен киргизских (казахских) батыров.

Следующий исторический труд, который хочется осветить – это «Абылай». Абылай хан являлся прадедом Шокана Уалиханова, поэтому неудивительно, почему Шокан посвятил ему целое историческое произведение. В нем говорится о периоде власти хана Абылая. Абылай, благодаря своим личным достоинствам, пользовался непоколебимым авторитетом среди народа. «Уважение хана Абылая носило какой-то мистический характер» – как описывает Уалиханов в своей работе. «Ни один киргизский хан не имел такой неограниченной власти, как Абылай.» В преданиях киргизов он носит какой-то поэтический характер.

Один из интересных и важных этнографических трудов Шокана Уалиханова – «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи». В этом труде Шокан подробно описывает «вооружение киргиз в древние времена...». В нем содержатся более конкретные факты, чем в любом школьном учебнике истории. В работе Шокана Уалиханова встречаются ранее неизвестные названия оружия киргизов. Таким образом, изучив данный этнографический труд, можно не только получить ценные сведения по истории, но и обогатить свой словарный запас новыми терминами.

Не меньшей этнографической значимостью является труд Шокана – «Следы шаманства у киргизов». Уалиханов уделяет большое внимание происхождению шаманства, его объектам (солнце, луна, звезды, небо). Он пишет о том, что шаманство есть почитание природы в целом. Постепенно оно смешивается с мусульманством. Всё, что человек видел над собой, он почитал и уважал. Уалиханов также говорит о том, что происхождение шаманства непосредственно связано с поклонением духам предков (аруакам). Значительная часть труда автора посвящена вере в Кок-Тенгри (Синее небо). У шаманов, по утверждению Шокана, немаловажную роль играет поклонение огню. «Огонь был покровителем жилищ, домашним святилищем, поэтому у киргизов невеста при вступлении в новое семейство должна была поклониться огню в большом доме». Киргизы придавали большое значение обряду очищения огнем. По большому счету, Шокан Уалиханов дал подлинное описание вероисповедания киргизов. Несомненно, этот труд вошел в золотой фонд науки этнографии [10].

Было бы несправедливо не упомянуть тот факт, что экспедиционная деятельность Ш. Уалиханова и его исследования как ученого в области географии заслуживают особого внимания. Труды Уалиханова «Очерки Джунгарии», «О состоянии Алтышара» и многие другие отличаются тонкими научными наблюдениями за ландшафтом, характеристикой флоры и фауны, гидрографии этих мест. Тот факт, что 21 февраля 1857 года Шокан Уалиханов был избран действительным членом Русского географического общества, означает признание выдающихся заслуг молодого ученого перед российской наукой. Наиболее известный географический труд Ш. Уалиханова – «Очерки Джунгарии». Шокан: *«Вся страна..., как одна громадная пустыня с заброшенными водопроводами, каналами и колодцами, засеянная развалинами; пустыня, занесенная песком, заросшая уродливыми кустами колючего саксаула и обитаемая только стадами диких ослов и пугливых сайгаков...»*. В труде «Очерки Джунгарии» Уалиханов подробно описывает свое путешествие в Кашгар. Как сообщает Шокан, этот город славится на востоке обаятельными

молодыми девушками, на которых всякий приезжий может жениться, нисколько не стесняясь, на известный срок или на время его пребывания. «Также Кашгар славится своими музыкантами, танцовщицами и т.д.». «Джунгария не отличается большой своеобразной растительностью». Как сообщает Шокан: *«Сведения, собранные во время путешествия, состоят, во-первых, из личных наблюдений; во-вторых, из сведений и материалов, полученных от людей, достойных вероятия и поверенных другими показаниями, и, наконец, из письменных источников, полученных от купцов, чиновников, из туземных официальных документов и книг»*. Одним из трудов Шокана Уалиханова по географии является «Дневник поездки на Иссык-Куль» (1856 г.). В этой работе Уалиханов подробно описывает свой маршрут к озеру Иссык-Куль. Здесь встречается множество ранее малоизвестных географических названий. В «Дневнике...» содержатся ценные сведения о флоре и фауне рек, впадающих в озеро. Уалиханов как путешественник отличился своей наблюдательностью, внимательностью, казалось, по пути он не пропустил даже ни одной малейшей детали, ещё успевал делать некоторые зарисовки, наброски [11]. Надо признать, что поездка в Кашгарию, в Восточный Туркестан, сопряженная с необычайными трудностями, лишениями, опасностями, утвердила за Уалихановым славу отважного путешественника и неутомимого ученого-исследователя. Труды Уалиханова в области географии явились крупным вкладом в народоведение, в отечественную и мировую науку.

Мы не можем игнорировать тот факт, что Уалиханов становится кумиром российских востоковедов и дипломатов, писателей и поэтов. Имена первооткрывателей не исчезают из науки, не вычеркиваются никогда и никем. Выдающиеся путешественники А.Р. Голубев и М.И. Венюков, побывавшие в Заилийском крае вскоре после Шокана Уалиханова, первыми сказали о значении его открытий. Трудно смириться с тем фактом, что русские ориенталисты единогласно признали в его лице феноменальное явление и ожидали от него великих и важных открытий о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Шокана лишила этих надежд.

Также следует отметить, что Уалиханов известен как неутомимый собиратель и вдумчивый исследователь фольклорных произведений и письменной поэзии казахского народа. В трудах «Предания Большой киргиз-кайсацкой орды», «Исторические предания о батырах XVIII века», «Древности», «Язык», «Самородная словесность» Уалиханов приводит и исследует множество народных поэм, сказок, легенд, преданий казахского народа. Он сделал первую научную запись киргизского героического эпоса «Манас», сопроводил ее историко-литературным анализом и частично перевел на русский язык. Уалиханов считал «Манас» «национальной святыней киргизского народа». «Манас» в оценке Уалиханова — это «энциклопедическое собрание всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица — богатыря Манаса. Это нечто вроде степной Илиады. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее.

Из этих фактов, можно сделать вывод о том, что Уалиханов внес свою лепту в развитии истории, географии и этнографии Казахстана. Он был одним из первых профессиональных художников. Он всю свою жизнь стремился постигнуть родную историю, овладеть сокровищами знаний, накопленных человечеством. Выходец из среды кочевого народа, Шокан сумел подняться до вершин научного и общественного прогресса и занять почетное место в рядах ученых того времени. Его путешествия на Тянь-Шань, в Джунгарию, Восточный Туркестан, научные труды и исследования явились важным вкладом не только в русское, но и в мировое востоковедение. Он одним из первых поведал миру о неведомой и загадочной Кашгарии, написал ряд интересных исследований по истории, этнографии и политическом положении Средней Азии, оставил оригинальные труды по истории Казахстана, различиях киргизов с казахами. До конца своих дней Ш. Уалиханов оставался патриотом своей родины. Его труды заслужили мировое признание.

Сегодня Республика Казахстан – независимое, суверенное государство, развивается по пути демократизации и прогресса. И этому мы в немалой степени обязаны Шокану Уалиханову, который внес огромный вклад в развитие науки, культуры Казахстана.

### Литература:

1. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. I. Алма-Ата, «Наука», 1968 г.
2. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. IV. Алма-Ата, «Наука», 1968г.
3. Википедия: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Валиханов,\\_Чокан\\_Чингисович](http://ru.wikipedia.org/wiki/Валиханов,_Чокан_Чингисович)
4. Ч. Валиханов <http://www.peoples.ru/science/history/walihanov/>
5. Ч. Валиханов [http://www.krugosvet.ru/enc/kultura\\_i\\_obrazovanie/Literature/VALIHANOV\\_CHOKAN\\_CHINGISOVICH.html](http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/Literature/VALIHANOV_CHOKAN_CHINGISOVICH.html)
6. Л.Н. Плотников. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. IV. Алма-Ата, «Наука», 1968г. - с. 536
7. Г.Н. Потанин. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. IV. Алма-Ата, «Наука», 1968г. - с. 542
8. С.Я. Капустин. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. IV. Алма-Ата, «Наука», 1968г. - с.559-560
9. Н.И. Наумов. Валиханов Чокан Чингисович. Собрание сочинений в пяти томах. Ред. колл. С.Б. Баишев и др. Т. IV. Алма-Ата, «Наука», 1968г. - с.564
10. Бейсенбайұлы Ж. Ғибратты ғұмыр (Личность и время): Шоқан- 1-е изд.. -Алматы: Қазақстан, 2009. - 608 с.
11. Бейсенбайұлы Ж. Ыстықкөл, Жетісу сапары (Путешествие на Иссык-Куль и Семиречье); Қорғаны биік Құлжа (Крепость Кульджа) // Ғибратты ғұмыр (Личность и время): Шоқан — 1-е изд. — Алматы: Қазақстан, 2009. - С. 206-350. - 608 с.
12. Б. Куменов, С. Утениязов, серия «Знаменитые люди Востока»: «Чокан Валиханов».

УДК: 340/341  
(470.57+574)

### РОССИЯ И КАЗАХСТАН В 30-Х ГГ. XVIII ВЕКА: ЗАРОЖДЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Буканова Роза Гафаровна

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», г. Кокшетау

[brg777.50@mail.ru](mailto:brg777.50@mail.ru)

*Бұл мақалада Кіші қазақ жүзі қазақтарының бодандыққа қабылдау кезеңіндегі Ресей мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың бастаулары қарастырылады. 18 ғасырдағы мемлекетаралық қатынастардың құқықтық аспектісіне, халықаралық құқық жүйесін тараптардың әртүрлі түсінуіне көңіл бөлінеді. Ресей елшілерінің қазақтармен жүргізген дипломатиялық келіссөздеріндегі башқұрт тархандарының рөлі ашылады.*

**Түйінді сөздер:** *Ресей, Кіші қазақ жүзі, протекторат, бодандық, заң, шарт, башқұрттар.*

*В данной статье рассматривается зарождение дипломатических отношений между Россией и Казахстаном в период принятия подданства казахами Младшего казахского жуза. Уделяется внимание правовому аспекту межгосударственных отношений в XVIII веке, разному пониманию сторонами системы международного права. Раскрывается роль башкирских тарханов в дипломатических переговорах русских послов с казахами.*

**Ключевые слова:** *Россия, Младший казахский жуз, протекторат, подданство, право, договор, башкиры.*

*This article examines the origins of diplomatic relations between Russia and Kazakhstan during the period of acceptance of citizenship by the Kazakhs of the Junior Kazakh Zhuz. Attention is paid to the legal aspect of interstate relations in the 18th century, and to the different understandings of the system of international law by the parties. The role of the Bashkir Tarkhans in the diplomatic negotiations of Russian ambassadors with the Kazakhs is revealed.*

**Key words:** *Russia, Junior Kazakh zhuz, protectorate, citizenship, law, treaty, bashkirs.*

В процессе расширения государственной территории России наряду с другими внешнеполитическими акциями и мероприятиями большую роль играла дипломатия как необходимый инструмент международных отношений. С середины XVI – до начала XVIII в. дипломатические отношения России с соседними государствами осуществлялись через Посольский приказ, учрежденный Иваном IV в 1549 году [1]. Как известно, с этого времени Москва начинает проводить активную внешнюю политику, направленную на завоевание морских торговых путей на Балтийском и Черном морях. Эти попытки не увенчались успехом, но на восточном направлении после взятия Казани удалось отвоевать волжский торговый путь, ведущий к Каспийскому морю.

После падения Казани и Астрахани и признания башкирами вассалитета от московского царя, управление новоприобретенными землями осуществлялось Приказом Казанского дворца, а взаимоотношения с сибирскими татарами, ногаями, калмыками, киргис-кайсаками (казахами), яицкими казаками находились в ведении Посольского приказа. Все усилия Посольского приказа были направлены на разведку и изучение обстановки на приграничных территориях, переписку и ведение переговоров с правителями соседних государств, выкуп и обмен русских пленных, подготовку разного рода соглашений – все это имело конечной целью подчинение соседних народов и включение в состав России новых территорий. О масштабах этой работы можно судить по количеству накопленных в Посольском приказе документов. В частности, только в Российском государственном архиве древних актов в Москве, не считая других архивов, хранятся тысячи документов о взаимоотношениях России с ногаями в XVI в. [2] калмыками XVII в. [3] и другими народами юго-восточных сопредельных территорий.

Первый обмен посольствами между Россией и Казахстаном состоялся в 1594 году. Хан Тауекель, утвердившийся к тому времени на ханском престоле, отправил послов для освобождения своего племянника Ураз-Мухаммеда, взятого в плен в 1588 г. в Сибири. В ходе переговоров обсуждался вопрос об условиях возвращения царевича на родину: заключение военно-политического союза в борьбе с общими неприятелями и присылка новых аманатов в Москву [4, с.354-361]. Как отмечает в своей докторской диссертации историк В. Д. Васильев, «уже здесь заметна существенная разница между восприятием характера межгосударственных отношений обеими сторонами» [5, с.24]. Царское правительство хотело видеть в казахх своих подданных, в то время как казахское посольство было настроено лишь на заключение военно-политического союза. Вскоре началась смута в России, а в Казахском ханстве после смерти хана Тауекеля начался раскол. Дипломатические отношения были прерваны. Но это не означало, что Москва перестала интересоваться обстановкой в Казахстане, особенно вопросами взаимоотношений казахов с калмыками.

В 30-х гг. XVII в. многочисленные калмыцкие племена торгоутов и дербетов, откочевавшие из Джунгарии, заняли территорию между низовьями р. Волги и р. Яиком. Под натиском калмыков окончательно прекратила свое существование Большая ногайская орда. Отныне все военно-политические и дипломатические усилия России были направлены на урегулирование отношений с калмыками [6, с. 83-96].

Дипломатические отношения между Россией и Казахстаном возобновились лишь в 30-х гг. XVIII в. Джунгарская опасность и внутренние противоречия в казахском обществе побудили хана Младшего жуза Абулхаира втайне от своих сородичей принять решение о переходе под протекторат Российской империи.

История присоединения Младшего Казахского жуза к России обстоятельно рассмотрены в работе дореволюционного автора А. И. Левшина; в фундаментальных исследованиях советских ученых Е. Б. Бекмаханова, Н. Г. Аполловой и В. Я. Басина, в многочисленных трудах современных авторов. Следует отметить, что в исследованиях российских историков, в частности П. И. Рычкова, В. Н. Витевского, А. П. Чулошникова, И. Г. Акманова, Р. Г. Букановой и других, подробно рассматриваются русско-башкирско-казахские отношения в XVIII – XIX вв. Башкиры играли важную роль в юго-восточной политике России: башкирские тарханы участвовали в составе посольств, нередко действовали от имени российского правительства в решении пограничных споров, выступали в качестве посредников и толмачей. Уфимские воеводы согласовывали свои внешнеполитические действия, как с Приказом Казанского дворца, так и Посольским приказом, который в ходе реформ Петра I был упразднен и в 1720 г. заменен Коллегией иностранных дел [1].

Вопросы дипломатии и права на ранних этапах вхождения Казахстана в состав России не получили еще должного освещения. В той или иной степени они отражены и в работах наших современников Е. А. Абиля [7], С. У. Таймасова [8], И. Н. Байназарова [9], Д. В. Васильева [5] и других. В то же время многие конкретные обстоятельства возникновения дипломатических и публично-правовых отношений в период принятия казахами российского подданства остаются вне поля зрения авторов.

Прежде следует определиться с терминами. Как правило, процесс икорпорации новых территорий в состав Российского государства в XVI–XIX вв. определялись терминами «завоевание», «присоединение», «вхождение». Однако еще в советское время появились попытки внести в них ясность и более точно определить формы зависимости присоединенных территорий от России. Так, еще в 50-х гг. XX в. советский историк Н. В. Устюгов отношения башкирских биев с московскими царями в XVI–XVII вв. характеризовал как вассально-сеньориальные. В русских источниках титулы «бий» и «князь» имели равноценные значения, что является дополнительным аргументом в пользу точки зрения Н. В. Устюгова.

В 70-х гг. ногайский историк Б. Б. Кочекаев пришел к выводу о том, что в XVII в. по отношению к Большим ногаям речь может идти лишь о «русском протекторате с элементами вассалитета»: об их подданстве можно говорить лишь после того, как ногайцы Большой орды окончательно переселились на Северный Кавказ, и в 1822 г. царское правительство ввело у них русскую систему управления.

В отношении Казахстана В. Я. Басин в 60-х гг. писал о «протекторате с элементами вассалитета». А в 90-х гг. казахский историк С. Г. Агаджанов, характеризуя русско-казахские отношения XVIII–XIX вв., подчеркивал «настоящий» характер протектората без вассальной зависимости. По его мнению, казахи не были обременены никакими обязанностями, кроме как поддерживать дипломатические отношения. В наше время тезиса о «протекторате с элементами вассалитета» придерживаются Е. А. Абиля и Д. В. Васильев. Однако в российских исторических исследованиях, безотносительно характера межгосударственных взаимоотношений, общеупотребительным является термин «подданство».

Действительно, российская власть в Казахстане длительное время оставалась номинальной. Вместе с тем следует признать, что протекторат являлся переходным этапом перед окончательным присоединением новоприобретенной территории к метрополии. Этот переходный период в Казахстане интересен с точки зрения выстраивания дипломатических отношений и формирования основных принципов государственно-правовой политики в этом регионе.

В установлении политических и дипломатических связей России с Казахстаном была велика роль башкир, близких к казахам по хозяйственно-культурному типу. В частности, в качестве посредника выступил башкирский тархан Алдарбай Исянгильдин (в некоторых документах – Алдар Исекеев) – его вотчинные земли по р. Орь граничили с землями Младшего казахского жуза. В 1730 г. Абулхаир отправляет своих послов во главе со знатными людьми Кутлумбетом и Сеиткулом к Алдарбаю Исянгильдину. Очевидно, Алдарбай должен был согласовать дальнейшие действия с уфимским воеводой И. Бутурлиным. Затем послы Абулхаира-хана в сопровождении Алдарбая и уфимских дворян, присланных И. Бутурлиным, прибывают в Уфу, а оттуда были отправлены в Москву [10, с.21-22].

В письменном послании Абулхаира к императрице Анне Иоановне говорилось: «...Ныне желаю быть со всем моим владением Вашего Императорского Величества в подданстве. Того ради всеподданнейшим нашим прошением к В.И.В. по требованию подданных В.В. Ногайской, Аральской дороги башкирцем Алдарбаем отправил я, Эбулхаир-хан, посланника своего, дабы В.И.В. милостивейшим указом нас под протекцию В.И.В. милостиво указать принять...» [4, с.362-363].

В 1731 г. казахское посольство с ответной грамотой к хану Абулхаиру отправилось в обратный путь. В составе посольства, кроме уфимских дворян и казаков, с российской стороны были представлены: знатный башкир Алдарбай Исянгильдин и глава зауральских башкир Кара-Табынской и Барын-Табынской волостей тархан Таймас Шаимов. Вместе с ними – с секретной миссией и с целью выяснения обстановки внутри казахского общества – из Коллегии иностранных дел был командирован переводчик коллегии, крещеный касимовский мурза Алексей Иванович Тевкелев [8]. Он должен был довести до сведения Абулхаира встречные требования русского правительства.

Роль А. И. Тевкелева как дипломата и главного действующего лица в процессе присоединения Казахстана к России историками, как России, так и Казахстана, чрезмерно преувеличена. После самоличной казни Алдарбая-тархана в ходе подавления башкирского восстания 1735–1740 гг. А. Тевкелев все его заслуги присвоил себе. Роль самого Тевкелева оказалась прямо противоположной.

Прибытие русского посольства казахи встретили враждебно. Начались волнения, поставившие под угрозу дипломатическую миссию послов. Послы оказались под арестом. Тевкелев был посажен в тюрьму, его жизнь оказалась под угрозой. Хану Абулхаиру и башкирским тарханам стоило больших трудов успокоить недовольных султанов и старшин. По словам П. И. Рычкова, последние «немалую верность ко успокоению того своевольного народа старание прилагали, а особливо Таймас-батыр, будучи у киргиз-кайсака славным башкирским наездником (или богатырем)» [11]. Таким образом, благодаря Таймасу Шаимову удалось спасти российских послов, выволить из тюрьмы А. И. Тевкелева и продолжить переговоры.

В 1733 г. уже в новую столицу Санкт-Петербург для дальнейших переговоров в сопровождении уфимских дворян и башкир было отправлено новое казахское посольство. На данном этапе инициатива в переговорных отношениях была перехвачена А. И. Тевкелевым, который дипломатический успех в переговорах с казахами успел приписать себе. Более того, вновь прибыв в Башкортостан в составе Киргиз-Кайсацкой (Оренбургской экспедиции), он своими действиями спровоцировал одно из крупнейших башкирских восстаний – восстание 1735–1740 гг., в ходе подавления которого ликвидировал очевидцев своего позорного провала.

Рассмотрим права и обязательства сторон. Абулхайром были выдвинуты следующие условия: чтобы им не было «от подданных российских обид и разорения»; предоставление со стороны России помощи и защиты в борьбе с неприятелями; вернуть пленных, взятых башкирами и другими российскими подданными. В свою очередь, он брал на себя обязательство вернуть российских пленных и быть в мире с башкирами и калмыками, а также «служить верно и платить ясак так, как служат башкирцы» [4, с.364].

Реакция российского правительства на возможность обретения новых подданных была типичной. На начальном этапе, ведя переговоры с казаками и внимательно изучая обстановку внутри казахского общества, их взаимоотношения с соседними государствами, Россия предпринимает ряд предупредительных мер: увеличивает численность гарнизонов пограничных крепостей и острогов, строит новые укрепления «от нападения калмык, киргис-кайсаков и каракалпаков...» [12, л. 363–367]. По мере продвижения переговорного процесса начинается подготовка Оренбургской экспедиции, на которую возлагались следующие задачи: построить на границе Башкирии с Младшим казахским жузом крепость на р. Орь, соорудить пристань на Аральском море и через казахские степи проложить торговый путь в среднеазиатские страны, Индию и Китай.

### Список литературы

1. Буканова Р.Г. Посольский приказ // Башкирская энциклопедия. В 7 т. Т. 5. П-Советы. – Уфа: Научное изд-во «Башкирская энциклопедия», 2009. – С. 158-159.
2. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА) Ф.127. Ногайские дела. 1650-1651 гг.
3. РГАДА. Ф.119. Калмышские дела. 1645-1654 гг.
4. Под стягом России: Сборник архивных документов. М.: Русская книга, 1992. – 432 с.
5. Васильев Д.В. Организация административного управления в Казахской степи: государственная политика и региональные практики: XVIII — первая половина XIX в. : автореферат дис. ... доктора исторических наук. Москва, 2017. – 54 с.
6. Буканова Р.Г. Закамская черта XVII века. - Уфа, 1999. – 162 с.
7. Абиля Е. А. История государства и права Казахстана. 4-е изд., перераб. и доп. Алматы, 2020. – 240 с.
8. Таймасов С. У. Башкирско-казахские отношения в XVIII в. Москва: Наука, 2009. – 344 с.
9. Байназаров И. Н. А. И. Тевкелев и его роль в осуществлении юго-восточной политики России в 30-50-х гг. XVIII века : автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Уфа, 2005. – 25 с.
10. Крафт И. И. Принятие киргизами русского подданства. // Известия Оренбургского отдела РГО. Вып. 12. Оренбург, 1887. – 59 с.
11. Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). Оренбург: Оренбургский губ. стат. ком., 1896. – 93 с.
12. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 248. Кн. 456.

## ШОҚАН УАЛИХАНОВ - ҚАЗАҚТЫҢ АСА КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМЫ

Ермаганбетова Айнур Ерболовна

Ақмола облысы, Көкшетау қаласы «№9 ЖОББМ»  
тарих пәнінің мұғалімі, тарих ғылымдарының магистрі

[airo-84@mail.ru](mailto:airo-84@mail.ru)

**Түйін:** Бұл мақалада қазақ халқының ұлттық мақтанышы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов — бірнеше ғылым саласында еңбек етіп, олардың әрқайсысында айқын із қалдырғанын нақтылау мақсатындағы ғылыми-зерттеу, ізденіс, журналистік қызмет, сондай-ақ басқа өңірлердің естелік кітаптарын зерделеу барысында ғылыми тәжірибелік тұрғыдан да, оның қоғамдық-саяси және әлеуметтік мәні де ашылады

**Кілт сөздер:** шығыс тіл білімі, этнография, фольклор, география

**Аннотация:** В данной статье раскрывается как научно — исследовательская, поисковая, журналистская деятельность с целью выяснения того, что национальная гордость казахского народа Чокан Чингисович Уалиханов-трудился в нескольких областях науки и оставил явный след в каждой из них, так и его общественно-политическая и социальная значимость в ходе изучения памятных книг других регионов

**Ключевые слова:** Восточное языкознание, этнография, фольклор, география

**Summary:** This article reveals the national pride of the Kazakh people Shokan Chingisovich Valikhanov — research, research, and journalistic activity in order to clarify that he worked in several fields of Science and left a clear mark on each of them, as well as in the study of memorable books of other regions of science, both from an experimental point of view and its socio-political and social significance

**Keywords:** eastern linguistics, ethnography, folklore, geography

Шоқан Уәлиханов — қазақтың ұлы ғалымы, ағартушысы, тарихшы, этнограф және шығыстанушы. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан, ол өз ғалымдығын әлемдік деңгейде танытты. Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметі қазақ ғылымының дамуына үлкен әсерін тигізді. Оның ғылыми мұрасы бүгінгі таңда да өзекті, оның жұмыстары қазақстандық ғылым мен мәдениеттің дамуына үлкен ықпал еткен. Осы мақалада Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасына тереңірек тоқталып, оның қазақ халқының тарихы, мәдениеті, этнографиясы және географиясы саласындағы зерттеулері жайлы сөз қозғаймыз.

Шоқан Уәлиханов 1835 жылы қазіргі Қостанай облысында дүниеге келген. Ол қазақтың атақты білімімен әйгілі Уәлиханның ұрпағы, әрі Шыңғыс ханның тікелей ұрпағы. Балалық шағы Қашғария мен Қазақстанның оңтүстік аймақтарында өтті. Бала кезінен-ақ ол ғылым мен білімге ерекше қызығушылық танытып, Санкт-Петербургте білім алды. Сол жердегі орыс академиялық ортада шығыстану мен тарих салаларында өз білімін жетілдіріп, бірқатар ғалымдармен пікір алмасып, көптеген жаңа идеяларды ұсынды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми қызметі көбіне қазақ халқының тұрмысын, тарихын және мәдениетін зерттеуге бағытталды. Оның еңбектері қазақ ғылымында үлкен жаңалық болды. Ол қазақтың тарихын зерттеу барысында сол кездің ауқымды әлеуметтік мәселелеріне және мәдени мұраларына терең бойлады. Бұл оның ғылыми мұрасының өзектілігін арттырды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасында этнография мен фольклор маңызды орын алады. Оның зерттеулерінде қазақ халқының тұрмысы, әдет-ғұрыптары, діні мен наным-сенімдері терең талданды. Шоқан қазақтың эпикалық шығармаларына, жырлары мен дастандарға ерекше назар аударды. Оның еңбектерінің ішінде қазақ халқының фольклоры, салт-дәстүрлері мен ежелгі мұраларын жинақтауы және түсіндіруі ерекше орын алады. Бұл



зерттеулер қазақ халқының бай мәдени мұрасын әлемдік ғылымға танытты.

Шоқанның «Манас» эпосын зерттеуі ерекше маңызды. Ол бұл шығармада тек қана батырлық эпос ретінде қарастырмады, сонымен қатар, «Манас» арқылы бүкіл түркі халықтарының мәдениеті мен тарихына терең үңілді. Шоқанның бұл еңбегі қазіргі заманда да аса бағаланады.

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының тарихын зерттеуде ерекше рөл атқарды. Оның тарихи зерттеулері қазақтардың өткен дәуірлерін зерттеу тұрғысынан құнды деректер береді. Ол қазақтардың көшпелі өмірін, қоғамдық құрылымын, мемлекеттік басқару жүйесін, сонымен қатар, батырлар мен билердің рөлін зерттеді. Шоқан өзінің еңбектерінде қазақ халқының дәстүрлі мемлекеттік құрылымының ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың саяси жүйесін түсіндірді.

Шоқанның «Қазақтың көші-қоны» атты еңбегі қазақтардың көшпелі өмірі мен қоғамының ерекшеліктерін терең зерттеген маңызды еңбек болып табылады. Ол қазақ қоғамындағы билік жүйесін, рулық құрылымды, көшпелі халықтың өзара қатынастарын ғылыми тұрғыдан түсіндірді.

Шоқан Уәлиханов географиялық зерттеулерге де үлкен үлес қосты. Ол Орталық Азияның географиясын, табиғатын, мәдениетін зерттеді. 1856 жылы Құлжаға жасаған сапары оның ғылыми қызметіндегі маңызды кезеңдердің бірі болды. Осы сапары барысында ол Қытай империясының саяси жағдайы, экономикасы мен әлеуметтік құрылымы туралы бірқатар зерттеулер жүргізді.

Шоқанның географиялық зерттеулері оның сол кездегі саяси картаны қайта қарау қажеттілігі туралы пікірлерін білдірді. Ол Орталық Азияның тарихи картасын жаңадан жасауға талпынды және бұл зерттеулер бүгінгі географиялық ғылым үшін маңызды көмекші материал болып табылады.

Шоқан Уәлиханов шығыстанушы ретінде де үлкен маңызға ие. Ол Қытай, Қырғызстан, Жоңғария, Алтай мен Тибет аймақтарын зерттеуді басты назарда ұстады. Шоқан Орталық Азия мен Қытай арасындағы саяси, мәдени және экономикалық байланыстарды терең зерттеді. Оның жазбалары мен зерттеулері шығыстанушылар үшін маңызды дерек көздеріне айналды. Шоқанның зерттеу жұмыстарында халықтар арасындағы мәдени алмасулар, сауда және дипломатиялық байланыстар туралы маңызды деректер бар.

Шоқанның ғылыми мұрасы қазақ және әлемдік ғылымда өзекті болып қала береді. Оның еңбектері көптеген жаңа бағыттардың ашылуына ықпал етіп, ұлт тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді. Шоқанның еңбектері бүгінгі таңда тек қана тарихшылар мен этнографтар үшін емес, сондай-ақ педагогтар мен мәдениеттанушылар үшін де маңызды болып табылады. Ғылымға қосқан үлесі өз кезеңімен шектеліп қалмады. Оның мұрасы қазіргі уақыттағы зерттеушілер мен ғалымдарға маңызды үлгі болып табылады. Шоқанның шығармалары қазақ мәдениетінің бірегейлігін, ұлттық рухтың маңызды аспектілерін көрсететін маңызды құралдар болып саналады.

Шоқан Уәлиханов — қазақ халқының ұлы ғалымы және ағартушысы, оның ғылыми мұрасы әрқашан қазақ тарихының, мәдениеті мен әдебиетінің ажырамас бөлігі болып қала береді. Оның зерттеулері қазақ халқының өткенін, дәстүрлерін, қоғамдық құрылымын және әлемдік ғылымдағы орнын терең зерттеуге мүмкіндік береді. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы бүгінгі күнде де маңызды, оның еңбектері жаңа зерттеушілер үшін маңызды бастау болып табылады.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Әбілғазыұлы М. «Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми мұрасы». Алматы, 2010.
2. Жұбанов Р. «Шоқан Уәлихановтың этнографиялық зерттеулері». Астана, 2005.
3. Қасымбек Қ. «Шоқан Уәлиханов және қазақ тарихы». Алматы, 2018.
4. Уәлиханов Ш. «Таңдамалы шығармалары». Алматы, 2003.

**XX ғ. 50-80 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ-БІЛІМДІК ОЙ-САНАНЫ  
НАСИХАТТАУДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР, ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ  
САЛДАРЫ**

**ПРОТИВОРЕЧИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ В ПРОПАГАНДЕ  
ИСТОРИКО - ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МЫСЛИ В 50-80-Е ГОДЫ XX В.**

**CONTRADICTIONS, PROBLEMS AND THEIR CONSEQUENCES IN THE  
PROMOTION OF HISTORICAL AND EDUCATIONAL THOUGHT IN THE 50-80S OF  
THE XX CENTURY**

**Кенжебаев Еламан Кенжебаевич**

«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ  
[elaman240197@mail.ru](mailto:elaman240197@mail.ru)

**Кенжебаев Еламан Кенжебаевич**

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»  
[elaman240197@mail.ru](mailto:elaman240197@mail.ru)

**Kenzhebaev Elaman KENZHEBAEVICH**

NJSC "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov"  
[elaman240197@mail.ru](mailto:elaman240197@mail.ru)

**Шукеева Айнұр Таласбековна**

PhD «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ  
[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**Шукеева Айнұр Таласбековна**

PhD НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»  
[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**Shukeeva Ainur Talasbekovna**

PhD NJSC "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov"  
[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**Түйіндеме:** Мақалада халықтың дүниетанымын қалыптастыруға, XX ғасырдың 50-80 жылдарында қабылданған ағарту туралы заңнамалық құжаттардың мәдениеті мен өндірістік әлеуетін дамытуға теріс әсері ашылады.

**Түйін сөздер:** ағарту ісі, мәдениет, қайшылықтар, білім беру.

**Аннотация:** В статье раскрывается негативное влияние на формирование мировоззрения народа, на развитие культуры и производственного потенциала законодательных документов о просвещении, принятых в 50-80 годы XX века.

**Ключевые слова:** просвещение, культура, противоречия, образование.

**Abstract:** The article reveals the negative impact on the formation of the worldview of the people, on the development of culture and production potential of the legislative documents on education adopted in the 50-80 years of the twentieth century.

**Keywords:** enlightenment, culture, contradictions, education.

Тарих білімдегі ой-сананы дамытуда XX ғасырдағы 50 жылдардың аяғы мен 60 жылдардың бас кезінде қарама қайшы тенденциялар орын алды. Бұл, ең алдымен халық ағарту ісі мен мәдениетті дамытудан байқалды. Бұған сол кездегі КСРО басшысы Н.С.Хрушевтің өзі тікелей ағарту ісі мен мәдениетті дамытудан байқалды. Бұған сол кездегі КСРО басшысы Н.С.Хрушев өзі тікелей ықпал етті. Оның инициативасымен КСРО Жоғары

Кеңесі 1958 жылы 24 желтоқсанда «Мектептің өмірімен байланысын нығайту және КСРО – да халыққа білім беру жүйесін одан әрі дамыту туралы» Заң қабылданды [1].

Бұл заң бойынша мектептің оқу мерзімі 11 жылға дейін ұзартылды, ал 9- сыныптан бастап, оқушылар аптасына екі күн, өндірістік мамандықтард меңгеруге тиіс болды. Алайда, бұл шараны іске асыру үшін материалдық база да, қажетті оқытушы кадрлар да жеткіліксіз еді. Мектептерде оқу сапасының төмендеуіне әсер еткен тағы бір себеп – оқуды еңбекпен ұштастыру болатын. Н.С.Хрушевтің заманында туған осы жаңалық, еңбек ете жүріп оқыса, адамның бойындағы тарихи білімдік ой-сана жұғымды болады деген түсінік қалыптастырған еді. Біздің ойымызша бұл түсінік, орта мектептердің жоғары сыныптарында оқитын ересек балаларды еңбек процесіне араластыру сияқты оқу – білімге пайдасыз практиканы ақтау үшін ойдан шығарылған тарихи білімдік ой-сананың көрінісі болатын. Аталмыш Заңның 1-бөліміндегі Орта мектеп туралы 1-статьясынан мынандай сөз жолдарын оқимыз: «мақсат-жастарды социалистік қоғамның принциптерін мейлінше құрметтеу рухында тәрбиелеу болып табылады. 7-статьяда: «Әрбір одақтас республикада мектепте білім берудің жаңа жүйесіне көшудің жоспары сол республиканың экономикасы мен мәдениетінің даму ерекшеліктеріне сәйкес жасалуға тиіс». Бұл заңдық тұжырым Ресейден басқа республикаларды мандайдан сипат, жұмсақ айтыла салған кеңестік басшылықтың дәстүрлі сөздерінен туындаған ұйғарым болатын. Жоғарғы мектеп туралы IV бөлімінің 27-статьясында «Жоғарғы мектептің басты міндеттерінің бірі еңбекшілер арасында ғылым және саяси білімдер тарату болып табылады» - делінген. Яғни, бұл тұжырым, білікті мамандарды «Білім қоғамына» тартып, оларды коммунистік идеологияны насихаттауға шақырды. 32 – статьяда экономистер, философтар, жристер зиялық ғылым жөніндегі мамандарға жатқызылған. Өйткені, ол кезде, осы мамандар социалистік теорияны қорғаштайтын. 36 – статьяда «Студенттерге идеялық саяси тәрбие беруді күшейтіп, маркстік-лениндік теорияны оқытуды жақсарту, жастарды коммунистік моральдың абзал принциптері, еңбекті сүю, буржуазиялық идеологияға ымырасыз болу рухында тәрбиелеу қажет деп саналсын» - делінген. Сондықтан, 1958 жылғы КСРО басшылығы өз кезегінде тағы да саясатқа жүгініп, тарихи шындықтарды ашатын тарих ғылымының рөлін халықтан жасыруға тырысты [2].

Мысалы, Қазақстан жоғары педагогикалық мектебі өз дамуында жоғарыда айтқан Жоғары Кеңестік Заң жобаларының мазмұнын сол күйі көшіріп алды. Сөйтіп, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1959 жылы 28 наурызда «Мектептің өмірімен байланысын нығайту туралы және Қазақ КСР – інде халыққа білім беру жүйесін одан сайын өркендету туралы» өз тарапынан Заң қабылдағанмен, жоғарыда айтқандай, бұл Заңның КСРО Жоғарғы Кеңес қабылдаған Заңнан бөлендей айырмасы болмады. Негізгі төрт тараудың аттары өзгертілмей сол күйі берілді, әрі сөйлем мазмұндарының 90% -дан астамы сөз бе – сөз берілген. Тек, алғашқы Заңда 42 статья болса, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңда жаңа 10 сатаыя қосылып, онысы «Негізгі Заңға» тәуелділігін барынша айқындай түседі. XX ғасырдың 50 – 60 жылдардағы тарихи білім ой – санасын дамытудағы қарама – қайшылықтын екінші бір көрінісін КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1958 жылдың 22 – ші желтоқсанында болған екінші сессиясында «Жалпы орта білім беру жүйесін қайта құру туралы» баяндама жасаған И.А.Каировтың мынандай мәліметтерінен байқаймыз: «Совет өкіметі тұсында түрлі оқу орындарындағы оқушылар саны Қырғыз ССР – де 50 есе, Өзбек ССР 84 есе, Тәжік ССР 98 есе көбейді. Революциядан бұрын Қазақстанның негізгі халқының 2 проценттейі ғана сауатты еді. Мектеп жасындағы әрбір елу қазақ баласының біреуі ғана оқитын. Қазір Қазақстанда 9915 мектеп бар, оларда 1425280 адам оқып жүр, оның 670 мыңы қыз». Бұл дерекке сенсек, ежелден ағайындас және көрші тұрып келе жатқанқырғыз ағайындардың сауаты қазақтармен салыстырғанда 48 пайызға, ал өзбектердің сауаты 14 пайызға жоғары болған да, біз, тек тәжіктермен қатарласатын екі пайыз сауаттылықты ғана қанағат тұтқанбыз. Көріп отырғанымыздай, мұндай дәлелдің тіпті қисыны да келмейді.

Шындығында, тарихқа жүгінсек, қазақтар арабша хат тану жағынан басқа түркі халықтарынан төмен болған жоқ. 1958 жылдың 22 – ші желтоқсанында болған КСРО Жоғарғы Кеңесінің осы екінші сессиясында педагогика ғылымының өмір қойып отырған көптеген түбірлі мәселелерді әлі де шеше алмай келе жатқаны туралы айтылып, РКФСР педагогика ғылым академиясының бұл кемшіліктердің шешімін табуда және халыққа білім беру жүйесін қайта құруда белсенділігімен көрінетіндігі сөз болды. Осыған қарамастан 1959 жылдың 28 наурызындағы «Мектептің өмірімен байланысы туралы...» Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Заңынан қарама- қайшылыққа бағытталған мынандай сөз жолдарын кездестіреміз: «Совет өкімет жылдарында Қазақстан еңбекшілер Коммунистік партияның басшылығымен, ұлы орыс халқының және еліміздің басқа да халықтарының үнемі көмек көрсетуі арқасында тарихи қысқа мерзім ішінде өзінің ғасырлар бойғы мешеулігін жойып, экономикалық және рухани өмірін дамытуға бұрын болмаған көптеген табыстарға жетті» [2].

Бұл сөйлем жолдары барып тұрған шовинистік пиғылдағы ұғымды ғана білдіреді. Өйткені, осы сөйлем жолдарында бүтіндей бір халықтың өмірге құлшыныстары ескерілмей, оның еркінен туындаған жетістіктердің бәрі аяқ асты етіліп, ол халықты құлдық психологиядан арылмаған бейшара етіп көрсетеді. Бұл – Қазақстандағы ұлттық тарихи білім ой-санасының өріс алуына тосқауыл қоюдағы кеңестік үлгінің жалғасы ғана болатын. Тек қана халық шаруашылығы үшін мамандарды даярлаудың қажетін және жоғары және арнаулы орта оқу орындарында басшылықты жақсартуды ескере отырып, КСРО Министрлер Кеңесі 1959 жылы 17 маусымда «КСРО жоғары және арнаулы орта орындарын басқаруды қайта құру туралы» кезекті қаулысын қабылдады. Осы қаулыға сәйкес Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1959 жылы 3 қазанда «Қазақ КСР жоғары және арнаулы орта білім беру комитетін құру туралы» қаулы қабылданып, өзін, әдеттегідей, басқа Республикалардың алдынан көрсетуге тырысты. Қазақстанда 1920 жылдардан бастап педагогикалық оқу орындарын көптеп ашу – үлкен бір ғана мақсатқа бағындырылған болатын. Ал 60-шы жылдарға дейінгі «социализмнің табыстары» ондай ой-сананы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл Одақ көлемінде қалыптастырып үлгерген еді. Біздің осы ойымызды бұрынғы КСРО құрамынан шығып, тәуелсіздік алған мемлекеттердің тарихшылары да растайды. Мәселен, т.ғ.д., Қырғыз Республикасы Ғылым академиясы Тарих институтының директоры Жениш Жүнүшалиев өз пікірін былай білдіреді: «Халық социализмнің, тап күресінің не енкенің білмеді. Қазірдің өзінде еліміз кеңестік идеологиядан, құлдық психологиядан арыла алмай отыр. Жуық маңда арыла қоймасы тағы анық». Демек, кеңес өкіметі кезіндегі қарапайым халық өз бойларында педагогикалық оқу орындарының күшімен ендірілген социалистік тарихи білімдік ой-сананы қалыптастырғанын байқамай да қалады [3]. Сонымен, мектептегі оқу іінің алдында 50-жж, жаппай жетіжылдық білім беру, 60-жж сегізжылдық, ал 70-жж. жаппай орта білім беру міндеті қойылды. Оқуды өнімді еңбекпен ұштастырудың жолдары мен түрлері онан әрі іздестірілді. 20 жылдың ішінде (1950-1970жж.) қазақ мектептерінің саны 3891-ден 2577-ге дейін азайды, ал сабақ орыс тілінде жүретін жүретін орыс мектептерінің саны 1,5 мыңға көбейді. Бұндай көрініс, басқа республикалармен бірге, Қазақстандағы ұлттық тарихи білімдік ой-сананың өрісіне улы дәрілерді себумен бірдей еді. Бұнын зардаптары қазір де сезіледі [4].

Бір сөзбен айтқанда, XX ғасырдың басында КСРО-дағы өндіргіш күштердің сапасында ілгерілеу болған жоқ. Көбінде халықтың тұрмыс-тіршілігі импорттық азық-түліктер мен заттарға қарап қалды. Сырттан валютанын көп келуіне байланысты оған станоктар, электронды техникалар да сатып алынды. Біртіндеп, осы өзгерісті байқаған халықтың ой-санасында «не болса сол болсын» деген әлеуметтік көңіл-күй қалыптаса бастады. XX ғасырдың 80 жж. Көп жағдайларда шет елдермен алынған қымбат жабдықтар, жергілікті отандық жабдықтармен үйлеспей қалды. Сыртпен сауда жасау ұйымдары көбінде тек өз жағдайларын қанағаттандыруда ойлады, ал жалпы кеңестік өндірістің қажеттілігі оларды қызықтыра қойған жоқ. Демек, тоқыраудың мәні мен оның көрініс алу

себептерінің бір пұшпағы экономикаға қатысты. Байқап отырғанымыздай, ол тек сандық көрсеткіштерге ғана негізделіп, мешеу дамыған. XX ғасырдың 80 – ші жылдарының аяғына қарай, біртіндеп миллиондаған адамдардың арасында тендік, әділеттік дегенге сенбейтін ой-сана пайда болды. Осы жағдайлар әлеуметтік әділетсіздіктің әжептеуір бұзылуына әкеп соқтырды. 70-80 жж. Тарихи-білімдік ой-санада ұлттық белгілерден гөрі Кеңестік салт-сана көбірек дәріптелді. Ұлт республикаларында, қоғамдық саяси өмірде европоцентризм идеялары басым болды. КСРО халықтары мен ұлттарының дамуында орыс мәдениетінің рөлін асыра бағалау үрдісі жүрді, мұның өзі айналып келгенде, социалистік республикалардың тұтастық құқықтарын мойындамау сияқты ой-санаға алып келді. Біздің тарихымыздың негізі болып табылатын көшпенділік өркениеті мен шығыс шығыс мәдениетінің бүкіл қабаты жауып тасталды да, түркі тілдес адамдардың тарихи санасын жою үрдісі басымдыққа ие болды. 1917 ж. Қазан төңкерісіне дейінгі бәрін ұмытуға күш салынды. Қайта, кереісінше, Кеңес дәуірінің тарихы барынша әспеттеліп баяндалды. Ресми мекемелер мен бұқаралық насихат қазақ халқының және Одақтың басты халықтарының нағыз тарихы тек 1917 жылдан басталады деп шынайы тарихты бүркемелеп көрсетті. Мәселен, 1963 ж. Мәскеуде «Жас тұлпар» ансамблінің негізінде Москва Жоғары оқу орындарында оқитын қазақ жастарының тұңғыш биресми бірлестігінің бірі құрылып, қазақ халқының ой-санасына көп ықпал жасады. «Гүлдер», «Досмұқасан», «Айгүл» ансамблдері сонын тікелей ықпалымен ұйымдастырылды. 1974-1977 жж. Х.Қожахметов қазақ жастарының арасында «Жас қазақ» ұйымын құруға ниет білдірді [5].

Бірақ социалистік жүйенің идеологиясы мен жаттанды догмаларына сай келмеген өз көзқарастарын қоғамдық өмір әдебиет шығармаларына бейнелеген интеллигенттің өкілдері қудалауға түсірілді. Мысалы, ақын О.Сүлейменовтың «Азия» деген әйгілі кітабы осындай қасіретке ұшырады. О.Сүлейменовтың оппоненттері «Молодая гвардия», «Москва», «Звезда» басқа журналдардағы мақалаларды кітаптың идеологиялық бағыты мен мақсатына күмән келтірді. Бірсыпыра жарияларымда ол ұлтшылдық, пантюркистік және орысқа қарсы деп тікелей жазылды [6].

Өкімет ғалымдар арасындағы ой-сана бостандығына да барынша тиым салып отырды. Мәселен, 1976 ж. Философия институтының авторлар коллективі даярлаған «Дәстүрлі қазақ өнерінің дүниетанымы» деген кітапты басып шығаруға тиым салды. Антрополог О.Исмағұловтың «Қазақстанның этностық геногеографиясы» деген кітабы идеялық тұрғыдан зиянды деп табылды. Авторға методологиялық қате жіберген, ру-тайпалық факторларды бүгінгі заманмен байланысты біржақты баяндаған деген айып тағылған. Кейінірек бұл айыптың бәрі алынып табылды. Бірақ, бұнын өзі – ұлттық тарихи ой-санаға тұсау салудың белгісі еді. Жалпы, XX ғасырдың 70-80 жылдары жоғары мінбелерден бұқараның жанды творчествасы туралы көп айтылды, бірақ іс жүзінде қалың көпшілік өндіріс құрал – жабдықтарының ғана шеттетіліп қойған жоқ, әрі мемлекеттік және қоғамдық жұмыстарға да араластырылмады. Мұнын өзі адамдардың әлеуметтік жағынан белсенді болуына нұқсан келтірді, тіпті, кейбіреулердің бетімен кетуіне жол ашты. Нәтижесінде, негізі XX ғ. 20 жылдары қаланған кеңестік тарихи – білімдік ой-сана дағдарысқа ұшырады [7].

## Әдебиет

1. Жаңа заң-жоғары мектептің бағдарламасы // Вестник высшей школы – 1959. – №1. -156
2. 3. Социалистік Қазақстан. – 1958. – 25 декабрь. Тарихты зерттеудің жаңа методологиясы жасала ма? // Қазақ тарихы. – 2005. - №6. -176.
4. 5. 81)
6. Культурное строительство в СССР: Стат. сб. М., 1956. – С. 186-187 Данияров Т. Жас Тұлпар // Лениншіл жас – 1990. – 21-27 сәуір. (№77- Вопросы истории – 1976. - №9;

Вопросы языкознания. – 1976 - №9. О.Сулейменов. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Азия. Алма-ата, 1990. – С. 586-590.

7. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (Очерк). – Алматы: Дәуір, 1994. – 395б.

## ПО СЛЕДАМ ТАЙНЫ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

**Найманбаев Мадали Абдуалиевич,**

К.Т.Н., В.Н.С.

КазНИТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы

***Аннотация.** В книге Б. Кыстаубаева «Тайна Чокана Валиханова» автор утверждает, что первый казахский ученый умер не из-за болезни, а был убит или отравлен. В настоящей работе отражено, что в целом ряде исторических материалов показано, что Чокан Валиханов ушел из жизни в 1866 году, т. е. годом позже, чем указывалось ранее. На основании архивных документов проанализирован послужной список и действия Гази Булатовича Валиханова, который был в тех же местах и забрал документы Чокана после его смерти.*

***Ключевые слова:** ученый, Валиханов, Чокан, Гази, наследие, кончина.*

## ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚҰПИЯСЫН ІЗІМЕН

**Найманбаев Мадали Абдуали-ұлы,**

Т.ғ.к., ж.ғ.к.

Қ.И. Сәтбаев ат. Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы

***Аннотация.** Б.Қыстаубаевтың «Шоқан Уәлихановтың құпиясы» атты кітабында автор қазақтан шыққан тұңғыш ғалымның аурудан өлмегенін, өлтірілгенін немесе уланғанын айтады. Бұл еңбекте Шоқан Уәлихановтың 1866 жылы, яғни бұрын хабарланған уақыттан бір жылдан кейін қайтыс болғаны туралы бірқатар тарихи материалдар айғақтайды. Мұрағат құжаттары негізінде Шоқан қайтыс болғаннан кейін сол жерде болған және құжаттарын алған Ғази Бұлатұлы Уәлихановтың еңбек өтілі мен іс-әрекеті сараланды.*

***Тірек сөздер:** ғалым, Уәлиханов, Шоқан, Ғази, мұра, өлім.*

## FOLLOWING THE SECRET OF CHOKAN VALIKHANOV

**Naimanbayev Madali Abdualievith,**

PhD, Leading Researcher

Satbayev University, Almaty

***Abstract.** In the book by B. Kystaubayev "The Secret of Chokan Valikhanov" the author claims that the first Kazakh scientist did not die of illness but was killed or poisoned. This work reflects that a number of historical materials show that Chokan Valikhanov passed away in 1866, i.e. a year later than previously stated. Based on archival documents, the service record and actions of Gazi Bulatovich Valikhanov, who was in the same places and took Chokan's documents after his death, are analyzed.*

***Key words:** scientist, Valikhanov, Chokan, Gazi, legacy, death.*

В книге полковника КГБ в отставке Болата Кыстаубаева «Тайна Чокана Валиханова», изданной в 2010 году, утверждается, что первый ученый казах, выдающийся исследователь Востока Чокан Чингизович Валиханов рано ушел из жизни не из-за болезни чахоткой, которая в то время эффективно лечилась в Степи кислым кобыльим молоком, а был убит или отравлен [1,386] вследствие того, что начал вести среди народа антиправительственную пропаганду.

Автором [1,384] было изложено несколько версий произошедшей трагедии, по одной из которых виновником является денщик, сопровождавший его из Казани до дома при возвращении из Петербурга, где Чокан пребывал с февраля 1860 года по май 1861 года [2,196] с отчетом по очень опасному путешествию в Кашгар и поработал в системе МИД и Генштаба России.

Б. Кыстаубаевым в то же время высказана мысль, что к безвременной смерти ученого могут быть причастны его сводный племянник Гази Булатович Валиханов, который испытывал давнюю неприязнь к Чокану из-за репрессий своего родного деда Губайдуллы, организованных бабушкой Чокана – ханшой Айганым, а также полковник султан Тезек Нуралин, с которым возникли серьезные разногласия. Автор отмечает: «Гази выдавал себя за Чокана, пользуясь внешним сходством. Он же претендовал на его труды. Не исключено, что Гази украл все бумаги Чокана. Он же мог быть сообщником Тезека в убийстве Чокана или осуществить эту акцию по собственной инициативе. Не верите? Тогда вспомните личные и моральные качества Гази. И вообще, я согласен с теми историками, которые утверждают, что в династии Валихановых существовали разброд и шатание» [1,379].

Изучение множества доступных документов о жизни и деятельности Чокана Валиханова и лиц, его окружавших, особенно в последние годы, привело к выводу, что необходимо установить точную дату его смерти поскольку по этому факту имеются весьма разноречивые сведения, а именно с этим могут быть связаны другие события. Официальной датой кончины часто указывается 10 апреля 1865 года, но ряд документов показывает, что это случилось годом позже.

Так, в Пятом томе собраний сочинений Чокана, изданном в 1985 году, в разделе «Современники о Ч.Ч. Валиханове» известный географ **Г.Е.Грум-Гржимайло** пишет: «По возвращению своем в 1859 г., он отправился в Петербург для научной разработки собранного им обширного этнографического и исторического материала; очень много здесь трудился, слушал лекции в университете; но **в 1866 году умер**, не успев издать всех результатов своего по тому времени очень интересного и смелого путешествия. Немногое напечатанное им...имеет важное научное значение и свидетельствуют о разностороннем образовании и наблюдательности автора» [3, 295].

В этом же источнике выдающийся ученый этнограф **Д.А.Клеменц** отмечает в записях: «Валиханов, султан Чокан Чингисович, киргиз Средней Орды, потомок киргизских султанов, ориенталист, родился в 1835 г., окончив Омский кадетский корпус, поступил на военную службу и в 1858 году, переодетый купцом, первый исследовал Кашгар, откуда вывез ценные материалы по истории и этнографии края. Валиханов умер в **1866 г.**» [3, 403].

Современник Чокана известный писатель **Н.И. Наумов**, который в 1860 году переехал в Петербург, пишет: «Статьи Валиханова свидетельствуют не только о тонкой наблюдательности автора, но и широком понимании вещей, которое немислимо без разностороннего образования». В переводе оригинальных строк воспоминаний этого автора на казахский язык написано: «...озинин туган жери кыр далага кайтып келип **1866 жылы 31 жасында** дуниеден сапар шекти» [3, 310], что в переводе на русский язык - это **1866 год**, а второе словосочетание означает «**в возрасте 31 года**».

Ученый библиограф **М.К. Азадовский** пишет про Ч.Ч. Валиханова: «Напечатанные им «Очерки Джунгарии» и «О состоянии Алтыншара или шести восточных городов кит. пр. Нан-лу (Малая Бухара) в 1858-59 гг. были крупным явлением в деле изучения Средней

Азии. Другие работы Валиханова напечатаны в «Известиях РГО» за 1868 г. и 1905 г. О нем некрологи Остен-Сакена в «Отчете РГО» за 1865 г. и в «Сибирском вестнике» за 1866 г. [3, 429]. С учетом того, что «Сибирский вестник» - это газета, выходившая в Иркутске **еженедельно**, а Отчет РГО за 1865 год также выходил в следующем году, не остается никаких сомнений, что речь идет о событии, произошедшем **в 1866 году**.

Занятия Чокана Валиханова в ауле султана Тезека и его скоропостижная смерть до сих пор вызывают споры среди исследователей. Наиболее близким к истине можно считать мнение доктора исторических наук, профессора К.Ш. Хафизовой. Ею подготовлена обстоятельная статья «Чокан Валиханов и Китай». Вот мнение К.Ш. Хафизовой: «*О моральном состоянии Чокана, о его деятельности во время пребывания в ауле Тезека мы можем судить пока только на основании его переписки. Первое известное сегодня письмо Чокана датируется от 24 ноября 1864 г., а последнее - 19 февраля 1865 г., получателем всех этих писем был один человек - его старший друг, покровитель и начальник Алатавского округа и киргизов Большой Орды Г.А. Колпаковский*» [4, 180].

Содержание первого письма свидетельствует о положении дел в Кульдже, где происходили боевые действия, и Чокан сопровождает его своим переводом с китайского на русский язык. В своем комментарии на это письмо К.Ш. Хафизова пишет: «*Никто из исследователей не обратил внимание на дату письма Мин Сюя - 28 день 11 луны 3-го года правления Тунчжи. Она приходится на 26 декабря 1864 г. Если дата в письме Мин Сюя указана правильно, то из этого следуют два вывода: 1) либо первое письмо Чокана Колпаковскому ошибочно датировано сроком ранее этой даты - 20 ноября. 2) Либо это письмо Мин Сюя было ошибочно приложено составителями первого Собрания сочинений Чокана по вине Колпаковского к первому письму Чокана. Более правдоподобным выглядит первое предположение*». Как синолог, профессор К.Ш. Хафизова, анализируя текст письма, заключает: «*Первое письмо Чокана из аула Тезека могло быть написано не ранее начала января 1865 г.*» [4, 182].

Впервые письма Ч.Ч. Валиханова к Г.А. Колпаковскому были опубликованы в 1904 г. в 29 томе «Записок Императорского Русского географического общества», затем, в 1947 году - в «Сборнике статей и переписок Ч.Ч. Валиханова», составленном Х.Г. Айдаровой. В 1958 г. они включены в «Избранные произведения Валиханова» [5, 582-597].

У профессора К.Ш. Хафизовой большое сомнение вызвало четвертое письмо Чокана к Герасиму Алексеевичу. Она пишет: «*Сам он по ошибке пишет, что это его третье письмо, отправленное в Омск! Это письмо является третьим с информацией о китайских событиях. К этому письму приложен лист Цзян-цзюня, также переведенный Чоканом, но он датирован 24 днем 12 луны 5 (!) года правления Тунчжи. Эта дата приходится на 29 января 1866 года!*» В казахстанской историографии утвердилось мнение, что Чокан умер в апреле 1865 г., поэтому он не мог переводить письмо Мин Сюя, написанное в январе 1866 г. Это очень важно для нас, так как из этого следует, что **общеизвестная дата смерти Чокана может оказаться не верной**. Это ошибка или целенаправленное введение нас в заблуждение русскими источниками?» [4, 183].

Для того, чтобы читателям этих записок стало понятно почему установление точной даты кончины выдающейся личности, каким, несомненно являлся Чокан Чингисович, является чрезвычайно важным, необходимо было выяснить, что именно в этот период происходило с лицами, которые в это время были рядом с ним. Ранее отмечалось, что это, в первую очередь, Гази Валиханов и Тезек Нуралин. Стрелкова [2, 292] пишет: «Как свидетельствует дело «О неблагоприятных действиях султанов полковника Тезека и штабс-ротмистра Гази-Булата Валиханова», эта парочка обвинялась на 164 листах в самовольном и противозаконном захвате скота у своих соплеменников, а уж потом шли обвинения политического порядка – распространение подрывных слухов и связь с Якуб-беком. Следствие тянулось долго, и в результате Тезека определили на жительство в Капале под надзором полиции, а Гази выслали в Акмолинскую область... В истории с высылкой Гази есть одна подробность, привлекающая внимание. Он подал прошение, чтобы ему позволили



побывать перед отъездом в ауле Тезека, и выставил две причины: надо сделать описание имущества, ибо без описи он не может вещи оставить никому для сбережения, и надо взять документы, без которых он выехать не может. Что за важные документы? Уж не те ли, что остались у Тезека после смерти Чокана Валиханова? Если так, то Гази Валиханов не врал, значит репортеру «Нивы», говоря, что располагает ценными научными материалами о судьбах Востока. Но что он с ними сделал позже? Это, конечно, только догадка. Она основана еще и на том, что к моменту приезда в аул Тезека Гудковского – именно с целью забрать все до последнего листика научное и литературное наследие Чокана – бумаг покойного оказалось очень мало. Их могли уничтожить просто по невежеству, пустить на хозяйственные надобности, скажем, для разжигания сырого саксаула... **Но бумаги мог и присвоить кто-то, знающий им цену**» [2, 293].

Чтобы уточнить предположения предыдущих исследователей биографии Ч.Валиханова и его современников, автор этих строк в октябре 2023 года поработал в Санкт-Петербургском филиале архива Российской Академии наук, в Русском географическом обществе (РГО), а также в Центральном государственном военно-историческом архиве РФ в Москве, ознакомившись с документами, сведения в которых представляют интерес в связи с вышеизложенными событиями. Прежде всего нам хотелось выяснить обстоятельства вступления в ряды Русского географического общества Гази Булатовича Валиханова. В РГО мы ознакомились с Энциклопедическим словарем [6], изданном в Санкт-Петербурге в 1892 году, в котором написано:

**«Гази Булатович Вали Ханъ, Чингизханидъ – султан Средней орды, по прямой линии последний из потомковъ царя сибирского Кучума; считается китайским ваномъ (княземъ). Родился въ 1844 году. Пользуясь своими родственными связями, Г. убъдилъ большую часть упомянутыхъ киргизовъ перейти въ подданство Россіи. Коротко знакомый съ бытомъ средне-азиатскихъ народовъ, Г. помещалъ статьи по этому предмету, подъ разными псевдонимами, въ разныхъ периодическихъ изданияхъ, между прочим, въ «Порядкъ» и «Голось». Напечаталъ также брошюру «300 лѣтіе Сибири». В настоящее время состоит полковникомъ л.-гв. атаманского полка».**

Далее знакомимся с Протоколом РГО от 4 ноября 1892 года, согласно которого Султан Вали-Ханъ, Гази Булатович принят в ряды Русского географического общества по рекомендации членов ИРГО О.Э. Штубендорфъ и А.М.Золотаревъ, в ходатайстве которых написано буквально следующее: «...хорошо знакомый съ правилами и обычаями народовъ Средней Азии, помѣстившій нѣсколько статей о нихъ в періодической печати и желающий принять участие въ трудахъ Общества, работая въ томъ же направленіи». Ни о каких путешествиях Гази не говорится по причине того, что их и не было.

Еще более странные факты были замечены нами при изучении послужного списка [7] Султана Вали-Хана в Военно-историческом архиве РФ. В разделе X **«Бытность внѣ службы»** читаем, что он был «В 5-ти месячном отпуску съ 1 янв. 1866 г. по 2 Юня 1866 г. Но эта запись абсолютно противоречит записи в разделе IX **«Прохождение службы»**, в которой изложено: «Откомандированъ отъ Начальника Алатавского округа по Штабу 8-го...полкового Округа Сибирского Казачьяго войска – **31 марта 1866 г.** Возникает вопрос: как можно было откомандировать куда-то человека в конце марта, если *он был в 5-ти месячном отпуске с 1 января 1866 года?* В разделе VIII «Получаемое на службу содержание» написана вручную вставка: **«По особому Высочайшему повеленію»**, а в разделе XIV «Бытность въ походахъ и дѣлахъ противу непріятеля» добавлена запись **«...где былъ въ 1866 году Особымъ поручениемъ начальства»**.

Возможно, что правки и исправления в персональном деле Султана Вали-Хана Г.Б., произведенные в 1896 году, для подчеркивания его заслуг, так же как и вступление его в ряды Императорского Русского географического общества в 1892 году, понадобились Гази, который был переведен в запас с 11 марта 1898 года, чтобы начать хлопотать в 1901 году о получении звания генерал-майора с выходом в отставку. В связи с этим обращает на себя внимание доклад по Главному штабу Военного министерства от 13 июня 1901 года №229,

в котором, наряду с перечислением мест и времени службы указаны и отрицательные характеристики [7]. На стр. 4 доклада написано: «...въ виду приведенныхъ выше особыхъ обстоятельствъ, службу названнаго штабъ-офицера нельзя признать безупречною, почему производство его, с увольненіемъ въ отставку, въ Генераль-Маіоры, можетъ воспослѣдовать **лишь въ изъятіе изъ правилъ**».

Изучение документов военного ведомства показало, что наряду с отсутствием легально опубликованных научных трудов, которые служили бы основанием для приема его в члены ИРГО, имеются существенные исправления по датам службы Гази Булатовича, в частности *поправки тех записей, которые приходятся на первую половину 1866 года*, что совпадает именно с тем периодом времени, когда, согласно свидетельств современников, ушел из жизни Чокан Валиханов, дата смерти которого указывается 10 апреля, а по году, когда случилось это трагическое событие имеются разноречивые сведения, хотя **К.Ш.Хафизовой фактически доказано, что это случилось в 1866 году** [4, 183].

Запись в разделе IX послужного списка о том, что Гази Булатовича **31 марта 1866 года** (за 9 дней до кончины Чокана!) якобы откомандирован из Алатауского округа в штаб другого, Сибирского войска, в то время как в разделе X его списка указано, что *он с 1 января 1866 года находился в 5-месячном отпуске*, очень похоже на плохо оформленную не совсем грамотными писарями «операцию прикрытия» офицера, непосредственно причастного к этому событию. Также то, что в разделе XIV послужного списка [7] дописано (видимо позже), что Султан Вали-Хан был отправлен *«особым поручением начальства в 1866 году «на границу Китайской Империи...»* совершенно не стыкуется с записями о его переводе в другую часть, а также о принятии им участия *в это же время* в операции «покорения Кокандского Ханства». Все эти факты приводят к выводу, что действия Гази в этот период скоординированы руководством военного ведомства.

Если обозреть картину произошедших в период 1865-1866 годах событий у семейства Валихановых в целом, обращает на себя внимание то, что, как пишет Ж.А. Ермекбай *«прогрессивные устремления отца Чокана наиболее четко оформились после ухода его в отставку и нашли свое яркое проявление во время политического процесса над «сибирскими сепаратистами»*. В 1865 году Чингизу было предъявлено политическое обвинение, находившееся в прямой связи с распространением в Омском кадетском корпусе прокламации «К патриотам Сибири» и арестом друзей Валихановых – Г.Н. Потанина, Н.М. Ядринцева, Ф.Н. Усова и других» [4, 44].

Не отразилось ли это событие и на взаимоотношениях руководства военного ведомства и самого Чокана? Ведь ко всем близким конкретным лиц в структурах власти уделяют серьезное внимание. Есть ли взаимосвязь между этими событиями – ответа пока нет...Но то, что Вали-Хан Гази Булатович использовал бумаги Чокана Валиханова для публикаций их под различными псевдонимами и вступления в ряды ИРГО, фактически не подлежит сомнению. Так же, как и то, что он имеет непосредственное отношение к последним дням жизни великого ученого, который по всем имеющимся симптомам, отраженным в его письмах, скорее всего был отравлен. Для прояснения подлинной причины смерти Чокана требуется произвести эксгумацию тела и провести комплекс анализов по современным методам, но истина все же должна быть установлена.

## Литература

1. Кыстаубаев Б.К. Тайна Чокана Валиханова, Алматы, 2010. с. 464.
2. Стрелкова И.И. Валиханов. – 2-е изд., доп. – М.: Молодая гвардия, 1990. – с.298.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, том 5, 528 с.
4. Ермекбай Ж.А. «Судьба и наследие Чокана Валиханова», Нур-Султан, Изд-во НАО «Казахстанский институт общественного развития «Рухани жангыру», 2020, - 276 с.

5. Чокан Валиханов. Избранные произведения. Под ред. академика АН КазССР А.Х. Маргулана, Каз. гос. издат. Художественной литературы, Алма-Ата, 1958. – с. 643.
6. Энциклопедический словарь, томъ VIIA, С-Петербургъ, 1892, с. 808-809.
7. Российский государственный военно-исторический архив, фонд 3611, оп.1; фонд 3931, оп.1 д. 815.

## **М. СЕРДАЛИННИҢ САЯСИ –РУХАНИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҰРПАҚТАРЫ**

**Осипова Жансая Каирбековна**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

[Osipova\\_saja@mail.ru](mailto:Osipova_saja@mail.ru)

**Түйіндеме:** Мақалада XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Дала өлкесіндегі қазақтардың жер үшін күресін жаңа деңгейге көтерген, жалпы алаш ұлттық-демократиялық қозғалысының көрнекті өкілі Мәмбетәлі Сердалыұлының саяси-рухани мұрасы қарастырылып және ұрпақтары туралы баяндалады.

**Түйінді сөздер:** шежіре, ұлттық – демократиялық қозғалыс, алаш қозғалысы ізашары.

**Аннотация:** В статье рассматривается политическое и духовное наследие Мамбетали Сердалыулы, видного представителя национально-демократического движения «Алаш» конца XIX – начала XX века, также повествуется о его потомках.

**Ключевые слова:** шежире, национально-демократическое движение, сподвижник движения «Алаш».

**Annotation:** The article examines the political and spiritual legacy of Mambetali Serdalyuly, a prominent representative of the national democratic movement "Alash" of the late 19th and early 20th centuries, and also tells about his descendants.

**Keywords:** shejire, national democratic movement, associate of the Alash movement.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғ. бірінші ширегінде Ресейдің орта және жоғары оқу орындарын тәмамдаған қазақ жастары қазақтың тұңғыш ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қалыптасуына ұйытқы болды. Алаш жалпы ұлт-азаттығы қозғалысы Ресей империясының шеткері ұлттық аймақтардағы қозғалыстар ішіндегі ерекші бітімдегі ұлттық – саяси қозғалыс феномені ретінде көзге түседі. М. Сердалиннің жайлымдық және егістік жерлерді, Қарсақпай сияқты кен орындарын ұтымды жолдармен тиімді пайдалану жөніндегі ғылыми мақалалары, патшалық Ресей империясының үлкен мінберлерінен сөйлеген сөздері, Ресей патшасының арнайы қабылдауында болып, былайғы жұртқа өз заманының оқымысты, білімді азаматы ретінде ғана танылып қоймай, ақ патшаның алдын көрген, алған бетінен қайтпайтын, қазақтың ұлттық мүддесі үшін табанды күрескер деген аты да бүкіл қазақ жұртына танылып үлгерген тұлға еді. Ал бұл да оның өмірбаянындағы азаматтық ерлік істерінің жарқын беттері болатын. Ол турасында Мәмбетәлінің ағасы Бегаліден тарайтын Кәрім Жүсіпбеков өзінің 1995 жылы Сарыарқа журналының №4 санында «Патшаның қабылдауында болған қазақ» атты мақаласында былай деп жазады: «Әлиханнның айтуы бойынша ең қиыны арыз жазу болған. Айтпақ арыздары да, өтінбек сұрақтары да, оған қоса «әділет, шындық» іздеген, баяғыдан бері армансыз ағытып, жеткізсек не деп, талай бармақтарын тістеп, зығырдандарын қайнатып жүргенайқай-қыжылдары көп еді. Өттең алты жолға не сыйдырасың? Сонымен уәделі күні патшаның қабылдауына барады. Мәмбетәлінің кіруінен шығуы тез болған. Олардың ұйқы-күлкі көрмей екі тәулік

бойы әлектенген алты жолдық арызына үш – ақ сөзбен: «Безобразие. Вернуть. Николай « деп бұрыштама қойған» [1].

Осындай табанды, өзін аңдуға қойған орыс жандармдары «дерзкий киргиз» деп сипатталған көбіне орысша Чубеков деген тегімен Ресей империясының әкімшілік дәліздерінде аса белгілі болған Мәмбетәлі Шөбеков (Сердалин ) кім еді дегенде, оның ата-тек шежіресі мен оның туған жері мен өскен ортасына зер саламыз. Тағыда да сол Кәрім Шаймұратұлы Жүсіпбеков ел ішіндегі шежіреші-қарттар Темірбеков, Дәулетбек ақсақалдар баян қылған шежірелік деректерін негізге алып «Өмір шоқтығы» деп аталынған кітабында: «Қазақ халқы орыс патшасының қол астына қарай бастағанда, Көкшетауға қарайтын арғындар ішіндегі Қарауыл руы қарсылық білдіріп, бас көтереді. Шежірде айтылған осы деректерді Е. Бекмаханов өзінің әйгілі Кенесары ханға арналған «Қазақстан XIXғ. 20-40 жылдарында» атты монографиясында арғын –қарауылдардың Кенесары хан бастаған Ресей империясының отаршылдығына қарсы күреске белсене қатынасқанын дәлелдей түседі [2].

Орыс патшасына бағынбаймыз» деп бетке ұстар батырлары: Бөгенбай, Амалдық, Кенжебай, Шұңғыршадан Бостан батыр Кенесарыға қосылып, осы жердгі жауға шаптырмай, көздің қарашығындай сақтап, өз ұрпақтарына қалдырғаны мәлім. Шежіре бойынша Қарауылдан – Мәшек, одан Құрманғожа, Құрманғожадан Есенбай, Есенбайдан Шұңғырша, Шұңғыршадан Мұрта, Мұртадан Шақаман, одан Байсары, Байсарыдан Шөбек, Шөбектен екі ұл:Мырзалы, Бегалы. Мырзалыдан алты бала: Сердәлі, Серәлі , Баялы, Жаналы, Нұралы, Мұқанәлі. Сердәліден Мәмбетәлі тарайды.

Қарауыл руының Есенбай-Шұңғырша тармағынан, әрі қарай – Жарасқұл, Мұрта, Шақаман, Байсары болып өрбиді. Байсарының үш ұлы болған: үлкені Сарт, ортаншысы – Шөбек, кішісі – Төлебай. Жазба деректерде бұлардың иелігіндегі мал саны жөнінде мынандай мағлұматтар бар: олардың әрқайсысының отбасында жүздеген жылқы, ондаған қара мал және жүздеген қой-ешкі болған. Міне осы беделді де ауқатты әулетті ел арасында нағыз шынжырбалақ шұбартөс тұқым деп санаған. Оның себебі Байсарының өзі де, үлкен ұлы Сарт та атақты би болған, ал ортаншы ұлы Шөбек, оның баласы Жаналы көп жылдар бойы болыстың старшыны болған. Байсары әулетінің атақонысы Айыртау тауының баурайындағы Шалқар көлінің жағасында жайғасқан, ал жаз жайлауы Атбасар төңірегіннің Ащылы өзенінің маңында болған. Қазіргі Ақмола облысының Атбасар ауданында «Сарт қонысы» деген атау осы күнге дейін сақталған.

Кенесары хан қозғалысына белсене қатынасқан Қарауылдар Сарыарқаға қайта оралған шақта патша өкіметі оларға «жұмсақ» саясат жүргізіп, бауырына тартты. Қарауыл руы ішінде аса беделді би –болыс болған жеті жыл бойына яғни 1846 жылдан 1953 жылға дейін Көкшетау дуанының қарауыл болысын басқарған Байсарин Шөбек II Александр патшаның таққа отыру рәсіміне арнайы шақырылған 8 Сібір облысы қазақтарының ішінде болуы оның қазақтар арасындағы қандай зор беделге ие болғандығын айғақтайтын тарихи факт. Кенесары көтерілісі толық басылмай тұрған шақта патша өкіметінің Шөбек мырза секілді беделді қазақтарға кеңшілік жасау саясатын ұстанғаны мәлім. 1855 ж. Санкт-Петербургке патшаның тәж кию рәсіміне сапар шеккен «Сібір қырғыздары депутациясы» ішінде Шөбек мырзаның Шыңғыс төренің сыртында тұрған суреті архив құжаттарында сақталған. Осы сапар кезінде Шөбек мырза ақ патшаның шапағатын көп көріп, хорунжий әскери шенін, үлгілі қызметі үшін кіші алтын медальмен марапатталып елге зор абыроймен оралады. Патша өкіметі де Кенесары көтерілісінен соң, өзінің қазақ даласына қатысты отарлық экспансиялық сәл де болса да саясатын бәсеңдетуге, бекіністерді тек межелі жерлерге салуды жөн көрді.

Қырым соғысынан қалжырап тұрған Ресей өзінің Шығыстағы саясатында аңдап басуға тырысты. Елін ата қонысына қайта қоныстандырып, патша әкімшілігімен келіссөздер жүргізіп, елі үшін көп жеңілдіктер де алып бере білген би еді. Көтеріліске қатынасып, талай жерлерге барып, адамын да малын да көп жоғалтқан қарауыл елі болатын. Сондықтан, Шөбек мырза бастаған ел жақсылары шатқаяқтап кеткен шаруаны қайта

түзеуге көп еңбек сіңірді. Осының нәтижесінде Шөбек бидің қалың елге көлеңкесі көп түсіп, атақты әділ би ретінде ғана емес, елге пайдасы көп тиген мырза аталған тұсы да осы болатын. Ал Шөбек би ұрпағын көп сынап, әзіл-шыны аралас өлең шығарған Ақан –Сері Мәмбетәліні өте жақсы көріп, болашағынан зор үміт күткен, қазақтың жоғын іздеуші деп білсе керек. Себебі Мәмбетәлі өз атасы Шөбекке тартып, сол әруақты атасының жолын қуып, ту ұстаған да ұрпағы бір өзі болатын.

1837-1847 жж. Кенесары хан бастаған көтеріліс жеңіліспен аяқталғаннан кейін патша үкіметінің отаршылдық әкімшілігі қазақ даласына, әсіресе Хан Ордасы болып келген Көкшетау округінде орыс-казак станицаларын өз билігінің тіректері ретінде Зеренді, Сандықтау, Имантау. Қотыркөл сияқты нысаналы жерлерге орналастырылды. Барлығы Көкшетау округінде 16 станицаларды қазақтың ежелден игеріліп қоныстанған шұрайлы жерлеріне жайғастырған. Осыған байланысты қазақтарды ата-қоныстарынан ығыстырып басқа жерлерге қоныстандыруға мәжбүр етті. Байсары әулеті де жылжып Қамсақты өзенінің алабына жайғасты. Бұл жер енді Есенбай-Шұңғырша болысы болып атанды. Болыс биі болып көп жылдар ел ағасы болған Сарт бидің ұрпақтары бүгінгі күнге дейін осы айтулы аймақта өсіп-өніп келеді.

Мәмбетәлінің әкесі Сердалы өз заманының білімді, ақындық дарыны бар кісі болған. Сол кезеңдегі нәзира ақындарының дәстүрінде Шаһнаманың «Рүстем» дастанын қазақша аударып жырлаған. Ол туралы деректі Қазақ КСР Ғылым академиясының қолжазбалар секторының бас библиографы –Есім Байболов: «Профессор Әлкей Марғұлан жазушылар алдында жасаған баяндамасында «Рүстем –Дастан»қиссасын бірінші рет қазақ тіліне аударған Сердалы Шөбеков деген деректі айтқанын келтіреді [3]. Ата-тегін таратып осы әулеттің бір-біріне туыстығын анықтайтын болсақ, келесі ретпен туысады екен. Байсары, одан Шөбек, одан Мырзалы, одан Сердалы. Сердалыдан Мәмбетәлі, Абдол, Жәмшит, Придон.Осылардың ішінен 1920- шы жж. оқиғаларға байланысты Жәмшит есімі Көкшетау өңіріндегі алаш қозғалысына байланысты жие айтылады. Қазақ елі мен жері үшін күрескерлік рухымен елге танылған азаматтың бірі болғанғаи ұқсайды. Мәмбетәлі Сердалинің өмірі мен оның ұстанған саяси бағыты туралы көненің көзі,өлке тарихы мен Мәмбетәлі жайынан хабары мол Хамит Тлеубаев: «Мәмбетәлі жоғары орыс мектептерінен оқып,білім алған демократияшыл ағымда болған қазақтың бірі. 1906 жылы Петербургте Дума мәжілісінде қазақтың хал-жайы,жер мәселесі турасында ұзақ сөйлеген талапты азамат еді [4].

Мәмбетәлінің өз кіндігінен екі ұл - Рүстем мен Құсайын. Үлкен ұлы Рүстемнен бір қыз Күлмайрам Рүстемқызы Мамбеталина (1936.07.12 – 2002.15.04) туған. Немересінің айтуы бойынша Күлмайрамның жолдасы Ахат ерте дүние салған. Әжеміз өмірдің біраз ауыртпалығын көрген. Көпбалалы жалғыз басты ана бір өзі 8 баласын (4 ұл, 4 қыз) жетілдірем деп, өмір бойы Көкшетау қаласындағы тігін фабрикасында тігінші болып қызмет етті. Еңбек үздігі болды, бірнеше медаль алған, «Үздік тақтада» суреті ілінген. 8 баланы жалғыз өзі елден кем қылмай тәрбиелеп өсірген әжеміз өте көнтерлі табанды адам болса керек.Үлкені Исенов Ақай Ақатұлы 1953 жылы туған, көп жылдар бойы жүргізуші (шофер) болып жұмыс жасаған. Екі қыз, бір ұл тәрбиелеп, өсірген. Үлкені Айман арғы атасы Мәмбетәлінің жолын қуып, ғылым жолына түскен, бүгінде экономика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алып, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінде абыройлы қызмет атқарып жүр. Жолдасымен бір қыз, бір ұл тәрбиелеп отырған ұлағатты жанұя. Шолпаны дәрігер, Ерлан деген ұлы әке жолымен жүргізуші болып еңбек етеді. Едіге Ақатұлы физика пәнінің мұғалімі ретінде қызметін Чистяков мектебінде бастаған. Кейін партиялық-комсомол саласында қызмет жасап, зейнеткерлікке шыққанға дейін Ақмола облысы бойынша Көші-қон департаментінде басшылық қызмет атқарған. Алма тәте екеуі отбасында үш қыз тәрбиелеп, бүгінде қыздары Әсел бас есепші, Қымбаты Ақмола облысы бойынша мамандандырылған аудандық экономикалық сотта судья болып еңбек етеді, Әйгерімі Зейнетақы қорының маманы. Күлмайрам әжеміздің

қыздары Нағима Ахатқызы мен Рабиға Ахатқызы ұзақ жылдар бойы есепші болып қызмет жасаған, бүгінде отбасыларымен Астана қаласында тұрып жатыр. Нағима Ахатқызы жолдасын 4 баланы тәрбиелеп отыр, ал Рабиға Ахатқызы отбасында 1 ұл. Алма, Төлеген, Сансызбай (балалық шағында), Айман (балалық шағында) деген қыздары мен ұлдары дүниеден өткен. Алма Ахатқызының артында 3 баласы (2 қыз, 1 ұл) қалды. Үлкені Анар қазақстандық журналист, спорт комментаторы Диас Ахметшәріппен отбасы құрып Астана қаласында тұрып жатыр. Динарасы және Данияры отбасыларымен Көкшетау қаласында тұрып жатыр. Төлеген Ахатұлының артында екі баласы қалды (Замира, Дамир).

Мәмбетәлі Сердалыұлының Құсайын деген ұлынан 4 бала туған. Үлкен қызы Төкентай Құсайынқызы Мамбеталина 1932 жылы туған, ұзақ жылдар бойы сауда саласында қызмет атқарған, Көкшетау қаласы іргесіндегі Красный яр ауылында тұрып келген. Артынан Шарипа есімді қызы қалған, бүгінде дүниеден өткен. Қарымсақ Құсайынұлының (1941 жылы туған) және Алтын тәтенің отбасында Берік, Серік, Орынтай және Гүлнар есімді балалары дүниеге келген. Ұлдары Мамбеталинов болып жазылады. Бүгінде Берігі Еленовка ХПП да тұрады, Серік және Орынтай мен Гүлнар Көкшетауда тұрып келеді.

Мәмбетәлінің немересі Құлмантай Құсайынқызы (1942 жылы туған) Тереңкөл ауылында, кейін Зеренді ауданына қарасты Еленовка ауылында отбасымен тұрған, үй шаруашылығында, Алдоңғар, Марал, Тұрлыбек есімді балалары бүгінде отбасыларымен Көкшетау қаласында тұрады. Сәруар Құсайынқызы Мамбеталина (1950 жылы туған), педагогикалық институт бітірген соң, көп жылдар бойы ұстаздық қызмет жасап, зейнеткерлікке шықты, отбасымен Көкшетау қаласына қарайтын Красный Яр аулында тұрады. Ләззат, Ерден деген ұл-қызды тәрбиелеген.

Алаштың бір туар азаматы – халқының болашағы үшін аянбай еңбек етіп, күрескердің артында осындай ұрпақтары бар. Олардың көпшілігі қарапайым адамдар болғанымен, олар өз аталарының қандай қазақтың ірі тұлғасы болғандығын жасқы біледі. Айтулы алаш қайраткерінің ұрпақтары бүгінде аталары аңсаған саяси тәуелсіздікке қол жеткізген Ел мен жерді мекен қылып, әрқайсысы өз орнында Қазақстанның жарқын болашағы үшін адал еңбек етіп, жүріп жатыр.

#### **Қолданылған деректер мен әдебиеттер тізімі:**

1. Жүсіпбеков К. Патшаның қабылдауында болған қазақ // Сарыарқа 1995 № 4, 48-61 бб].
2. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века Алма-Ата: «Қазақ университеті, 1992 г. 400 с.
3. Шаймратұлы К. Өмір шоқтығы. 2012 ж. 37 б.
4. Мусин Ж. Жер шоқтығы// Көкшетау, 61 б.

## АТБАСАР ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

**Толкумбекова Татьяна Петровна,**  
Магистрант, Қазақстан Республикасы, Атбасар қаласы «Аграрлық-индустриалдық колледжі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны

**Қаженова Гүлнар Төлегенқызы**  
ғылыми жетекші, тарихи ғылыми кандидаты

**Аннотация:** Бұл мақалада Атбасар қаласының негізі қаланған кезеңнен бүгінгі күнге дейінгі дамуы қысқаша сипатталған. 1862 жылы аға сұлтан болып сайланған Шоқан Уәлихановтың кандидатурасын ұсынған Атбасар уездік бұйрығы, әрі қарай жаңа Атбасар уезінің қала-әкімшілік орталығына айналуы және Ақмола облысына кіруі. Казак ауылының атауының қайнар көздері мен қалыптасу кезеңдері егжей-тегжейлі сипатталған. 1954-1964 жылдардағы тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңі сипатталады, онда Атбасар облыстың ірі агроөнеркәсіптік орталықтарының біріне және астық және нан өнімдерін экспорттайтын маңызды темір жол пунктіне айналады.

Мақала өлкетанумен айналысатын мектептің де, оқу орындарының да, қосымша білім беру орталықтарының да мұғалімдеріне, студенттеріне және әдіскерлеріне пайдалы болуы мүмкін.

**Тірек сөздер:** болыс, ауыл, дала қаласы, тың өлке.

## ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДА АТБАСАР

**Толкумбекова Татьяна Петровна,**  
Магистрант, ГККП «Аграрно-индустриальный колледж, г. Атбасар», Республика Казахстан

Научный руководитель **Каженова Гульнар Тулегеновна**, к.и.н.  
Электронная почта: [tolkumbekova1974@mail.ru](mailto:tolkumbekova1974@mail.ru)

**Аннотация:** В данной статье дана краткая характеристика развития Атбасара с периода основания до сегодняшних дней. Подробно описаны источники возникновения названия и этапы становления казачьей станицы, Атбасарского окружного приказа, где в 1862 году Чокан Валиханов выставил свою кандидатуру на должность выборного старшего султана, дальнейшее преобразование в город-административный центр нового Атбасарского уезда, и вхождения в Акмолинскую область. Описан период освоения целинных и залежных земель в 1954-1964 где Атбасар становится одним из крупных агропромышленных центров области и важнейшим железнодорожным пунктом по экспорту зерна и хлебопродуктов. Статья может быть полезна педагогам, студентам, и методистам как школьных и образовательных учреждений, так и центров дополнительного образования, занимающихся краеведением.

**Ключевые слова:** волость, станица, степной городок, целина.

## THE MAIN STAGES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF ATBASAR

**Tolkumbekova Tatiana Petrovna,**  
master's student  
State Committee for Agricultural and Industrial College, Atbasar, Republic of Kazakhstan

**Annotation:** This article provides a brief description of the development of Atbasar from its foundation to the present day. It describes in detail the sources of the name and the stages of the formation of the Cossack village, the Atbasar district order, where in 1862 Shokan Valikhanov put forward his candidacy for the post of elected senior sultan, further transformation into the city-administrative center of the new Atbasar district, and entry into the Akmola region. It describes the period of development of virgin and fallow lands in 1954-1964, where Atbasar becomes one of the largest agro-industrial centers of the region and the most important railway point for the export of grain and grain products. The article may be useful for teachers, students, and methodologists of both school and educational institutions, and centers of additional education engaged in local history.

**Keywords:** volost, village, steppe town, virgin land.

В этом году славному городу Атбасар исполняется 180 лет.

В народе известно много версий о происхождении названия города Атбасар. По одной из них появление названия Атбасар связано со знаменитым Асаном Кайғы. Согласно легенде, жырау, избородивший степь в поисках для своего народа священной, благодатной земли «Жеруйык» - «Земли обетованной», стреножил коня в устье реки, где решил передохнуть, останавливая коня он произнес: «Аттұяғын басар жер екен», что в переводе означает «Эта земля стоит того, чтобы остановить коня». И поэтому, с того времени место называется «где ступило копыто коня Асана Кайғы», т.е. название пошло от «атбасқан» (т.е. «где конь ступил»), по архивным записям, нынешняя река Жабай называлась Атбасарка- — воти дали название городку. Есть версия что название произошло от слова «Ат»-лошадь и «базар» — это видимо связано с тем, что Атбасар находится в центре караванного пути из Средней Азии в Европу. И еще одна интересная версия с происхождением названия города связана с 1845 годом, когда землемер вымерявший участок для строительства станицы на левом берегу реки Жабай встретил человека и спросил его «Что за одинокая могила виднеется неподалеку от старой мельницы?», на что ему ответили, что там похоронена женщина из рода найман, и звали ее Басар, на казахском это звучит как «Аты Басар», Землемер решил назвать эту местность именем той женщины, так что версий с названием несколько, но при образовании в составе Акмолинской губернии Акмолинского уезда (1921 г.) в последний входила волость под названием «Асан Кайғы».

Но история Атбасара началась еще в эпоху камня. Древнейший человек стал селиться в окрестностях Атбасара в эпоху неолита. В археологии существует целое направление - Атбасарская культура. Около села Покровка обнаружено поселение Саргалы (VIII—VII вв. до н.э.). Вблизи села Самарка находятся курганы, датируемые ранним железным веком. В окрестностях Атбасара встречаются «балбалы» - каменные изваяния тюркской культуры, относящиеся к VII—XII векам. Археологические памятники средневекового периода представлены мазарами (каменными склепами).

В XIII—XVIII века земли Атбасара принадлежали казахским кочевникам, основным занятием которых было скотоводство. Даже простой скотовод-казах имел скот, исчислявшийся сотнями, поэтому табуны до тысячи голов были не редкость. «Рогатый скоту коренного населения хорош на мясо и довольно молочный, а главное не прихотлив», - утверждали путешественники. Название Атбасар встречается в научных документах с момента создания Казахского ханства. В XV веке знаменитые султаны-чингизиды Керей и Жанибек, несогласные с политикой жестокого Абулхаир хана, откочевали с народом из родных мест в Дешт-и-Кипчак. Во время откочевки, на одном из берегов реки Есиль, в устье под названием «Атбасар» произошло несколько важнейших событий, связанных согласно



средневековым документам с именем хана Мустафы, чья ставка была расположена в устье «Атбасар».

Масуд бен Усман Кухистани в своем труде под названием «Тарих-и Абулхаирхани» упоминал о военной битве между Мустафой ханом и Ваккасбием. В итоге побежденный Мустафа хан отступил на запад Казахстана, позже откочевав в сторону Средней Азии. Таким образом, события XV века, произошедшие в Дешт-и-Кипчаке, были напрямую связаны с Атбасаром.

В 30-е годы XIX века началась новая страница истории Атбасара. Предположительно около 1840 года на берегу реки Жабай (называемой Атбасаркой) появились первые землянки-избушки из самана, это был казачий пекет на степном тракте, где казаки несли сменную службу. Спустя несколько лет казачий пекет разросся, поселение насчитывало уже несколько десятков построек, через которое проходил «казенный» почтовый тракт. Затем российским правительством у слияния рек Атбасарка и Керегетас был построен пограничный пункт № 96, обеспечивавший охрану караванов, шедших из Средней Азии в Петропавловск и Омск. В период народно-освободительного движения в 1837 году под предводительством хана Кенесары царское правительство усилило укрепление казачьими войсками. В 1843 году генерал-губернатор Западной Сибири Горчаков предложил построить вместо укрепленного пункта станицу Атбасарскую. В марте 1843 года предложение губернатора было одобрено Николаем I. Данный укрепленный пункт постоянно затапливало паводковыми водами, поэтому при строительстве станицы пришлось отступить на три версты к юго-западу от первоначального места. Весной 1845 года на место строительства новой станицы прибыла команда мастеровых строительных рабочих из 29 человек во главе с урядником второго класса Василием Фураевым. 6 июня 1845 года рабочие строители получили свое первое жалование, и с этой даты по архивным документам началось строительство города Атбасара. Социально-экономическое развитие Атбасара возросло во второй половине XIX века. По высочайшему, утвержденному самим императором, расписанию от 10 октября 1854 года Атбасарская станица была причислена в состав 2 полка Сибирского линейного казачьего войска. Тогда в Атбасаре кроме начальной школы была уже церковь, ларьки, кабаки, и открылись первые кустарные мастерские. В 1859 году в станице имелось все необходимое для нормального обустройства переселенцев: полковой дом с флигелем, кухней, людской, конюшней, завозней и амбаром с ледником, офицерская школа первой и второй сотен, караульные дома, аммуничья, цейхгауз, дом для обер-офицеров, пороховой и пожарный погреб. В новой казачьей станице большую заботу проявляли о лошадях, имелись конюшни для строевых и почтовых лошадей, конный лазарет, манеж. Из двух построенных магазинов один принадлежал провиантскому ведомству, а другой – Сибирскому линейному казачьему войску. Имелось в станице и питейное заведение – винный подвал. К гражданскому ведомству относился только заложенный артиллерийский парк.

Надо отдать должное продуманности закладывания станицы Атбасарской. По плану в центре, на площади размещалась церковь, вокруг четкие прямоугольные кварталы улиц, каждый квартал включал в себя четыре дома с надворными постройками. Недалеко за частными домами были размещены мусульманское и православное кладбища. К началу 1860-х годов в станице насчитывалось 206 дворов, население составляло 1557 человек. Была построена мечеть, появились новые по функциональному назначению здания: одноклассное училище, казахские мужская и женская школы, почтово-телеграфная контора, метеостанция. Развивались кустарные предприятия по переработке продуктов животноводства и торговля: салотопенный завод, паровая, пять ветряных и две водяных мельницы, три кузницы, 29 лавок. История Атбасара в этот период тесно связана с деятельностью Чокана Валиханова, вернувшегося в 1861 году из Петербурга. Желая преодолеть беззаконие в степи, в 1862 году Валиханов выставил свою кандидатуру на должность выборного старшего султана Атбасарского окружного приказа. «Любезный

друг, Федор Михайлович, - писал Чокан своему старшему другу Достоевскому, - я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя на пользу соотечественников, защищать их от чиновников и деспотизма богатых казахов. С этой целью я согласился быть выбранным в старшие султаны Атбасарского округа. На выборах меня выбирают большинством голосов. Но противник мой, человек неграмотный и бывший не раз под судом, по опыту знает, что деньгами можно сделать все. Деньги идут в Омск. И я вдруг получаю известие, что генерал-губернатор Дюгамель не хочет меня ни за что утверждать. Его адъютант сказал, что начальство через султанство мое боялось дать большое влияние моим родителям». Таким образом, несмотря на преимущество Ч.Валиханова, решением чиновников колониальной администрации должность старшего султана-правителя получил ЕрденСандыбаев.

В 1869 году станица стала центром Сарысуйского уездного управления, в «Статистическом описании Сибирского казачьего войска», выпущенного в 1879 году сообщается, что в Атбасаре было дворов-177, два станичных училища- мужское и женское, 39 лавок, жителей войскового сословия-916, вместе с другими-1253 человека.

13 сентября 1878 года высочайшим императорским повелением было указано: преобразовать станицу в город-административный центр нового Атбасарского уезда. Территория уезда занимала больше площади нынешних Сандыктауского, Макинского, Астраханского, Коргалжинского, Жаксынского, Есильского, Жаркаинского и полностью Атбасарского районов. «Население Атбасара составляло три тысячи человек, в уезде площадь составляла 114549 кв. верст с населением в 149481 человек, в том числе 92678 человек казахского населения».

Русская колонизация уезда началась в 80-х гг. XIX столетия, когда было образовано 7 крестьянских селений. В Атбасарский и Амолинский уезды главным образом направлялись переселенцы из степных внутренних губерний: Самарской, Воронежской, Харьковской, Донской областей. Объясняется это тем, что уезды представляли степное пространство, на котором могут приспособиться для ведения хозяйства только жители степных же губерний. В честь приезда в казахские степи старшего сына царя Российской империи Александра II, князя Владимира, был организован смотр степных округов, подчиненных Сибирскому ведомству. Среди экспонатов выставки, устроенной по случаю приезда в степь великого князя Владимира Александровича в 1886 году посвященной культуре производства изделий казахского быта, была юрта, собранная и установленная на видном месте Нурмаганбетом Сагынаевым и Мейрамом Жанайдаровым. Гости с представителем династии Романовых посетили юрту, в которой были размещены предметы казахского декоративно-прикладного искусства, и попробовали кумыс. В конце XIX века капиталисты России стали организовывать в Казахстане промышленное производство, так как земля была богата полезными ископаемыми, в частности медной рудой. На Атбасарском и Спасском медных рудниках было добыто 2004 495 пудов медной руды, из которых извлечено 271 421 пуд меди.

Атбасар был местом проведения крупных ярмарок. Один из местных исследователей Сайлау Байбосын писал: «Во времена царской власти в этом месте два раза в год проходила ярмарка: летом - «Бокшабай» (Петровская), осенью - «Знаменская». Лучшие люди Сары Арки, такие как Акан сери, Балуан Шолак, Газиз, Мади исполняли перед народом далеко разносившиеся песни. К сведению Атбасар не раз выдвигался на роль столицы или областного центра. Например, 24 декабря 1924 года на заседании бюро Киргизского (Казахского) областного комитета партии рассматривался вопрос о статусе Оренбурга как столицы Казахской Автономной Советской Республики. С.Садуакасов и С.Мендешев обосновали свои взгляды с разных позиций, назвали несколько городов, которые могли быть рассмотрены в качестве новой столицы, среди них был и Атбасар. Тем не менее, подавляющим большинством членов бюро, Оренбург остался столицей Казахстана.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 октября 1939 года была образована Акмолинская область, за счёт части территории Карагандинской и Северо-Казахстанской областей с центром в г. Акмолинске. С образованием Акмолинской области Атбасар был включён в неё. Большое промышленное значение для экономики города имело строительство в 1939—1943 годах железной дороги Акмолинск — Карталы, связавшей Атбасар с Карагандинским угольным бассейном, Уралом и другими экономическими центрами страны.

Освоение целинных и залежных земель в 1954—1964 также способствовало дальнейшему росту и развитию экономики города. Особенно это коснулось пищевой промышленности и стройиндустрии. В Атбасаре действовали комбинат хлебопродуктов, два хлебозавода, сыродельный и мясокомбинаты, маслозавод, элеватор, крупные автобазы, каменно-щебёночный карьер, комбинаты железобетонных конструкций и керамзитобетонных изделий. Атбасар становится одним из крупных агропромышленных центров области и важнейшим железнодорожным пунктом по экспорту зерна и хлебопродуктов.

Об Атбасаре неоднократно упоминает в своих мемуарах Л.И. Брежнев, в «Целине» он пишет: «...Из Кустаная я отправился в поездку по целинным областям, районам, совхозам, где всюду шёл сев. На станциях Есиль и Атбасар застал в буквальном смысле столпотворение. Пропускная их способность была совершенно несоразмерна количеству поступающих грузов... Множество грузов прибывало и в районный центр Атбасар. Старинный, пыльный, открытый всем ветрам городишко с низкими домами и чахлой зеленью принимал эшелоны с техникой, лесом, цементом, деталями домов, полевыми вагончиками, металлом, бензином, семенами, продовольствием и товарами — принимал не только для собственных целинных хозяйств, но и для трёх смежных районов. На разгрузку эшелонов было мобилизовано всё население городка...» «... жил, трудился в самом что ни на есть тихом городке, заброшенном в глухой, опалённой солнцем степи, и жизнь эта текла тоже тихим, размеренным ходом. Но вот наступил 1954 год, и городок оказался в эпицентре целинных дел, на виду у всей страны...»

В декабре 1960 года Атбасар вошёл в состав Целинного края, образованного из пяти северных областей Казахской ССР. 9 июля 1962 года Атбасар получил статус города областного подчинения<sup>[7]</sup>.

С середины 1960-х годов с ростом крупных предприятий развернулось и жилищное строительство, которое велось по типовым проектам. Атбасар продолжал развиваться в западном и южном направлении.

В конце 1970-х — начале 1980-х к юго-западу от старой части города, между улицами Школьная (Валиханова) и Луки Белаш, формируются новый общественный центр, главная городская площадь.

С конца 1980-х годов начался отток населения. В 1990-х годах предприятия, работавшие ранее по плановой экономике, пережили спад, в то же время произошло развитие малого-среднего предпринимательства, преимущественно магазинов, гостиниц и точек общественного питания., население на 2024 год составило 30 744 жителя.

Город Атбасар за последние несколько лет регулярно подвергается наводнениям. Были крупные наводнения в Атбасаре в 1964, 2009, 2014, 2017 годах и в 2024 году. Из-за наводнений весь мир узнал о существовании небольшого степного, открытого всем ветрам городка, который знаменит своей богатой историей и своим гостеприимством и радушием.

#### Литература:

1. Атбасарская станица // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

2. Атбасар // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
3. Ведомости Верховного Совета СССР. № 30 (1117), 1962 г.
4. Городецкая И. Л., Левашов Е. А. Атбасар // Русские названия жителей: Словарь-справочник. — М.: АСТ, 2003. — С. 34. — 363 с. — 5000 экз. — ISBN 5-17-016914-0.
5. Атбасар // Большая советская энциклопедия : в 66 т. (65 т. и 1 доп.)

## XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ

**Сейтмағанбетова Жазира Тоқтарқызы**

гуманитарлық ғылымдар магистрі,  
ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің  
Ақмола облысы бойынша департаментінің ресми өкілі  
[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

***Аннотация.** Ұзақ жылдар бойы Алтын Орда тарихы көптеген зерттеушілердің назарынан тысқары қалып, толық және объективті зерттеуге ұшыраған жоқ. Мұның астарында дереккөздердің тапшылығы мен біржақтылығы, кеңестік кезеңдегі идеологиялық кедергілер, Ресейдің тарихнамалық ықпалы, археологиялық зерттеулердің жеткіліксіздігі, тарихи мұрагерлік мәселесі жатыр. Мақалада автор Алтын Орда феноменінің қай ғасырдан бастап зерттеле бастағанын, бұрынғы заманнан бүгінгі күнге дейін Алтын Орда тарихын зерттеген тарихшы ғалымдардың, оның ішінде отандық тарихшылар мен шығыстанушылардың түрлі тұжырымдарын талдайды.*

*Сондай-ақ мақала авторы Алтын Орда тарихын зерттеу — тарихи қызығушылық қана емес, сондай-ақ қазіргі заманғы мемлекеттердің дамуы үшін маңызды ғылыми негіз, сондай-ақ Еуразия кеңістігіндегі этностардың өзара қарым-қатынастарын, экономикалық байланыстарын және өркениеттік дамуын түсінудің кілті деген қорытындыға келеді. Оның саяси, экономикалық және мәдени мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай отыр.*

***Кілт сөздер:** Алтын Орда, Ақ Орда, тарихнама, этнос, этногенез, Ш. Уәлиханов, Орда-Ежен, Натанзи, В.П. Юдин, шежіре, Жошы Ұлысы, Қазақ хандығы.*

## ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ XIX-XX ВЕКОВ

**Сейтмағанбетова Жазира Токтаровна**

магистр гуманитарных наук,  
официальный представитель Департамента Агентства РК  
по делам государственной службы по Акмолинской области  
[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

***Аннотация.** В течение многих лет история Золотой Орды оставалась вне поля зрения многих исследователей и не подвергалась полному и объективному изучению. В основе этого лежит проблема дефицита и предвзятости источников, идеологические барьеры советского периода, историографическое влияние России, недостаточность археологических исследований, проблемы исторической преемственности. В статье автор анализирует, с какого века начал изучаться феномен Золотой Орды, различные выводы ученых-историков, изучавших историю Золотой Орды с прежних времен до наших дней, в том числе отечественных историков и востоковедов.*

Также автор статьи приходит к выводу, что изучение истории Золотой Орды – не только исторический интерес, но и важная научная основа для развития современных государств, а также ключ к пониманию взаимоотношений, экономических связей и цивилизационного развития этносов на евразийском пространстве. Его политическое, экономическое и культурное наследие не теряет своей актуальности и по сей день.

**Ключевые слова:** Алтын Орда, Ак Орда, историография, этнос, этногенез, Ш. Валиханов, Орда-Ежен, Натанзи, В.П. Юдин, шежире, Улус Джучи, Казахское ханство.

## NATIONAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE IN XIX-XX CENTURIES

Seitmaganbetova Zhazira Toktarovna,

Master of Humanities,

Official representative of the Department of the Agency  
of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs  
in the Akmola region

[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

**Abstract.** For many years, the history of the Golden Horde has remained out of the field of view of many researchers and has not been subjected to a complete and objective study. This is based on the scarcity and bias of sources, the ideological barriers of the Soviet period, the historiographical influence of Russia, lack of archaeological research, and the problems of historical continuity. In the article, the author analyzes the century from which the phenomenon of the Golden Horde began to be studied, and the various conclusions of historians who have studied the history of the Golden Horde from earlier times to the present day, including Russian historians and orientalists.

The author of the article also comes to the conclusion that studying the history of the Golden Horde is not only of historical interest, but is also an important scientific basis for the development of modern states, as well as the key to understanding the relationships, economic ties and civilizational development of ethnic groups in the Eurasian space. Its political, economic and cultural heritage remains relevant to this day.

**Key words:** Golden Horde, Ak Orda (White Horde), historiography, ethnic group, ethnogenesis, Sh. Ualikhanov, Orda-Yezhen, Natanzi, V.P. Yudin, shezhire, Jochi Ulus, Kazakh khanate.

Алтын Орда феномені бөлек кеңестік республикалардың ұлттық тарихнамасының тар шеңберіне сыймай, ұзақ жылдар бойы тарихшылардың назарынан тысқары қалды. Бұл ұлы еуразиялық мемлекеттің тарихы бұрынғы КСРО-ның бірнеше ірі түрік этностарын біріктіреді және бұл жағдай тар этникалық сәйкестіктерді қолдауға нақты бағытталған ресми кеңес тарихнамасымен көтермеленген жоқ. Алайда, қазіргі уақытта дәл осы тақырыпты зерттеу Қазақстандағы ұлттық құрылыс үшін өте тиімді болуы мүмкін. Алтын Орда тарихын жалпы түрік тарихының бір бөлігі ретінде қарастыру тарихтың осы бөлігін «иемденуді» болдырмайды [1].

Елімізде Алтын Орда тарихын зерттеу шамамен екі жүз жылға созылды. Алтын Орданың тарихы көрініс тапқан қазіргі заманның қазақ тарихи ойының ең алғашқы жазба ескерткіші XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы «Хандар шежіресі» сияқты жасырын қолжазба деп санауға болады [2]. Бұл қолжазбада билеушілердің, сондай-ақ Адамның атасынан Абылай хан мен оның ұлдарына дейінгі тарихи және мифологиялық тұлғалардың шартты шежіресі бар. Шежіреден басқа қолжазбада көптеген тарихи мазмұндағы жазбалар бар. Автордың басты мақсаты әлем тарихының панорамасын

бейнелеу және ондағы қазақ хандарының Шыңғыс хан державасының мұрагерлері ретіндегі орнын көрсету екенін түсінуге болады.

XIX ғасырдың басына 1813 жылы Түркістанда қазақ сұлтаны, кейіннен хан, Әли-Ақбардың тапсырысы бойынша Абд-Рахим Узганди жазған «Қисса-дастан Шыңғыс хан» шығармасы жатады. Бұл шығарманың негізінде Орал-Еділ, Кавказ және Қазақстан Түркі халықтарының ауызша және жазбаша дәстүрінде кеңінен танымал, алайда Али-Ақбар сұлтанның өзіне дейін Шыңғыс ханның ұрпақтары туралы ақпаратпен толықтырылған Шыңғыс хан туралы дастан жатыр [3].

Алтын Орда тақырыбын XIX ғасырдың ортасында әйгілі қазақ шығыстанушысы Ш.Ш. Уәлиханов өзінің бірқатар мақалалары мен хаттарында қозғайды. Бұл жұмыстардың арасында Қадыр Әли-бек шығармасының орыс тіліне ішінара аудармасын егжей-тегжейлі түсіндірмелермен, хан жапсырмаларын аударуға ескертулермен, қазақ тайпаларының Шежіресі мен Тауратқа арналған бірқатар зерттеулермен, сондай-ақ қазақтардың тарихи фольклоры жөніндегі жұмыстармен атап өту маңызды [4].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында екі татар авторының еңбектері жарық көрді, олардың өмірі қазақ халқымен тығыз байланысты болды, соның арқасында олардың жұмыстары қазақ тарихнамасы қорына енді. Біріншісі - ол Құрбанғали Халид, Аяғөздің тумасы, өмірінің көп бөлігін Чугучак қаласында молда ретінде өткізді. Оның 1889 және 1910 жылдары жарық көрген Шығыс тарихы жөніндегі еңбектерінде қазіргі түркі халықтары мен ең алдымен қазақтардың қалыптасуы үшін маңызды кезең ретінде Алтын Орда кезеңін ұғыну қамтылған [5]. Екінші автор - Салахаддин Шарафутдинов, - көптеген жылдар бойы Бөкей Ордасының Хан ставкасында молда қызметін атқарды. Оның «Шаджарат Шыңғыс» еңбегі Шыңғыс ханның, сондай-ақ оның ата-бабалары мен ұрпақтарының тарихына арналып, қазақ таураттарының шежіресін егжей-тегжейлі сипаттауға ерекше назар аударылады [6].

XX ғасырдың басында Алтын Орданың тарихы Абай Құнанбаев [7], Шәкәрім Құдайберді [8], Мәшхүр Жүсіп Көпеев [9] сияқты көрнекті қазақ зерттеушілері мен ағартушыларының монументалды еңбектерінде, сондай-ақ тағы бір жасырын «Хандар шежіресі» қолжазбасында көрініс тапты [10]. Белгіленген жұмыстар дәстүрлі шығыс тарихнамасының стилінде жасалған, бірақ олар авторларды қазіргі татар, түрік және еуропалық ғылымның жетістіктерімен жақсы таныстырады.

Кеңестік кезеңнің басталуымен қазақстандық тарихнамада елеулі өзгерістер орын алуда: бір жағынан, қазақ тарих ғылымы зерттеу жұмысын ұйымдастырудың әдіснамасы мен қағидаттары тұрғысынан еуропалық ғылымның жетістіктерімен едәуір байытылады, екінші жағынан, Кеңестік идеология зерттеушілердің назарын хан билігімен байланысты мемлекеттің саяси тарихынан «халық бұқарасының» мәдениеті мен тарихын зерттеуге айтарлықтай ауыстырады. 1920-30 жылдары шыққан жұмыстардың ішінде А.П.Чулошниковтың [11], М.Тынышпаевтың [12] кітаптарын, сондай-ақ С.Асфендияровтың [13] еңбектерін, және Ә.Х. Марғұланнның алғашқы жұмыстарын атап өткен жөн.

1940 жылдардың басында Қазақстан тарихы бойынша екі жалпылама еңбек жарық көрді: 1941 жылы – кеңес тарихшысы М. П. Вяткин жазған Қазақ КСР тарихының очерктері [14], ал 1943 жылы – бірінші кітаптың негізгі ережелерін қайталайтын «Қазақ КСР тарихы» ұжымдық монографиясы [15]. Бұл жұмыстарда Алтын Орда мемлекеті марксистік әдіснама тұрғысынан - феодалдық білім ретінде қарастырылды, бірақ соған қарамастан қазақ халқының қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқарды.

Қазақстанда Алтын Орданы зерттеуде елеулі өзгерістер 1940 жылдардың ортасында орын алуда. Бұл КСРО-дағы Алтын Орда тарихына қатысты идеологиялық бағыттың күрт өзгеруіне байланысты болды және 14.12.1945 жылғы «Қазақстанның партиялық ұйымындағы идеологиялық жұмыстағы қателіктер мен кемшіліктер туралы» әйгілі баяндамада, сондай-ақ «қазақ ұлтының қалыптасуы мен дамуы» процесінде «татар-моңғол

шапқыншылығының» рөлін қатты сынға алатын бірқатар басқа құжаттарда көрініс тапты деп саналады [16]. Бұл бірінші кезекте 1949 жылғы «Қазақ КСР тарихының» жаңа басылымында [17], сондай ақ Қазақстандағы Алтын Орда тарихы мен мәдениетін зерттеу қарқындылығының келесі екі онжылдықта айтарлықтай төмендеуінде көрініс тапты.

Ғылыми ортада осы тақырыптың біршама жандануы 1960 жылдардың екінші жартысынан бастап байқалады. 1969 жылы тарих, этнография және археология институтының ғалымдар ұжымы көрнекті Алматы шығыстанушысы В.П. Юдиннің редакциясымен «қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдарды» дайындап шығарды [18]. Шын мәнінде, бұл маңызды дереккөздер жинағы В.Г. Тизенгаузеннің Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағының жалғасы болды.

1979 жылы «Қазақ КСР тарихы: Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін» атты екінші том жарық көрді [19]. Бұл жұмыста екі тарау Алтын Орда мәселесіне арналды. Аталған бөлімдерді дайындауға Қазақстан Ғылым Академиясының және басқа да жетекші (одақтық) зерттеу институттарының жетекші ғалымдарының үлкен тобы қатысты. Алдыңғы басылымдардан айырмашылығы, бұл академиялық жұмыста моңғол жаулап алу кезеңі, атап айтқанда моңғолдардың Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік Қазақстан аумағына басып кіруі егжей-тегжейлі баяндалған. Сонымен қатар, 1970–80 жылдары Т.И.Сұлтановтың [20], Н.Мингуловтың [21], В.П.Юдиннің [22], К.А. Пищулинаның [23], А.Ш.Қадырбаевтың [24; 25] және Алтын Орда тақырыбын зерттеуге елеулі үлес қосқан басқа авторлардың жұмыстары шығады.

Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдары Қазақстанда Алтын Орда кезеңіне деген қызығушылықтың артуымен ерекшеленді. Осы жылдары жоғарыда аталған авторлардың жаңа жұмыстарымен қатар [26; 27; 28; 29], А.И. Исиннің [30; 31] және басқа зерттеу авторларының бірқатар мақалалары шығады. Алайда, қазақстандық шығыстанудың белгілі бір жетістіктеріне қарамастан, олар Алтын Орда тарихына қатысты бөлімдерде ғалымдардың қорытынды, жалпылама академиялық еңбектеріне аз әсер еткенін ескеру қажет. Тәуелсіздік кезеңінде, 90-шы - 2000-шы жылдардың екінші жартысындағы «Қазақстан тарихы» академиялық бес томдық басылымында екінші том ішінара тікелей Алтын Орда дәуіріне арналған [32]. Бұл басылымдағы моңғол жаулап алулары мен Алтын Орданың тарихы «Қазақ КСР тарихының» алғашқы көп томдық басылымында берілген түсіндіруден айтарлықтай ерекшеленбеді (Т. 2, 1979). Бірақ айырмашылықтар, соның ішінде құрылымдық айырмашылықтар болды. Мәселен, егер осы (бірінші) басылымда Алтын Орда мен оның тарихы «Қазақ ұлты мен Қазақ хандығының қалыптасуы (XIV-XVII ғасырлар)» бөліміне кірмеген болса және «Қазақстан моңғолдардың билігінде» тарауында қалса, онда жаңа басылымда Алтын Орда «Қазақ ұлтының бірігуі. Қазақ мемлекетінің қалыптасуы» бөлімінің бір бөлігіне айналды. Мұны бұрынғы Тұжырымдаманың белгілі бір номинативті түзетуі деп санауға болады. Бірақ бұл ретте, 1997 жылғы жаңа басылымда ортағасырлық Қазақстан аумағында Шыңғыс ұлыстарының қалыптасуының бұрынғы түсіндірмесі сақталып, кіші бөлімдердің атауларын да, материалдың мазмұндамасын да іс жүзінде қайталап отырды. Осылайша, В.П. Юдин, Т.И. Сұлтанов сияқты қазақстандық шығыстанушылардың Алтын Орда тарихы бойынша өзекті эзирлемелері осы академиялық басылымда толыққанды көрініс тапқан жоқ.

XXI ғасырда қазақстандық тарихнамада Алтын Орда тақырыбына назар аудару жалғасуда. 2000-2010 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы және басқа да бірқатар бағдарламалар бойынша ортағасырлық кезең тарихы, оның ішінде Алтын Ордаға қатысты көптеген дереккөздер дайындалып, жарияланды [33]. Моңғол кезеңіндегі Шығыс шығармаларының деректану мәселелері М.Х. Әбусейітованың [34], Ж.М.Төлеубаеваның [35], А.К.Мүміновтың [36], Б.Е. Кумековтың және т.б. еңбектерінде қаралды. Қазақстандағы Алтын Орда тарихы бойынша ең көрнекті жұмыстардың ішінде А.И. Исиннің [37], Ж.М. Төлеубаеваның [38], К.З. Өскенбайдың [39], З.Қинаятұлының [40], А.К.Күшкімбаевтың [41], Ж.М.Сәбитовтың [42] және басқа да көптеген авторлардың [43]

бірқатар мақалалары мен монографияларын атап өткен жөн. Оның ішінде 2003 жылғы докторлық диссертациясының ережелерін көрсететін Қ.З. Өскенбайдың (2013 ж.) монографиясын ерекше атап өткен жөн, оны қазақстандық ғылымдағы Алтын Орда тарихы бойынша тұжырымдамалық жалпылаудың соңғы тәжірибесі ретінде қарастыруға болады және бірқатар мәселелерді зерделеудегі маңызды кезең деп санауға болады. Сонымен қатар, 2013 жылы кітап шыққан кезде автордың Алтын Орда тарихының жекелеген мәселелері бойынша көптеген ұсыныстары даусыз болып көрінбегенін және қазақстандық тарихшылар арасында осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқан елеулі пікірталас тудырғанын ескеру қажет.

Алтын Орда тақырыбына қатысты зерттеушілер арасында әртүрлі көзқарастар бар. Тарихшылар бұл мемлекеттің рөлін, оның Шығыс Еуропаға, Орта Азияға және қазақ халқының қалыптасуына әсерін әртүрлі бағалайды.

Василий Бартольд (1869–1930) – әйгілі шығыстанушы Алтын Орданы моңғолдар құрғанымен, ол уақыт өте келе түркіленген мемлекетке айналғанын атап өтті. Ол бұл мемлекеттің исламды қабылдауы оның дамуында маңызды рөл атқарғанын айтты [44]. Лев Гумилев (1912–1992) – Алтын Орданы Еуразиялық империя ретінде қарастырып, оның Русь мемлекеттеріне және Орта Азияға оң ықпалын атап өтті. Ол моңғол шапқыншылығының қиратушылық әсерінен гөрі, оның мемлекеттік жүйені нығайтуға және сауданы дамытуға үлес қосқанын көрсетті [45]. Рене Груссе (1885–1952, Франция) – моңғол жаулап алушыларының әлемдік тарихқа тигізген ықпалы туралы жазып, Алтын Орданы Шыңғыс хан ұрпақтары басқарған дербес мемлекет ретінде сипаттады. Сергей Соловьев (Ресей тарихшысы) – Ол Алтын Орданы Ресейдің қалыптасуындағы маңызды фактор ретінде қарастырды, бірақ оның әсерін негізінен теріс сипатта бағалады. Ол ордалық үстемдік Мәскеу князьдігінің күшеюіне ықпал еткенімен, сонымен қатар оның дамуын тежеді деп санады [46].

Кейбір зерттеушілер Алтын Орданы моңғол мемлекеті деп есептесе, енді бірі оны түркі-моңғол синтезінің нәтижесінде пайда болған держава деп санайды. Қазіргі Қазақстанда Алтын Орда Қазақ хандығының бастауы ретінде қарастырылады, ал Ресейде оны Татар-Моңғол игомының бір бөлігі ретінде көреді.

Татар ғалымдары (Р. Г. Фахрутдинов, М. Г. Хакимов) – Алтын Орданы түркі-татар өркениетінің бірегей кезеңі деп қарастырып, оның құқықтық, экономикалық және мәдени жүйесінің дамуына үлкен үлес қосқанын атап өтеді [47].

Қазақ зерттеушілері (М. Қозыбаев, Б. Кәрібаев, З. Қинаятұлы) – Алтын Орданы Қазақ хандығының бастауы ретінде қарастырады. Олар бұл мемлекеттің ыдырауы қазақ халқының этникалық қалыптасуына ықпал еткенін және оның заңдары, басқару жүйесі кейінгі қазақ мемлекетіне негіз болғанын айтады [48; 49; 50].

Кейбір зерттеушілер Алтын Орданы «Шығыс Еуропадағы алғашқы федерация» деп атайды, өйткені онда әртүрлі этностар мен діндер бейбіт қатар өмір сүрген. Басқалары бұл мемлекеттің құлдырауын билеушілердің ішкі қақтығыстары мен Әмір Темірдің шабуылдарымен байланыстырады.

Алтын Орда тарихын зерттеу – тек тарихи қызығушылық ғана емес, сонымен бірге қазіргі заманғы мемлекеттердің дамуы үшін маңызды ғылыми негіз, сондай-ақ Еуразия кеңістігіндегі этностардың өзара қарым-қатынастарын, экономикалық байланыстарын және өркениеттік дамуын түсінудің кілті. Оның саяси, экономикалық және мәдени мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай отыр.



### Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Независимый Казахстан: борьба за прошлое // Актуальные проблемы современной казахстанской историографии. Тимур Козырев, Астана, 2013 ж.
2. Қазақ жазбаларындағы хандар шежіресі/ кіріспе, түркі-шағатай тілінен қазіргі әріптерге түсірген, факсимилесін, көрсеткіштерін дайындағандар М. Шафиғи, С. Саттарұлы, Г.М. Абилова; бас ред. Ә.Қ. Муминов; ред. Қ.Е. Қаймақбаева. - Алматы: Ғылым ордасы, 2015. - 310 б.
3. Әбдрахман Өзкенді. Қисса-дастан Шыңғыс хан: Қолжазба факсимилесі /ауд.: Жандарбек, З.Муминова. Баспаға дайындаған: Г. Байсариева. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 182 б.
4. Валиханов Ч.Ч. Извлечения из Джами ат-таварих // Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная ред. Казахской советской энциклопедии, 1984. Т.1. С. 228-255.
5. Курбан Али валад-и Халид Хаджи Айгузи. Тарих-и джарида-и джадида. Казань, 1889. (в араб. графике на татар. яз.),
6. Шаджарат Чингизийа. Казань: Типография братьей Каримовых, 1906.
7. Н.Әлімбай, Ж. Белтен. Абай Құнанбайұлының "Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы" атты қолжазбасы жөнінде//Қазақ тарихы, 2020, № 12, бб.2-7.
8. Шакарим Кудайберды-ұлы. Родословная тюрков, казахов, киргизов и ханских династий. Пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата, СП Дастан, 1990. 120 с.
9. Сары Арқаның кімдікі екендігі. Қазақтың осы күнгі әңгімесі / Мәшһүр Юсуф Куфаев. - Қазан: Шәрәф мәтбәғасы, 1907. - 24 б.
10. Хандар шежіресі [Мәтін] : Қазақстан Респ. Ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан табылған "Хандар шежіресі" атты көне қолжазбадан / Дайын. Ж.Кариева, М.Шафиғи, М.Жармұхамедұлы // Ана тілі. - 1997. - 25 желтоқсан (№ 52). - 1,7 б.
11. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен: Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 году. Ч. 1. Древнее время и средние века. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. XII + 291 с.
12. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, 1925. 75 + 14 с.
13. Асфендиаров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата; Москва: Казахстанское краев. изд-во, 1935. 262 с.
14. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. С древнейших времен по 1870 г. М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1941. Т. 1. 367 с.
15. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. / Под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. 670 с.
16. Докладные записки в ЦК ВКП(б) о состоянии идеологической работы в Казахстане (1945г.). Публикация Р.М. Жумашева // Вопросы истории, 2002, № 5. режим доступа: <https://rabkrin.org/1944-ob-oshibkah-i-nedostatkah-v-ideologicheskoy-rabotev-partiynoy-organizatsii-kazahstana-dokument/>
17. История Казахской ССР. С древнейших времён до наших дней. Под общ. ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. 2-е изд. исп. и доп. Т. 1. Алма-Ата: Казахское объединенное гос. изд-во, 1949. 511 с.
18. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (Извлечения из перс. и тюрк. сочинений). Сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: НаукаКазССР, 1969. 651 с.
19. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. 423 с

20. Султанов Т.И. К вопросу о терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Юз-Орда» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. VI годичная научная сессия ЛО ИВ АН. М.: Глав. ред. вост. лит., 1970. С. 94-96.
21. Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. С. 79-95.
22. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XV-XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1983. С.106-165.
23. Пищулина К.А. Письменные восточные источники о присырдарьинских городах Казахстана XIV—XVII вв. // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии: Материалы Всесоюзного совещания 13—15 мая 1981 г., Алма-Ата / Под ред. Б. А. Тулепбаева. Алма-Ата: «Наука», 1983, с. 165—177.
24. Кадырбаев А.Ш. Тюрки в Монгольской империи Чингисхана и его преемников. XIII—XIV века. Научно-аналитический обзор. Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. 38 с.
25. Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII—XIV вв. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 160 с.
26. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, примечания, исследования В.П. Юдина, комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой, Алма-Ата: Ғылым, 1992. 296 с
27. Кадырбаев А.Ш. За пределами Великой Степи. Алматы: Демей, 1997. 200 с.
28. Пищулина К.А. Государственность в Казахстане в эпоху эмира Тимура и Тимуридов (XIV–XV вв.) // Амир Тимур и его место в мировой истории. Тезисы докладов международной конференции. Ташкент, 1996.
29. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992
30. Исин А.Трактовка политической истории Кок-Орды // Вестникуниверстета «Семей». 1997. №1. С. 99-105.
31. Исин А. Әмір Темірге қарсы тұрған қаһармандар (XIV ғасыр соңындағы дулат, жалайыр, қыпшақ, арғын, керейіт көтерілістері) // Абай. 1999. №1. 34-42 б.
32. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра», 1997. 624 с.
33. История Казахстана в арабских источниках. (СМИЗО Т.І) / Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном / Подг. к нов. изд., введ., доп. и комм. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 1.711 с.
34. Абусейтова М.Х. «Тарих'-и Джахангушай» Джувайни как источник по истории Казахстана // Валихановские чтения. Кокшетау, 1992. С. 186-187.
35. Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2011. Вып. 4. С. 79-100.
36. Муминов А.К. Золотоордынская историография: вклад и потенциал историко-биографической литературы // Золотоордынское обозрение. Стоісіеіі ІогІеКеоіеоо. № 1 (3), 2014, С. 79-100.
37. Исин А. Ак-Орда в исследованиях современных медиевистов // Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде. Халықаралық ғылыми форумы материалдары. Семей, 2010. С. 41-46.
38. Тулибаева Ж.М. Улус Урус-хана //Взаимодействие мировых цивилизаций: история и современность. Сборник статей участников IX Московской научной конференции. Москва, РУДН, 23 мая 2008 г. М.: Изд-во РУДН, 2008. С. 225-233.
39. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в составе Улуса Джучи в XIII - первой трети XV века. Аспекты политической истории Ак-Орды. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2003. 28 с.

40. Ускенбай К.З. Статус Джучидов Ак-Орды и их государственность // Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств. Материалы Междунар. науч.-теор. конф., г. Алматы, 2 июня 2016. Алматы, 2016
41. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан (тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: «Ел орда», 2004. 344 б.
42. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу. Алматы: Тарих тағылым, 2010. 728 б.
43. Джучи: личность, эпоха, память. Сборник научных статей / Отв. ред. А. К. Кушкумбаев. Алматы, 2020. 328 с.
44. Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Алматы: Жалын, 1993
45. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М.: Астрель, 2012.
46. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён: в 6 кн. — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1851—1879.
47. Фахрутдинов Р. Г. – Золотая Орда и ее наследие . Набережные Челны, 1993.
48. Кәрібаев Б. Б. – Қазақ хандығының құрылу тарихы . – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014
49. Қозыбаев М. К. – Тарих зердесі. 2 томдық. – Алматы: Ғылым, 1998.
50. З. Қинаятұлы З. Жошы ханның өлімі және тарихтан оның алатын орны // Отан тарихы. - 2012.

## ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА

**Сейтмағанбетова Жазира Тоқтарқызы**

гуманитарлық ғылымдар магистрі,

ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің

Ақмола облысы бойынша департаментінің ресми өкілі

[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

***Аннотация.** Алтын Орда (Жошы Ұлысы) мемлекеті тарихы бүгінгі күнге дейін ұлттық тарихнамamızда ең аз зерттелген тақырыптардың бірі болып табылады. Отандық тарихнамада Қазақ хандығының түпкі бастауы, негізі ретінде Алтын Орда емес, кеңестік тарихнамада ойдан құрастырылған Ақ Орда мемлекеті саналды. Мақалада ортағасырлық Алтын Орда мемлекетінің кеңестік тарихнамадан шығып қалу тарихы, себеп-салдары талданады. Ғылыми жұмыста Ш. Уәлиханов жазбаларынан бастап, кеңестік тарихнама кезеңіндегі еңбектерде «Алтын Орда», «Ақ Орда» терминдері мағынасы, семантикасы қалай өзгергені көрсетіледі. Атап айтқанда, 1943 жылы жарыққа шыққан «Қазақ КСР көне заманнан бүгінге дейінгі тарихы» атты еңбектің Кеңес үкіметінің идеологиялық қысымына түсуі, отандық тарихнамада Қазақ хандығының негізі, бастауы ретінде түсіндіретін «Алтын Орда» концептінің орнына ойдан құрастырылған «Ақ Орда» концепті алмастырады.*

*Сондай-ақ, мақала авторы «Алтын Орда» және «Ақ Орда» атаулары, шын мәнінде мемлекет атаулары емес, бұл Жошы Ұлысы билеушісі - ханның резиденциясын белгілейтін атау - термин бай фактологиялық негізде екенін дәлелдейді.*

***Кілт сөздер:** Алтын Орда, Ақ Орда, тарихнама, Ш. Уәлиханов, Орда-Ежен, Натанзи, В.П. Юдин, шежіре, Жошы Ұлысы, Қазақ хандығы*

## ЗОЛОТАЯ ОРДА В ИСТОРИОГРАФИИ КАЗАХСТАНА

Сейтмаганбетова Жазира Токтаровна  
магистр гуманитарных наук,  
официальный представитель Департамента Агентства РК  
по делам государственной службы по Акмолинской области  
[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

**Аннотация.** История государства Золотая Орда (Улус Джучи) до сих пор является одной из наименее изученных тем в нашей национальной историографии. В отечественной историографии коренным началом Казахского ханства считалась не Золотая Орда, а вымышленное в советской историографии государство Ак Орда. В статье анализируется история, причины и последствия выведения средневекового государства Золотая Орда из советской историографии. В научной работе показывается, как менялись значения, семантика терминов «Золотая Орда», «Ак Орда» в трудах периода советской историографии, начиная с сочинений Ш. Уалиханова. В частности, выход в 1943 году работы под названием «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» под идеологическим давлением советского правительства заменяет вымышленный концепт «Ак Орда», интерпретируемый в отечественной историографии как основа, начало Казахского ханства.

Также автор статьи утверждает, что названия «Золотая Орда» и «Ак Орда» на самом деле не являются названиями государств, это имя, обозначающее резиденцию правителя Улуса Джучи, то есть хана, и что этот термин основан на богатой фактологической основе.

**Ключевые слова:** Алтын Орда, Ак Орда, историография, Ш. Уалиханов, Орда-Ежен, Натанзи, В.П. Юдин, шежире, Улус Жучи, казахское ханство

## THE GOLDEN HORDE IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Seitmaganbetova Zhazira Toktarovna,  
Master of Humanities,  
Official representative of the Department of the Agency  
of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs  
in the Akmola region  
[sssaggitarius@mail.ru](mailto:sssaggitarius@mail.ru)

**Abstract.** The history of the Golden Horde (Jochi Ulus) still remains to be one of the least studied topics in the national historiography. In national historiography, it was not the Golden Horde that was considered the root of the Kazakh Khanate, but the fictional Ak Orda (White Horde) state created in Soviet historiography. The article analyzes the history, causes and consequences of erasing the medieval Golden Horde state from Soviet historiography. The work shows how the meanings and semantics of the terms "Golden Horde" and "Ak Orda" have changed in the works of the Soviet period historiography, starting with the writings of Sh. Ualikhanov. In particular, the publication in 1943 of a work entitled "The History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day", under the ideological pressure of the Soviet government, replaces the fictional concept of "Ak Orda", interpreted in national historiography as the basis, the beginning of the Kazakh Khanate.

The author of the article also claims that the terms "Golden Horde" and "Ak Orda" are not actually the names of states, rather the terms denoting the residence of the ruler of the Jochi Ulus, that is, the khan, and that the term is based on a rich factual basis.

**Key words:** Golden Horde, Ak Orda (White Horde), historiography, Sh. Ualikhanov, Orda-Yezhen, Natanzi, V.P. Yudin, shezhire, Jochi Ulus, Kazakh khanate.

Қазақстанның тарих ғылымы туралы сөз қозғағанда, кеңес заманынан бастап Қазақстанда Ұлттық тарих тұжырымдамасы пайда болғанын атап өту керек. Онда «Ақ Орда» (Орда Ежен ұлысы) «Қазақ хандығының» түп бейнесі (прототипі) ретінде қарастырылды, сонымен қатар, Алтын Орда туыстас, алайда шетелдік мемлекет деп саналды. Бұл дәстүрдің қалай пайда болғанын түсіну үшін, алдымен мәселенің тарихнамасын, түрлі дереккөздерді және бұл дәстүр пайда болған әлеуметтік-саяси жағдайларды қарастыру қажет.

Осы жерде Алтын Ордаға қатысты Шоқан Уәлихановтың өз жазбаларында қалдырған ой-пікірлері мен ғалымның (Ш. Уәлихановтың - Ж.С.) кейін кеңестік кезеңде жарыққа шыққан шығармалар жинағында редакторлар тарапынан білдірілген пікірлер арасындағы айырмашылықтар аса көрнекі мәнге ие екенін атап өту керек.

Мәселен, Шоқан Уәлиханов: *«Қырғыздар дәстүрлері бойынша өздерін Алтын Орда татарларының ұрпақтарымыз деп санайды»* [1, 163] деп жазды. Шоқан Уәлихановтың дүниеден озғанынан бір ғасырдан аса уақыт өткен соң пікір білдірушілер: *«Өздерін Алтын Орданың ұрпағы деп қазақтар емес, тек Шыңғыс ұрпақтарының әлеуметтік тобы ғана санайды»* [1, 369], - деп жазады.

Осыған қарағанда, бұл жөнінен кеңестік кезеңіндегі пікір білдірушілер (1980-ші жылдардағы) ХІХ ғасырдағы қазақтардың замандасынан да жақсы хабардар болса керек. Оған қоса, ары қарай Алтын Орданы суреттей келе, пікір білдірушілер: *«Алтын Ордаға қыпшақ далалары, яғни Жетісуды қоспағандағы Қазақстанның бүкіл аумағы кірді»*, - деп жазады [1, 398]. Егер де істің мәні осындай сипатта болса, қазақтардың ата-бабасы «алтынордалық татарлардың» ұрпақтары болып саналмаса, олар қай жерді мекен етті деген сұрақ түсініксіз болып қала береді. Алайда, көптеген түпдеректер мен қазақ ауыз әдебиетінде қазақтардың Алтын Орда сынды мемлекеттің мұрагері болғанын дәлелдейтін айғақтар жетерлік. Мәселен, ХVІ ғасырдың басындағы автор Ибн Рузбихани: *«тарих сахнасында Шыңғысхан пайда болғаннан бұрынғы кезеңде, қазақ әскерлерін, татар әскерлері деп атаған, ол туралы арабтар мен парсылар атап көрсетеді»*, - деп жазады [2, 35]. Алайда, қазақстандық ресми тарихнамада Алтын Орда *«қазақтардың ата-бабаларының (қыпшақтардың) жерлерін жаулап алған»* бөтен шетелдік мемлекет ретінде қарастырылады.

Ортағасырлық Қазақстан тарихының алғашқы кеңестік парадигмасын құруға Б. Греков пен А. Якубовскийдің [3], 1937 жылы жарық көрген ғылыми монографиясы негіз болды. Осы еңбекте, ортағасырлық айғақтылығы әлсіз Нантанзи атты деректің негізінде, төмендегідей тезистер айтылды:

1. «Алтын Орда мемлекеті Жошы Ұлысы және Көк Ордамен біртекті» [3, 43-44];
2. Қырым, Қазан және Астрахан хандықтары Алтын Орданың мұрагерлері болып табылады [3, 192].

Борис Дмитриевич Греков осыған дейін КСРО Ғылым академиясының Академигі атанды және кейіннен Сталиндік сыйлықтың иегері болды. Бір мезетте оның сөздері Қазақстан тарихнамасына шығарылған үкім болды: Қазақ хандығы «Алтын Орда мұрагерлері» құрамынан ресми түрде шығарылды. 1937 жылдардағы репрессиялар тарихшыларды үрейде ұстады. Санжар Асфендияровтың 1937 жылы атылып кетуі тарихшылар жадында жаңғырып тұр еді. «1937 жылы 29-қыркүйекте «Казахстанская правда» газеті Марксизм-ленинизм Қазақ институты студенттерінің «Тарихшы рөліндегі жапон шпионы» атты хатын жариялады. Онда Санжар Асфендияров «миссионер Алтынсарин мен патша жендеті Уәлихановты әспеттеп, қазақ халқының тарихын хандарды ұлықтаумен алмастырды», - деп айыпталды [4].

Кейін, Ыбырай Алтынсарин мен Шоқан Уәлиханов қазақстандық тарих ғылымының жағымды кейіпкерлеріне айналды, алайда 1937 жылдың сабағы жақсы сақталып қалған еді. Ұлттық тарихты ұлықтаудың кез келген әрекеті ату жазасымен аяқталуы мүмкін еді. Бұл

ретте Ермахан Бекмахановтың қудалануын, сондай-ақ Қ.И. Сәтбаевтың Едіге эпосын зерттегені үшін қудаланып, 1951 жылы Қазақстан КП(б) ОК хатшысы Ж. Шаяхметовке және ЖКП(б) ОК хатшысы М.А. Суловқа хат жазу арқылы республикалық және бүкіл кеңестік билік алдында ақталуға мәжбүр болғанын еске алуға болады [5, 132-150].

Татарстанда осы эпосты жариялағаны үшін Н. Исанбеттің де қудаланғаны назар аударарлық жағдай [6, 199]. Кеңестік кезеңде Татарстанда Алтын Орда тарихын зерттеу мен насихаттауға тырысқан ғалымдар мен зиялы қауымның қалай қуғындалғаны жайында Д.М. Исхаков жақсы суреттейді [6, 194-205]. Мұхтар Әуезовтың немере қарындасы, Кеңестік кезеңде Мұхтар Әуезов пен Қаныш Сәтбаев екеуінің жұбайлары орыс ұлтынан болғандықтан ғана қуғындаудан аман қалғандарын айтады [7, 217]. И.В. Ерофееваның пікірінше кеңестік ресми тарих талғамының жиі өзгеріп тұруы салдарынан қазақстандық тарихшылардың көбі «өздерінің тарихи көзқарастарын» түпкілікті өзгертті, не болмаса қауіпті тақырыптарды ғылыми сараптаудан саналы түрде аулақ болды [8, 138-139]. Осындай қауіпті тақырыптардың бірі – Алтын Орда болды.

1943 жылы «Қазақ КСР көне заманнан бүгінге дейінгі тарихы» атты еңбек жарық көрді [9]. Осы кітаптың «Моңғол шапқыншылығы және Алтын Орда кезеңіндегі Қазақстан» атты тарауында алғаш рет Ақ Орда Қазақ хандығының негізін қалаушы деген тезис айтылды: «Алтын Орда құрамынан бөлініп шыққан иеліктердің қатарында Ақ Орда болашақ Қазақ хандығының тарихымен неғұрлым тығыз байланысты болды. Ақ Орданың астанасы Сырдария бойындағы Сығанақ қаласы болды. XIV ғасырдың басында Тоқты хан қайтыс болғаннан кейін, Ақ Орданың жеке хандық ретінде бөлінуі орын алды. Ақ Орданың алғашқы ханы Сасы-Бұқа мемлекетті әлі де Алтын Орда хандарының вассалы ретінде биледі» [9, 132].

Осы тұста, 1937 жылы Б. Греков пен А. Якубовскийдің Ақ Орданы Орда Еженнің ұлысы деп көрсеткен нұсқасы үстемдік еткенін атап өткен жөн. Алайда, 1960-жылдардың басында М.Г. Сафарғалиев пен А.Г. Федоров-Давыдов еңбектерінен кейін кеңестік тарихнамада Орда Еженнің ұлысы – бұл Көк Орда деген пікір басым бола бастады. Бұл пікір 1980-жылдары В.П. Юдиннің Өтеміс-қажы деректерін ғылыми айналымға енгізгеннен кейін қосымша дәйектемеге ие болды. Демек, кеңестік тарихнамада Ақ Орда мен Көк Орданың орналасу парадигмасы өзгерді, алайда Қазақстан үшін бұл өзгеріс елеусіз болып қалды.

1969 жылы Г.Ф. Дахшлейгер: *«Ақ Орда өзінің құрамы жағынан, көбіне қазақтікі болды, бірақ халықтың атауы кейін анықталып, деректерге енді»*, -деп жазады [10, 99].

Ақ Орда жайындағы тезис кейіннен 1970- жылдардың аяғы – 1980-жылдардың басында жарық көрген «Қазақстан тарихының» 5-томдық басылымында көрініс тапты. Онда «Іс жүзінде XIII ғасырдың ортасынан бастап Орда-Еженнің ұлысы дербес мемлекетке айналып, шығыс деректерінде Ақ Орда деген атқа ие болды» [11, 129] делінген.

1990-жылдары жаңадан жарық көрген Қазақстан тарихының бес томдығында: «Алтын Ордада негізінен Батый ханның ұрпақтары, ал Ақ Ордада Орда Еженнің ұрпақтары билік етті» [12, 104], - деп жазылған болатын.

2013 жылы жарық көрген өз монографиясында Қ.З. Өскенбай: «Ақ-Орда – бұл Орда-Ежен және оның ұрпақтарының ұлысы. Көк-орда – бұл Шибан және оның ұрпақтарының ұлысы», -деп жазады [13, 113].

Осылайша, «қазақтар Ақ Орданың мұрагерлері» деген тезис өзінің өмір сүруін тоқтатқан емес және де 2015-2016 жылдары шығарылуы жоспарланған Қазақстан тарихының он томдығында көрініс табуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, бұл орайда Алтын Орда (ескі кеңестік парадигма аясында) туысқан болғанымен де, біздің мемлекет ретінде қарастырылмайды. Осы тұста терминдердің пайда болуының әртүрлі тарихын атап өту керек. Ақ Орда түпдеректерден алынған термин болса, ал, Алтын Орда тарихнамалық термин болып табылады. Бұл ретте, зерттеушілердің көбі Алтын Орданы Жошы ұлысының синонимі ретінде қарастырады, яғни тарихшылардың көбі Ақ Орда Алтын Ордамен тең

қарсылас немесе вассалдық иелік емес, ол Алтын Орданың бір бөлігі болып табылады деген пікірде.

Ақ Орда жайындағы Қадырғали Жалайридің шығармасындағы мәліметтер де қызықты. В.В. Трепавлов бұл жерде алтынордалық Ақ Орда мен Борис Годуновтың Ақ Ордасы арасында ешқандай байланыс жоқ деп есептейді [14, 31]. Ал, П.И. Рычков болса, олардың арасында байланыс бар деп санайды [14, 209]. С.Антоненко «Ақ Патша» титулы да осы Ақ Орда атауынан туындаған деп пайымдайды [15].

Бірде бір түпдеректе Орда Еженнің ұлысы (бұрынғы кеңестік тарихнамада айтылып келгендей) Ақ Орда деп аталмаған. Бұған дейінгі кездерде де сілтеме жасалып жүрген Натанзи, Ақ Орда Орда Еженнің немересі Алтын Орданың түмені Ноғайдың ұрпақтарына тиесілі деп тұжырымдайды. Бұл тұжырымдамада күрделі екі ғылыми қате бар (Ноғай Орда Еженнің ұрпағы емес, ал оның ұлдары ешқашан Сығанақта билік құрмаған). Керісінше, екі дерек те тікелей және екі дерек жанама түрде Орда Ежен ұлысын Көк Орда деп атайды.

Төменде, Орда Ежен ұлысының қалай аталғаны жөнінде бірнеше автордың (1980-жылдардан бері осы тақырып төңірегінде сөз қозғаған авторлар) пікірлерін келтірген жөн.

Бұл жерде аталған тезистің ғылыми және саяси құрамдас бөлігін анықтап көрсетуге болады:

1. В.В.Трепавлов: «Қазіргі заманғы қазақстандық тарихшылар Жошы ұлысының сол қанатын Ақ Орда деп атап, Алтын Орда атауын Жайықтың Батысына қарайғы аумаққа ығыстырғанды қалайды. Ресей тарихнамасында Алтын Орда және Жошы ұлысы түсініктерін толық синоним ретінде қолдану сақталып келеді» [16, 7]. Бұл Қазақстанның тарихнамалық дәстүрінен туындаған қарама-қайшылық. Төменде, Орда Ежен ұлысының қалай аталғаны жөнінде бірнеше автордың (1980-жылдардан бері осы тақырып төңірегінде сөз қозғаған авторлар) пікірлерін келтірген жөн:

«Көк-Орда – Орда Еженнің ұлысы» деп есептегендер	«Ақ-Орда – Орда Еженнің ұлысы» деп есептегендер
Почекаев Р.Ю. [56, 189]	Өскенбай Қ.З. [70, 113]
Мингулов Н.Н., Пищулина К.А. [30, 114]	Мингулов Н.Н. [50, 85-86]
Варваровский Ю.Е. [13, 26]	Қинаятұлы З. [43, 180]
Сұлтанов Т.И. [35, 195]	
Трепавлов В.В. [68, 91]	
Костюков В.П. [39, 200]	
Вашари И. [14, 107]	
Көшкімбаев А.К. [41, 125]	
Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. [32, 88]	
Қадырбаев А.Ш. [34]	
Маслюженко Д.Н. [48, 54]	
Егоров В.Л. [20, 160]	
Юдин В.П. [71, 28]	
Исин А.И. [25, 42-43]	
Мәжитов Н.А. Сұлтанова А.Н. [46, 362]	
Юсупов Ю.М. [74, 32]	
Файзрахманов Г. [73, 117]	
Алексеев А.К. [2, 57-61]	
Гарустович Г.Н. [16, 171-172]	



Иванов В.А. Злыгостев В.А. Антонов И.В. [24, 184]	
Селезнев Ю.В. [63, 145]	
Елагин В.С. [21, 78]	
Гаев А.Г. [15, 27]	
Григорьев А.П. [18, 141]	
Буляков И.И. [11, 35]	
Порсин А.А. [55, 45]	
Мыськов Е.П. [51, 47]	

Бұл кестеде көрсетілген қазіргі заманғы зерттеушілерден тек Қ.З. Өскенбай мен З. Қинаятұлы ғана Ақ Орданы Орда Еженнің ұлысы деген көзқарасты қолдайды. Н.А. Атығаевтың ұстанымы аса анық емес, алайда, жанама мәліметтерге қарағанда, ол, Ақ Орда – Орда Еженнің ұлысы деген пікірде [17].

Н.Н.Мингулов 1981 жылы бұл көзқарасты қолдады, ал 1997 жылы ол бұл пікірін қарама-қарсы бағытта өзгертті.

К.А.Пищулина «Ақ Орда Қазақ хандығының бастапқы бейнесі» деген ескі парадигманы сақтап қалуға тырысады, алайда оның көзқарасында Ортағасырлық Қазақстан тарихы жөніндегі көнерген кеңестік парадигмадан бас тарту байқалады. К.А. Пищулина: *«XIV ғасырдың ортасына қарай, жүз жыл ішінде бұған дейін шағын ғана болған Орда Еженнің монғолдық Көк Ордасы, жергілікті этникалық негіздегі ірі держава – Ақ Ордаға айналып, бұл атауымен қатар Шайбан ұлысының да ауқымды территориясын өз құрамына қосып алды. XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап, деректерде өзбек ұлысы деп те атала бастады»* деп жазған [18, 114].

2013 жылы Қ.З.Өскенбай Орда Ежен ұлысын - Ақ Орда, Шибан ұлысын - Көк Орда, ал Бату ұлысын - Алтын Орда деп атаған тезисті ұсынды [19, 112-113].

2000-жылдардың аяғынан бері Ж. А. Сәбитов пен К. Көшкімбаев «Ақ Орда (Орда Ежен ұлысы) – Қазақ хандығының түп бейнесі (прототипі)», деген ескі тезистің қателігін ғылыми деңгейде дәлелдеп, Алтын Орданы Еуразияны мекендеген көптеген түркі тайпаларының, соның ішінде қазақтардың да ортақ ата-бабасы ретінде көрсетті. Сонымен бірге Ақ Орда Алтын Орданың құрамдас бөлігі (оның орталығы) болды, ал оның сол қанаты Көк Орда, оң қанаты Боз Орда еді [20].

В.П. Костюков: *«Қазақ хандығының Орда Ежен ұлысынан шықты деген пікірдің нұсқасын таңдау, басқарушы элитаға қызмет еткен зиялы элитаның тарапынан толықтай рационалды болды»*, - деп жазады. Бұл үлкен «символикалық капиталды» қалыптастыру үшін пайдаланған нұсқа еді (П. Бурдьенің пікірі бойынша) [21, 43]. Осы ретте КСРО дәуірінде (Алтын Орда пайдасына жасалған) басқаша таңдаудың болуы мүмкін емес те еді.

Осылайша, «қазақтар Ақ Орданың мұрагері» деген тезис әлі күнге дейін өмір сүруін тоқтатқан емес. Бұл ретте, Алтын Орда (кеңестік ескі парадигма шеңберінде) туыстас, бірақ біздің мемлекет емес деп қарастырылады. Осы тұста терминдердің пайда болу тарихының әртүрлі болғанын да атап өту керек. Ақ Орда түпдеректерден алынған термин, ал Алтын Орда болса тарихнамалық термин болып табылады.

Қазіргі таңда тарихшылар Қазақ хандығының Алтын Ордадан бастау алғаны жөніндегі тезисті негіздейді. Ол келесі жайттармен расталады:

1. Географиялық тұрғыда; Алтын Орда (Жошы ұлысы) территориясының 40% астам бөлігі бүгінгі таңда Қазақстанның құрамына енеді. Көк Орда, сондай-ақ Ақ-Орданың жартысы да қазіргі Қазақстанның аумағына кіреді.

2. Этникалық тұрғыдан; Алтын Орда құрамында болған 92 ру ішінен (илатийа тайпа тізімі), 20-дан астамы қазақтардың құрамында бар. Қалғандары бұрынғы Дешті Қыпшақтың басқа да түркі халықтарының құрамында.



1979 жылғы Қазақ КСР тарихында: «Шамамен, XIV ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап, Ақ Орданы мекен еткен тайпалар өздерінің дәстүрлі қыпшақ атауының орнына деректерде өзбектер деп жиірек атала бастады» [22, 253], - деп атап өтіледі. «XIV-XV ғасырлардың екінші жартысындағы жылнамашылар Еділдің шығысына және Арал теңізінің солтүстігіне қарайғы далалық аймақтарды Өзбек ұлысы деп атады» [22, 254]. Қазақтар осы өзбектерден шыққан деп есептелді. Бұған дейін де атап өткеніміздей, тарихшылар Жошы ұлысының шығысында (Еділдің шығысы) өзбектер («көшпелі өзбектер»), ал Жошы ұлысының батысында татарлар мекен етеді деп санаған.

Сондай-ақ, тағы бір тарихи «аномалияны» атап өткен абзал: этникалық тұрғыдан алғанда қазақтарды Орда Ежен ұлысының, Шибан ұлысының («көшпелі өзбектер»), Моғолстанның (негізінен Ұлы жүз), сондай-ақ Ноғай Ордасының (негізінен Кіші жүз) көшпелі тұрғындарының ұрпақтары деп санады. Әлбетте, біз қарастырып отырған кезеңнің тарихи шындығында «көшпелі өзбектер» сынды жекелеген этнос болмаған. Ғылыми айналымға өзбек шығыстанушысы Б.А.Ахметов енгізген бұл тарихнамалық атау тек тарихи миф қана. Оған қоса, қазақтардың этногенезінде моғол тайпаларының этногенетикалық үлесі күмәнсіз болса да, оның рөлі асыра көрсетілген [23].

3. Әулеттік тұрғыдан; Қазақ Шыңғыс ұрпақтарының әулеті тек Ертіс аумағында ғана билік еткен Батудың үлкен ағасы Орда Еженнен емес, Алтын Орданың түрлі бөліктерінде (Маңғышлақ, Қырым, Қазан, Астрахан және т.б.) билік құрған Тоқай-Темір ұрпақтарынан (Жошы ұрпақтарының тарамы) тарайды. Осы кітаптың бір тарауы Орыс ханның шыққан тегіне арналған.

4. Антропологиялық тұрғыдан; XX ғасырдағы Қазақстанның қазіргі халқы (қазақтар), ғалым-антрополог Оразақ Исмағұловтың мәліметтері бойынша, XIII ғасырдағы Алтын Орданың көшпелі халқынан антропологиялық тұрғыдан қарағанда еш айырмашылығы жоқ [24, 218]. Бұл тұжырымдарды Л.Т. Яблонскийдің мәліметтері нақтылайды, ол антропологиялық мәліметтерді кластерлік анализден өткізген, нәтижесінде қазіргі қазақтар Алтын Орда көшпелілеріне (Еділдің төменгі бойы) ең жақыны болып шықса, ал қазіргі заманғы татарлар, өзбектер және шуваштар Алтын Орданың қалалық халқына жақын екені анықталған [25, 281].

5. Этногенетикалық тұрғыдан; Қазақ руларының атауы Алтын Орданың 92 руларының тізімімен сәйкес келеді («илятйя өзбек руларының тізімі»). Уақ және Жағалбайлы руларын қоспағанда, бұл тізімдегі рулардың шамамен бестен бір бөлігі қазақ құрамында бар.

Қазақстан тарихының көне дәуірден бүгінгі заманға дейінгі бес томдығында Қыпшақ тайпалары одағы мен Үйсін тайпалар одағы Орта және Ұлы жүздерге негіз болды, ал Кіші Жүз Қазақ хандығына кіріккен ноғайлардың бір бөлігінен тараған деп атап өтіледі [26, 294].

Бұл тақырыпты қорытындылай келе, Алтын Орданың «жалғыз» мұрагерлері тек қазақтар ғана болды деген тұжырымдама қалыптастырудан аулақ екеніне баса назар аударып өту керек. Кеңінен алынған тарихи ретроспективада қарастырғанда, Киев Русының украин, белорус, орыстар және русиндар сынды халықтардың ортақ «арғытегі» болғаны сынды, Жошы ұлысы да қазақтардың, дәл сондай дәрежеде қырым, поляк – литва, Астрахан, Сібір, қазан татарларының, башқұрттардың, ноғайлардың, қарақалпақтардың, өзбектің бір бөлігінің және де т.б. халықтардың да ортақ түпкілікті орта-негізі болды.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. 432 с.
2. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфхани. «Михман-наме-йи Бухара» (Записки бухарского гостя). Москва. Восточная литература. 1976.

3. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII - XIV вв.). Ленинград. Соцэкгиз. 1937. 203 с.
4. Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов - жертв политического террора в советский период (1917-1991). Изд. подготовили Я. В. Васильков, М.Ю. Сорокина. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. 496 с. (Социальная история отечественной науки о Востоке).
5. Ер Едіге. Алматы. Ғылым. 1995. 152 с.
6. Исаков Д.М. Проблемы становления и трансформации татарской нации. Казань. Мастер Лайн. 1997. 248 с.
7. Анастасьев Н. Мухтар Ауэзов. Москва. 2006. 449 с.
8. Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 296 с.
9. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (переиздание 1943 года). Алматы. 2011. 670 с.
10. Дахшлейгер Г.Ф. Историография советского Казахстана. Алма-Ата, 1969. 192 с.
11. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах (главный редактор – А.Н. Нусупбеков). Том II. Алма-Ата, 1979. 424 с.
12. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 2. Алматы, 2010. 624 с.
13. Ускенбай К.З. «Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII - начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи». Казань: Фэн. АН РТ. 2013. 288 с.
14. Трепавлов В.В. Белый царь. Образ монарха и представления о подданстве у народов России XV-XVIII вв. Москва. 2007. 256 с.
15. Антоненко С. От Ак-орды к Ак-падишаху//Родина. 2005. № 8. С. 34-38.
16. Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. Казань, Фолиант, 2011. 252 с.
17. Атыгаев Н. О книге Б.Г. Аягана «Рассветы и сумерки казахской степи» <http://www.iie.kz/?p=3971>
18. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 2. Алматы, 2010. 624 с.
19. Ускенбай К.З. «Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII - начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи». Казань: Фэн. АН РТ. 2013. 288 с.
20. Сабитов Ж.М. Кушкумбаев А.К. Улусная система Золотой Орды в XIII-XIV веках: к вопросу о локализации Ак-Орды и Кок-Орды// Золотоордынское обозрение. Вып. 2. Казань, 2013. С. 60-72.
21. Костюков В.П. Железные псы Батуидов//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск. 2008. № 1. С. 42-96.
22. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах (главный редактор – А.Н. Нусупбеков). Том II. Алма-Ата, 1979. 424 с.
23. Султанов Т.И. Род Шибана, сына Джучи: место династии в политической истории Евразии//Тюркологический сборник. 2001: Золотая Орда и ее наследие. М., 2002. С. 11-27.
24. Исмагулов О. Сихымбаева К.Б. Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы, 2007. 240 с.
25. Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья//Степи Европы в эпоху средневековья. Том № 6. Донецк. 2008. С. 269-286.
26. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 2. Алматы, 2010. 624 с.

## XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ (СӨЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Серикпай Фариза Жанатқызы

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық  
университетінің доценті **Каженова Г.Т.**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

[frserikbaeva01@mail.ru](mailto:frserikbaeva01@mail.ru)

**Аңдатпа:** Бүгінгі таңда әйелдердің құқықтары адам құқықтары контекстінде қарастырылады, мұнда өмір сүру құқығы, бостандық, лайықты өмір сүру деңгейі, тең жұмыс үшін бірдей ақы төлеу, білім алу, шешім қабылдау мүмкіндігі және т. б. әйелдің қоғамдағы жағдайы мемлекеттің әлеуметтік - саяси құрылымының барлық ерекшеліктерін көрсететін маңызды көрсеткіш ретінде қарастырылатынын атап өткен жөн. Экономикалық даму, басқару әдістері, құқықтық көзқарастар, мәдениет деңгейі және әлеуметтік өзін-өзі тану, яғни әйелдердің қоғамдағы жағдайы барлық әлеуметтік процестердің көрсеткішіне айналады.

**Түйінді сөздер:** әйел, дәстүрлі қазақ қоғамы, Ресей империясы, экономика, білім, 1920-1930 жж.

**Аннотация:** В сегодняшний день права женщин рассматриваются в контексте прав человека, где право на жизнь, свобода, достойный уровень жизни, равная оплата за равную работу, образование, возможность принятия решений и т.д. Следует отметить, что положение женщины в обществе рассматривается как важный показатель, отражающий все особенности социально-политического устройства государства. Экономическим развитием, методами управления, правовыми взглядами, уровнем культуры и социальным самосознанием, то есть положением женщин в обществе, становится показателем всех социальных процессов.

**Ключевые слова:** женщина, традиционное казахское общество, Российская империя, экономика, образование, 1920-1930 гг.

**Annotation:** Today, women's rights are considered in the context of human rights, where the right to life, freedom, a decent standard of living, equal pay for equal work, education, decision-making opportunities, etc. It should be noted that the position of women in society is considered as an important indicator reflecting all the features of the socio-political structure of the state. Economic development, management methods, legal views, cultural level and social awareness, that is, the position of women in society, becomes an indicator of all social processes.

**Keywords:** woman, traditional Kazakh society, Russian Empire, economy, education, 1920-1930.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «әйелдер мәселесін» шешу жолдарын алғашқылардың бірі болып өз жұмыстарында социал-демократтар мен марксизм классиктері ұсына бастады. Олар ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікті олардың физикалық және рухани күштерін теңестірумен ғана шектеліп, абсолютті деп түсінуге болмайды деп сенді. Бұл, ең алдымен, әйелдің «адамның өндірісіндегі» ерекше рөлін ескере отырып, тең әлеуметтік жағдай туралы болуы керек.

Сонымен, 1879 жылы А. Бебель өзінің «Әйел және социализм» кітабында «әйел мәселесі» ұғымын «әйелдің біздің әлеуметтік қоғамымызда алатын орны туралы, ол адамзат қоғамының толық, тең және белсенді мүшесі болу үшін өзінің күштері мен қабілеттерін қалай жан-жақты дамыта алатындығы туралы» деп түсіндірді [6, 39 б.]. Ол алғашқы кезден

бастап капиталистік дәуірге дейінгі әйелдің жағдайы және социализм мен коммунизм кезіндегі әйелдің өмірі туралы айтады. Онда ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасы, неке және отбасы, балаларды тәрбиелеу және т. б. мәселелер қарастырылады.

1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін қазақ дәстүрлі қоғамында символдық мазмұн деңгейі жоғары гендерлік рөлдер нақты жазылған өзінің әлеуметтік ұйымы қалыптасты. Оның басында еркек пен әйел арасындағы патриархалдық келісім болды.

Көшпелі қоғамдағы әйелдің мәртебесін XIX – XX ғасырдың басындағы авторлар екіұшты бағалады. Бір жағынан, олар өздерінің отбасыларымен сатылатын әйелдің құқықсыздығы мен «аянышты тағдырын» атап өтті басқа біреудің отбасы үшін қалым, және некеден кейін оның мүлкін ғана емес, сонымен бірге өмірін де басқарған жұбайының еркіне толықтай тәуелді болатыны жөнінде Г.М. Броневскийдің еңбегінде [7], сондай-ақ жесірлердің құқықсыздығын және зорлық-зомбылықпен некеге тұру тәжірибесін айыптау Ф.А. Михайловтың еңбегінде айтылған [8].

Ал, А.И. Добросмыслов сияқты көшпенділердің өмірін зерттейтін зерттеушілер, ең алдымен, әйелдің экономикалық және құқықтық тәуелділігінің сыртқы көрінетін көріністеріне, еуропалық этикет пен отбасылық өмір нормаларынан ерекшеленетініне назар аударды [9].

Дәстүрлі қазақ қоғамында нақты еңбек бөлінісі болды. Ер адамдар табын көшумен, азықтандырумен, малды суарумен, соның ішінде мал бағумен және союмен айналысты, құдықтар қазып, шаруашылық ғимараттар салды. Ерлер арасында олардың мәртебесі мен жасына сәйкес иерархия мен әртүрлі рөлдер де сақталды. Егде жастағы ер адамдар үй шаруашылығына қатысты шешім қабылдады, ал кіші жастағы ер адамдар мен ұлдар дене еңбегінің негізгі бөлігін орындады.

А. Рахымжанның еңбегінде көрсетілгендей, 1920-30 жылдарда әйелдер де экономикалық процеске қатысты және олардың міндеттеріне жас жануарларды күту, мал өнімдерін өңдеу, сүт, май, ірімшік өндіру, отынға жауапты болды - оны көңден өндірді, жануарлардың жүні мен терісін өңдеумен айналысты және мяса сақталуына жауапты болды [10]. Сонымен қатар, әйелдер киіз үйлерді дайындады, тігеді, жинады, жуды, қойды және бөлшектеді, балаларға, қарттарға және жас жануарларға қамқорлық жасады, сонымен қатар олар материалдық мәдениеттің заттарын - кошма, кілем, киім, тоқыма және т.б. жасады және олар күйеуінің қамқорлығында болды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында төртінші еңбек бөлінісі болды. Ер адамдар көшпелі табынмен, азықтандырумен, мал союмен, соның ішінде малды күтіп-баптаумен, Ұңғымаларды қазумен, шаруашылық құрылыстарын салумен айналысты. Ерлер арасында олардың мәртебесі мен жасына сәйкес иерархия мен әртүрлі рөлдер де сақталды.

Егде жастағы ер адамдар үй шаруашылығына қатысты шешім қабылдады, ал кіші жастағы ер адамдар мен ұлдар дене еңбегінің негізгі бөлігін орындады. Сондай-ақ, әйелдер шаруашылық процесіне қатысып, осыған байланысты жас жануарларға, азық-түлікті қайта өңдеуге, сүт, май, ірімшік өндіруге, оған көңден жауапты болды, тірі жүн мен теріні өңдеумен айналысты және мяса сақталуына жауапты болды.

Әйелдер киіз үйлерді дайындады, тігеді, жинады, жуды, қойды және бөлшектеді, балаларға, қарттарға және жастарға қамқорлық жасады, сонымен қатар олар материалдық мәдениеттің заттарын - кошма, кілем, киім, тоқыма және т.б. жасады және олар күйеуінің қамқорлығында болды. Әйелдердің көптеген міндеттері болғанына қарамастан, ол адаттың нормалары бойынша ерлер жағынан - қыз күйіндегі өз әкесі мен заңды үйленген күйеуін асырауға құқылы болды.

Бірақ, сонымен бірге, әйелдің еркекпен меншік құқығы мен пайдасы болмады, бірақ олардың өз еркімен ажырасуға құқығы болмады. Ал, табын мен азық-түлік үшін ер адамдар жауапты болды, ал артықшылықтар отбасында үлкен ер адамдарға ие болды. Жетім қалғанға дейін неке қиюға қатаң келісім бергендіктен, қазақ әйелі әртүрлі босану мен оның

туыстарымен дәрежесі арасындағы үлкен алшақтыққа байланысты шетелдік әйел сияқты жоғары болды.

Қазақ қоғамы терең патриархалды болғандықтан, әйелдер бала кезінен мінез-құлықтың алдын ала белгіленген нормаларымен, өзінің құқықтары мен міндеттерімен, ұжымдағы және иерархиядағы өз орнындағы жағдайымен сақталатын әлеуметтік нормаларға сәйкес тәрбиеленді.

Қазақ әйелдері еңбек және ойын ережелерін сақтады, яғни дауыс беруге құқығы жоқ болды, отбасының әл-ауқаты үшін ерлер толық жауапкершілігіне еркін әрекет етпеді. Бұл нормалар бұзылған жағдайда, күйеуінің еркіне бағынбау ретінде қарастырылды.

Бірақ көшбасшылықтың бұл түрі күйеуінің туыстары арасында да, отбасы ішінде де жасырын болып қалғанын атап өткен жөн, бұл күйеуінің, отбасының әкесінің балалар арасындағы беделін мойынсұнушылық білдіру арқылы сақтауға мүмкіндік берді - әкесі шешеді де, әкесінен рұқсат сұрау керек, бұл тағы бір рет атап өтті. Қоғамдық мәртебе әйелдер әрқашан күйеуі мен ұлдарының мәртебесіне байланысты болды. Айта кету керек, әйелдер барлық ресми саяси институттардан шығарылды, яғни олар көшпелі маршруттарға қатысты шешімге, көрші тайпалармен қақтығыстар мен қатынастарды шешуге қатыспады, сотта ант бере алмады, сотқа жеке қатыса алмады, олардың мүдделерін күйеуі немесе күйеуінің туыстары қорғады.

Осылайша, қазақ қоғамындағы тыйымдардың бірі әйелді қоғамдық саладан шығару болды. Күнделікті өмірде әр жас тобындағы әйел өзінің белгіленген мәртебесіне ие болды және нормаларды қатаң ұстанды. Жас үйленген әйел күйеуінің әкесін, күйеуінің ағаларын, тіпті күйеуінің өзінің де атын атай алмады. Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдің рөлі реттелді, мінез-құлық стереотиптері нақты пысықталды және олар туғаннан бастап тәрбиеленді, ер адам асыраушы болды, ал әйел жауап ретінде мойынсұнғыш және қамқор болды.

Билікке келгеннен кейін большевиктер ескі дәстүрлі әдет-ғұрыптармен, әсіресе отбасылық-некелік қатынастар саласында күресті бастады. Осыған сәйкес бірқатар заңнамалық актілер қабылданды: қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қалымды жою туралы Жарлығы (1920), КАССР Халық Комиссарларының қырғыздардың неке құқығы туралы 1921 жылғы 17 қаңтардағы Жарлығы, 1921 жылғы «Көп әйел алудың жазалануы туралы» заң.

1920 жылдардың ортасына қарай әйелдерді келісімінсіз мәжбүрлеп үйленуге заңмен тыйым салынды (1922), Екіжүзділік пен көп әйел алу үшін жаза (1924), Кәмелетке толмағандармен некеге тұру және аменгершілік (1925). Жаңа Кеңес өкіметі қазақтардың отбасылық-неке қатынастары саласындағы дәстүрлерін қысқа мерзімде мұндай жазалау әдістерімен алмастыра алмайтынын және көбінесе кеңестік сот төрелігі қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрыптары алдында дәрменсіз болып қалатынын мойындауға мәжбүр болды. Сондықтан, ескі неке қатынастарымен күресу үшін олар үгіт-насихат пен үгіт-насихаттың әртүрлі формаларын қолдана бастады, сонымен қатар бұқаралық мерекелерді ұйымдастыру арқылы бұқаралық сананың әсеріне бағытталған маңызды жоба жасалды.

Әйелдерді социализмнің ұлы идеяларымен таныстыру үшін 8 Наурыз мерекесі - Халықаралық жұмысшылар күні, 1921 жылы «пролетарларды босатудың символы» ретінде енгізілді, ал Қазақстанда ол 1923 жылдан бастап тойлана бастады, бірақ сол кезеңде бұл мереке халық арасында резонанс тудырмады.

Қоғам жаңа гендерлік тәртіпті қабылдауы үшін большевиктер баспасөзді шебер пайдаланды, бұқаралық ақпарат құралдары мен үгіт - насихаттың арқасында қазақ әйелінің стереотиптік бейнесі біртіндеп бұзылып жатыр - ол өз шаруашылығын шебер басқарған көптеген отбасының аналары. Өткеннің әйелі қазір қорланған, құқықсыз, өмір сүрген адам ретінде көрсетілді. Оған жаңа - еркін, босатылған, жұмыс істейтін, білімді әйелдің бейнесі қарсы тұрады. Көбінесе газеттер мен журналдар аналарды дәріптеді, әйелдер туралы мақалалар мен жазбалар жазды және қоғамдағы ерлер рөлін үнсіз қалдырды.

Қазақ қоғамындағы гендерлік тәртіп әлеуметтік нормалармен реттелді. Қазақ қоғамының ерекшелігі бейресми әлеуметтік бақылауды қоғамдық айыптау немесе мақұлдау түрінде қоғамдық пікір орындауы болды. Адам үшін ең жоғары жаза – менсінбеу, топ мүшелерінің айыптауы, ең жоғары марапат-айналасындағылардың мақұлдауы.

Әйел өзінің өмірлік стратегияларын әлеуметтік нормаларға сәйкес құрды. Ол бала кезінен белгіленген мінез-құлық нормаларын, оның құқықтары мен міндеттерін, ұжымдағы позициясын және иерархиядағы өз орнын игерді. Қазақ әйел ойын ережелерін сақтайды-оның дауыс беру құқығы жоқ және отбасының әл-ауқаты үшін ер адамның толық жауапкершілігі үшін әрекет ету еркіндігі жоқ.

Әйелінің мойынсұнбауы, күйеуінің еркіне қарсы тұру қазақтардың дәстүрлі идеялары бойынша вице ретінде қарастырылды. Осыған сәйкес, әйел күйеуі мен оның туыстарына әсерін жарнамаламайды, яғни ол мойынсұнушылықты көрсетеді.

Революцияға дейінгі көптеген зерттеушілер атап өткендей, қазақ әйелдері нормативтік ислам мәдениеті бар әйелдермен салыстырғанда айтарлықтай еркіндікке ие болды. Күнделікті өмірде олар бетін жаппады, шарият ережелерімен заңдастырылған шеттетілмеді, күйеуінің рұқсатынсыз басқа отбасы мүшелерімен қарым-қатынас жасау құқығынан заңды түрде айырылған жоқ. Бұл ережелерді адат бекітті.

Көбінесе әйел барлық отбасылық мәселелерді шешуге белсенді қатысты, ал ұзақ маусымдық көші-қон кезінде күйеуі болмаған кезде ол отбасының басшысы болды. Бірақ бұл көшбасшылық әрқашан күйеуінің отбасылық және туыстық тобында ғана емес, сонымен бірге отбасы ішінде де жасырын болды. Бұл, мысалы, күнделікті мойынсұнушылықты білдіру арқылы балалар арасындағы отбасы әкесінің беделін қолдауда көрінді – әкесі шешеді де, шешеді де, әкесінен рұқсат сұрау керек. Бірақ тұтастай алғанда, әйелдің қоғамдық мәртебесі әрқашан күйеуі мен ұлының мәртебесіне байланысты болды.

Ресми дүниетаным тұрғысынан әйелдердің негізгі қызметі балалардың тууы мен тәрбиесі деп саналды. Сондықтан көп балалы болу әйелге қоғамда жоғары мәртебе берді. Әйелдің құнарлы әлеуетін бақылауда күйеуінің отбасылық-туыстық тобы болды.

Қазақ патриархалдық қоғамында текті, ерлер қатарын, сондай-ақ меншікті сақтау абсолютті құндылық болды. Сондықтан ұлдары ұрпақ пен отбасы желісінің ізбасарлары ретінде өте қажет болды. Қыздарға басқаша қарады, өйткені олар үйленгеннен кейін отбасын тастап кетті. Сондықтан көптеген ұлдардың анасы әйел ең үлкен мәртебеге ие болды. Әйел ресми саяси институттардан шығарылды.

Көшпелі маршруттарға, жанжалдарды шешуге және көрші тайпалармен қарым – қатынасқа қатысты барлық шешімдерді ер адамдар қабылдады, әсіресе ақсақал үлкен құқықтарға ие болды. Әйелдер сотта ант бере алмады, іс жүзінде ешқашан сотқа қатыса алмады, олардың мүдделерін күйеуі немесе күйеуінің туыстары қорғады. Осылайша, қазақ қоғамындағы тыйымдардың бірі әйелді қоғамдық саладан шығару болды.

Қазақ этикеті ерлер мен әйелдердің мінез-құлық нормаларын нақты шектеді, яғни қоғамда нақты гендерлік саралау болды. Этикет мужчин үстемдігін барлық жағынан қолдады. Мысалы, киіз үйдің ішкі кеңістігі үш бөлікке бөлінді: оң – еркек, сол – әйел, орталық – отағасы, қарттар мен қонақтар үшін. Сондай – ақ, оның физикалық жағдайына байланысты әйелдердің мінез-құлқына тыйым салынды-егер ол жүкті болса немесе босанғаннан кейінгі қан кету немесе етеккір жағдайында болса. Бұл тыйымдар оның мылтық, беріліс, тұзақ, ер-тоқым, кірпік арқылы өтуіне қатысты болды. Эмоцияны көрсету этикеті ұсақ-түйекке дейін боялған. Сонымен, ер адамда ашуланшақтық, ашуланшақтық, қыңырлық, шыдамсыздық және ешқашан әйел үшін көріну норма болып саналды. Қазақ қоғамындағы ер адамның идеалды бейнесі – қатал, еркелетуге сараң, сөзбе-сөз. Әйелдің бейнесі осындай қасиеттерден тұрды – қарапайым, қамқор және шексіз шыдамды. Әйелге балаларын қорғаған және қорғаған, адал және адал әйелі, күйеуінің көмекшісі болу үшін ошақ күзетшісі рөлі тағайындалды. Дәстүрлі стереотиптен ауытқу-баласыздық, үй шаруашылығын жүргізе алмау, опасыздық әдет-ғұрыпты бұзу ретінде қарастырылды.

Әйелдің үйлену, босану және жерлеу рәсімдерінің әдет-ғұрыптарынан басқа эмоцияларды көрсетуге құқығы жоқ еді. Инга Стасевич-қазақ әйелінің мәртебелік рөлдері туралы кітаптың авторы, күйеуінің қайтыс болғанына қайғырған әйелдің дене канонын сипаттаған. Сонымен, жерлеу рәсімі мен әйелдің мінез – құлқындағы ояну кезіндегі барлық белгілер оның үмітсіздігін (дене жарақатын алу-бетін, қолын, кеудесін тырнау), дәрменсіздігін (эмоционалды транс күйін), қорғансыздығын (мәтіндік, құрылымдық жоқтаулармен қатты жылау) көрсетуі керек еді. Қайғырған әйелдің позициясы, оның кеңістіктегі орналасуы да мәнерлі болды. Сонымен, ол ошаққа қаратып, оң аяғымен бүгіліп, сол аяғын тізесіне бүгіп отыруы керек еді. Бұл поза өте ыңғайсыз, отырушының аяғы ағып, арқасы ауырады. Одан кейін олар аяқтарын ұстамайды. Осылайша, бұл позиция қолдауды жоғалтқан әйел үшін әлсіздіктің, өмірдің күйреуінің символы болып табылады. Керісінше, Қазақтардың жерлеу этикетіне сәйкес, позадан бастап бәрі-ер адам қайтыс болған адамды аяғынан тұрып жоқтауы керек еді, таяққа сүйеніп, жылаудың ұстамдылығы, жоқтау емес, жеке сөз тіркестерін айту оның төзімділігін, өміршендігі мен жауапкершілігін көрсетті.

Күнделікті өмірде әйелдің мінез-құлық этикеті әйелдің жасына және әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Әр жас тобындағы әйел белгіленген мәртебеге ие болды және нормаларды қатаң ұстанды. Мәселен, мысалы, жас үйленген әйелдің мінез-құлқына бірқатар тыйым салулар және этикеттің жаңа нормалары болды: күйеуінің әкесінің, күйеуінің ағаларының, тіпті күйеуінің атын атауға тыйым салу.

Осылайша, қазақ қоғамында ерлер мен әйелдер арасындағы патриархалдық мәмілеге негізделген гендерлік тәртіпті сақтайтын гендерлік рөлдер мен мінез-құлық стереотиптері нақты сипатталған. Ер адам асыраушы функциясын атқарады, әйел жауап ретінде мойынсұнушылық пен қамқорлықты көрсетеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарынан өтіп, мемлекеттің тапсырысы бойынша қазақстандық жазушылар өз шығармаларында ескі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, құндылықтар мен көзқарастарды қорқынышты нәрсе ретінде көрсете бастады. Сол кездегі жазушылар әдеби бейнелер арқылы большевиктердің жаңа гендерлік тәртібін нығайтуға мәжбүр болды.

Қазіргі қазақ немесе қазақстандық әйелдердің қалыптасуы XX ғасырдың ортасынан бастап белсенді қалыптаса бастады. Осы кезеңнен бастап ол барлық құқықтарды алды, университеттерде оқыды, ғылым мен техника, математика және жаратылыстану салаларын қоса алғанда, барлық салаларда мамандық таңдау құқығына ие болды.

Сонымен қазақ қоғамындағы әйелдердің зерттелген материалдары мен әңгімелерін талдау өмірдегі оқиғалар мен жағдайлардың едәуір бөлігін олар бірдей қабылдады және бағалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді және қазақ әйелдерінің табиғаты бойынша бастапқыда белгілі бір еркіндікке ие болғандығын дәлелдейді. Бостандық элементтері күнделікті өмірде өз көрінісін табады, бұл ең алдымен олардың қоғамдағы маңызды экономикалық рөліне байланысты болды.

Қазақ әйелдері жазуды және оқуды меңгеру тұрғысынан сауатсыз болып қала отырып, ауызша тарихты жеткізушінің бірегей сыйына ие болып, ұрпақтан-ұрпаққа эпостарды, мифтерді, аңыздарды, ертегілер мен әндерді және т. б. жеткізе білгеніне назар аударған жөн.

Халық шығармашылығы дағдыларын меңгерген, оны тұрмыс заттарын жасауда, ұлттық және күнделікті киім тігуде және материалдық әлемнің көптеген заттарын жасауда өнердің бірегей үлгілері арқылы білдірген.

Осылайша, бұл бөлімшеде дәстүрлі қазақ қоғамынан кейінгі әйелдердің гендерлік революциясының кезеңдері және оның қазіргі Қазақстандағы қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы эволюциясы қарастырылды.

Менің ойымша, осы кезеңде әйелдердің өз құқықтары үшін күресі туралы айту ертерек болды, өйткені Ресей империясы қазақтардың экономикалық жағдайын түбегейлі өзгерткен жоқ. Иә, қазақ жерлерін көші-қон қорына алып қою салдарынан жайылымдық

жерлер азайды, иә, көшпелі маршруттар бұзылды. Бірақ Ресей империясы маусымдық қоныс аударуға негізделген дәстүрлі экономикалық құрылымды бұзған жоқ. Күштеп қоныстану, көшпелі өндірістің бұзылуы 1930 жылдары ғана орын алды. Сондықтан көшпелі көбею жағдайында ешкімге, әсіресе қазақ қоғамындағы әйелге қауымдастықтан тыс өмір сүру мүмкін болмады.

## ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕК КӨЗДЕРІНІҢ ТІЗІМІ

1. БҰҰ-ның 1993 жылғы 20 желтоқсандағы «Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты түбегейлі жою туралы» Декларациясы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O93000000006>
2. 1995 жылғы Пекин декларациясы және Іс-қимыл платформасы// [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/womdecl.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/womdecl.shtml)
3. Біріккен Ұлттар Ұйымының Мыңжылдық Декларациясы, 2000 ж.// [https://translated.turbopages.org/proxy\\_u/en-kk.ru.faf20911-678753e5-2ee0165574722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/](https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-kk.ru.faf20911-678753e5-2ee0165574722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/)
4. 2015 жылғы «Біздің әлемді қайта құру: орнықты даму саласындағы күн тәртібі (ТДМ)» декларациясы // <https://baiterek.gov.kz/kk/kholding-turaly/turakty-damu/un-sustainable-development-goals>
5. Тулеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Турсынова Ж.Ж. Вклад женщин Центрального Казахстана в развитие региона (30–90-е годы XX века). - Караганда: LtdTengri, 2016.
6. Бебель А. «Женщина и социализм». - М.: Госполитиздат, 1959. - 592 с.
7. Броневский Г.М. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды // ОЗ. СПб., 1830. Ч. 43. № 123. С. 70–97; № 124. С. 211;
8. Михайлов Ф.А. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. Асхабад, 1900. С. 19;
9. Добросмыслов А.И. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII–XIX веках. Казань, 1904. С. 56.
10. Рахымжан А. Роль и статус женщины в традиционном казахском обществе / А. А. Рахымжан, Ш. Р. Сыдыкова. - Текст: непосредственный // Юный ученый. - 2022. - № 10 (62). - С. 19-22.

## ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

**Темкенов Аян Канатович**

**Утегенов Марат Зеннатович**

7М02201 «История и социально-религиоведческие науки» магистрант 1-го курса

Кандидат исторических наук, доцент

Кокшетауский университет им. Шокана Уалиханова

[ayantemken@mail.ru](mailto:ayantemken@mail.ru), [Utegenov@inbox.ru](mailto:Utegenov@inbox.ru)

***Аннотация:** Демографическая политика в Северном Казахстане в начале XX века была тесно связана с колониционными устремлениями Российской империи и направлена на изменение этнического состава региона в пользу славянского населения. Эта политика привела к серьезным социально-экономическим и политическим последствиям для коренного казахского населения.*

***Ключевые слова:** Северный Казахстан, демографическая политика, переселенцы, рост численности, 20-е годы.*



В конце 1920-х годов, в связи с намерениями провести коллективизацию и развивать социалистическое аграрное производство, было принято решение о вовлечении в экономическую деятельность так называемых “неиспользуемых территорий” в Северном Казахстане. Предполагалось освоить обширные площади, пригодные для выращивания зерновых культур, которые вдвое превосходили территорию Украинской ССР. Для освоения этих масштабных территорий требовалось большое количество людских ресурсов, ими стали переселенцы из других областей страны. «Только по 1-ому пятилетнему плану предполагалось принять более 500 тыс. переселенцев или 90909 семей» [1].

В 20-х годах официальное переселение крестьян было закрыто, но несмотря на это, находились возможности для землеустройства приезжего населения в северный регион. Земельное устройство полагалось для следующих категорий граждан:

1. Переселенцев из других губерний Киргизской Республики, у которых на руках есть разрешение на переселение.

2. Возвращающихся крестьян, бежавших от голода.

3. Возвращающихся самовольных переселенцев, которые не получили земли на новых местах.

4. Переселенцев официальных, которые по случаю малоземелья, временно проживают и не имеют надела, в связи с непригодностью предлагаемых участков и т.д.

5. Спасавшиеся от голода в Поволжье, которые возвращаются на родину и временно останавливались в губерниях КАССР, землеустройству не подлежат. Они могут арендовать землю через уездные земельные отделы из государственного фонда не более как на три года с условием возведения временных построек за счёт арендаторов [2. с. 111].

Самовольные крестьяне, переселяясь в регион, не имея никаких документов, получали землю только по разрешению местного крестьянского общества. На этой волне переселения происходит обратное, то есть вновь прибывшие в регион крестьяне срываются с мест. Тенденция обратного переселения наблюдается в 1923-1924 гг. Главные причины такого массового явления – не урожайность последних лет, стремление вернуться «к себе на родину» [3. с. 37].

Активные процессы в переселенческой политике происходили и в 20-30 годы. XX века. Как отмечают казахстанские исследователи, в страну прибыло в 2,5 раз больше населения по сравнению с первой волной переселения. Наряду с прибывшими, были и те, кто возвращался обратно. Это объясняется тем, что колонизационный фонд был недостаточно подготовлен для новых переселенцев, а также не выполнением всех его функций для приживаемости крестьян. Ключевой задачей кроме заселения края крестьянами, можно назвать оседлость коренного населения и не только. Поскольку «новые» крестьяне исходя из обстоятельств занимались экстенсивным хозяйством, беря от природы только то, что дается без особых усилий. Оседлость происходила не только сельской местности, но и городах, куда стекалось коренное население и переселенцы в связи с различными причинами.

Динамика роста населения городов Северного Казахстана по данным переписей 1920 и 1923 годов [4. с. 85-86].

Наименование городов	Мужчины		Женщины		Обоего пола	
	Абс. числа	В %	Абс. числа	В %	Абс. числа	В %
Кустанай	+840	9,2	-255	2,3	+585	2,9
Павлодар	+ 2273	31,2	2506	25,6	+4779	33,4
Петропавловск	+770	4,6	-440	2,3	+330	0,9
Кокчетау	+1528	39,9	985	23,9	+2513	31,2
Акмолинск	-28	0,5	-168	3,1	-196	1,8
Атбасар	+623	24,2	+544	19,3	+1167	21,6

Итого по Северному Казахстану	+6006	13,4	+3172	6,4	+9178	9,7
Итого по КАССР	+10610	5,5	5882	2,7	+16492	4,0

Исходя из данной таблицы можно сказать, что в городах Северного Казахстана в данный период происходит рост населения. Только в городе Акмолинск мы видим понижение численности. Рост в г. Кокшетау, объясняется резким усилением миграционных настроений внутри страны. Рост городского населения Северного региона в эти годы стремительно идет вверх. Если сравнивать рост населения других городов всей страны с 1920 года по 1923 год, то мы видим увеличение на 4%, но показатели североказахстанских городов составили 9,7%. К исходу 1920-х годов общая численность жителей Северного края достигла 1 854 272 человек. По количеству населения этот регион уступал лишь Южному Казахстану, занимая вторую позицию. Коренное население насчитывало всего 718 581 человек, что составляло 38,8% от общего числа жителей. Городское население было незначительным – лишь 6,7% от всего населения Северного Казахстана. Преобладающая часть жителей региона продолжала проживать в сельских районах.

Северный Казахстан отличался невысокой долей городского населения, если сравнивать с другими областями и общими цифрами по всей республике. Однако, подобно тенденциям, наблюдаемым в Казахстане в целом, процесс роста городов набирал обороты и в Северо-Казахстанском регионе. Например, население Акмолинска, составлявшее в 1926 году 12781 человек, к 1939 году выросло более чем в два с половиной раза, достигнув отметки в 33221 человек. В Павлодаре и Кустанае количество жителей увеличилось с 17949 до 28252 человек и с 25417 до 33522 человек соответственно.

Демографическая политика в Северном Казахстане в начале XX века представляла собой целенаправленную попытку изменить этнический состав региона в пользу славянского населения. Эта политика проводилась насильственными методами и привела к серьезным социально-экономическим и политическим последствиям для казахского населения, включая земельные притеснения, социальное расслоение, этнические конфликты и т.д. Данная политика является примером колониального подхода к демографическому планированию, которое не учитывало интересы коренного населения и привело к разным последствиям.

*Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МНВО РК «AP23488158 История формирования полиэтнического состава населения и процесс нациестроительства в Северном Казахстане (конец XIX-XXв.)»*

## СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Интернет ресурс [Динамика социально-демографических изменений состава населения Северного Казахстана в период модернизации https://ehistory.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9240](https://ehistory.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9240)
2. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века Самаркин С.В., Караганда, 2010 – 180 с.
3. Развитие Киргизской Советской Социалистической Республики. Отчетный обзор Киргизского Экономического Совещания за 1923 и 1924 гг. – Оренбург: 1-я Гос. типо-литог. Оренполиграфа, 1924. – 293 с.
4. Примечание - Составлено по данным: Мешков А.А. Горперепись КССР 1923 года. // Статистический вестник. – Б.м.: Орган Центр. стат. управ. КССР, 1923. – №1. – С. 85-86.

**ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ МЕН ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ  
БІРЕГЕЙЛЕНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**  
**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТЮРКСКОГО МИРА И ПРОБЛЕМЫ ИХ  
ОБЪЕДИНЕНИЯ В ХХІ ВЕКЕ**  
**HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE TURKIC WORLD AND ISSUES OF  
UNIFICATION IN THE XXI ST CENTURY**

**Шаймерденова Жанат Канәпияновна**  
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.  
[Z.Shaimerdenova@mail.ru](mailto:Z.Shaimerdenova@mail.ru)

**Шаймерденова Жанат Канәпияновна**  
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау  
[Z.Shaimerdenova@mail.ru](mailto:Z.Shaimerdenova@mail.ru)

**Shaimerdenova Zhanat Kanapiyanovna**  
Sh.Ualkhanov Kokshetau University, Kokshetau  
[Z.Shaimerdenova@mail.ru](mailto:Z.Shaimerdenova@mail.ru)

***Аннотация.**Мақалада әлемдегі болып жатқан сан қилы оқиғаларды талдау барысындағы ой- пікірлер мен көзқарастар қарастырылады. Соның ішінде, әсіресе түркі әлемінің тарихи дамуы мен ХХІ ғасырындағы бірегейлену мәселелері қызықты және өзекті тақырыптардың бірі. Осы мақала аясында мәселелерді тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға тырысамыз.*

***Кілтті сөздер:** Тұран идеясы, түркі әлемі, ХХІ ғасырдағы мәселелер, түріктердің бірегейленуі, ортақ түркі тілі, тәңіршілдік, синкретизм, түркі ұлттық идея.*

***Аннотация.**В статье рассматриваются мнения и точки зрения на различные события, происходящие в мире. Среди них историческое развитие тюркского мира и его проблемы в ХХІ веке являются одними из самых интересных и актуальных тем. В этой статье мы попытаемся рассмотреть эти вопросы с историко- сравнительной точки зрения.*

***Ключевые слова:**Туранская идея, тюркский мир, проблемы ХХІ века, объединение тюрков, единый тюркский язык, тенгрианство, синкретизм, тюркская национальная идея.*

***Annotation**The article discusses the views and opinions in the course of analyzing various events taking place in the world. Among them, the historical development of the Turkic world in the 21st century is one of the most interesting and relevant topics. In this article, we will try to consider the issues from a historical and comparative perspective.*

***Keywords:**Turan idea, Turkic world, problems of the 21st century, unification of Turks, common Turkic language, Tengriism, syncretism, Turkic national idea.*

Қазіргі түркі әлемінің бір ерекшелігі ескі ата -бабаларынан түркі империясы мен қағанаттары дәуірінен ұстанған түрік-тәңіршілдер мен түрік- мұсылмандар әлеміне бөлінгендерімен, этникалық шығу тектеріне орай бірегейлендіру үрдісі байқалуда. Дегенмен, бұл үрдістің барысында да көптеген мәселелер мен қарама-қайшылықтар баршылық. Алдымен оларды біз топтастыру әдісі арқылы қарастырудан бастаймыз. Басты

айтатын ой қазіргі түркі әлемінің мемлекеттері тарих ағымымен көптеген аймақтарға бөлініп, геосаяси жағдайлардың ықпалында болып, идеологиялық әсерлердің шырғауына түсіп, өзгерістерге ұшырады.

Ұлттың рухани өзегі үш элементтен тұрады: бірінші ұлттық идея (идеология, дәстүрлі түркілік дүниетаным), екінші тіл, ұлттық әліпби; үшінші ортақ жер, өмір сүру аймағы.

Жоғарыда айтылған топтастыру әдісіне сай алғашқы мәселелер тобы түркі ұлттық идеясын жүзеге асыру тетіктерінің қазіргі заманда жұмыс істемеуі. Л.Н.Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды» — дейді.[1, 382 б.] Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Осы пікірді түріктер жайлы көп жазған Ресей, Қазақстан және шетелдік көрнекті еуразияшыл ғалымдар, тарихшы-этнологтарда айқындайды және осы мақаладағы мәліметтер сол ғалымдардың көзқарастарына сүйеніп жазылды.

Кез келген қоғамдық қауымдастықтардың әлемдік немесе аймақтық болсын бірігу үшін басты шарты- идеология, ортақ ой-пікір, мақсат-мүдде қажет. Идеологияны қоғам, мемлекет элиталары жазады немесе оның ролін тарихтан көргеніміздей дін ойнайды. Түріктер дәуірінде ол тәңіршілдік арқылы жүзеге асырылды. Ал кейіннен арабтар келгенде Қазақстан жерінде исламды алғашқы мемлекеттік идеология ретінде Қарахан мемлекеті енгізді, кейіннен Жошы ұлысының жеріндегі Алтын Ордада Өзбек хан, содан соң Ақ Орданың мұрагері Қазақ хандығы да осы сара жолмен ресми мұсылмандықты қабылдаған еді. Ислам дінінің орта ғасырларда түріктерге енгізген әдістерін және бүгінгі күні түрік әлеміндегі жағдайын талдап көрейік. Түріктер, әрине, ұлттық діні тәңіршілдіктен бірден бас тартпай, исламға қарсылық көрсетті. Сондықтан, орта ғасырларда Қимақ мемлекетінде, Оғыз мемлекетінде, Қыпшақ хандығында араб ислам миссионерлері алдымен хан тағына, билеуші тап өкілдеріне үміттеніп жақындады. Олар исламды қабылдағындықтан материалдық, әскери және саяси көмек түрінде билікті басып алуға көмектесуді ұсынды. Мешіттер мен медреселердің құрылысы басталып, кітапханалар құрылды. Шариғат заңдары енгізілді. Әліпби өзгерді. Бүкіл мемлекеттік аппарат осы бағытта жұмыс істеді. Билеуші элита исламды қабылдауға міндетті болды, әйтпесе олар биліктен шеттетіледі. Ал содан кейін қарапайым халыққа қысым жасау мәжбүрлеу аппаратынан басталды [2].

Исламды қабылдағандар алғашқы жылдары салық жеңілдіктерден босатылды. Бұл механизм отырықшы түріктермен жұмыс істеді. Көшпелілерде енгізу қиынырақ болды, себебі кең далада мал баққан, көшпенді өмір салтындағыларға мешіт салып, намаз оқуға үйрету оңай іс болмады. Көшпелілерге басқа әдістер, тауар айырбастауға келген жерлерде арнайы мешіттер, қонақ үйлер салып, сопылық ордалар мемлекеттің қамқорлығымен ұйымдастырылды, дервиштері ауыл-ауылды, қос-қостарды аралап, ислам дінін уағыздап, өте қарапайым, тәңіршілдіктің дәстүрлі дүниетанымына исламның шарттарын сәйкестендірді. Арада ондаған, жүздеген жылдар өтіп, көшпелі түркілер ислам дініне, араб құдайы Аллаға үйренісе бастады. Түркілердің исламдануы бірнеше жүз жыл болғанымен, ислам миссионерлері өз міндеттерін орындай алмады. Бұл түркілердің біріншіден өздері консервативті болғандықтан, екіншіден, түркі тілдес халықтар мекендеген аумақтың орасан зор болуымен байланысты еді. Түркілердің ұрпақтары тәңіршілдікті ұмытпай, Алламен қатар Тәңірге де құлшылық жасады, бұл үрдіс қазіргі күндері де жалғасуда. [3]

Кеңес Одағының кейінгі 34 жыл ішінде түркі республикаларында және жаңадан құрылған түркі мемлекеттерінде жаппай исламдандыру, он мыңдаған мешіттер салынды, ислам университеттері, діни оқу орындары ашылды. Түркілердің дәстүрлі «тәңіршілдік» дүниетанымын жаңғыртудың пайдасыздығы туралы Татарстан БАҚ мәлімдемелер жасаса, керісінше қазір қазақ қоғамында исламның кері ағымдарының (әсіресе салафидтердің) көбеюінің кері әсері салдарынан тәңіршілдік жандану тенденциясы байқалады. Қазақтарда ислам мен тәңіршілдік синкретизмі сақталған.

Сондықтан қорытындылай келгенде, түрік әлемін біріктірген тәңіршілдік идеологиясы орнықты деңгейге әлі көтерілген жоқ, ал оның жаңғыруын уақыт көрсетеді. Қазіргі уақыттағы басты түркі әлемінің «Тұран» идеясы күшеюде, оның басты жақтаушысы Түркия президенті Эрдоган Ордағанның сыртқы саясатында осы бағыттағы іс-әрекеттеріндегі ролін ішкі оппозиция арқылы әлсіретуі жайлы пікірлер де айтылуда. Шығу тегі бір халықтардың тарихтың бір кезеңінде ұйымдарға бірігуі заңдылық болса, ал тарихта империялардың қайтадан жаңғыруы болған емес. Міне, осы тұрғыдан алғанда интернет желісінде Эрдоганды Осман империясын жаңғыртушы ретінде тану кейбір блогерлер немесе сарапшылардың көзқарастары қате пікір, даурықпа сөз.

2) Екінші топтағы түркі әлемінің бірегейленуі мен дамуындағы мәселе зерттеушілердің ойынша - ол ортақ тіл. Түрік халықтары этнолингвистикалық бірлестік, негізі бір түркі тілдерінде сөйлейді, антропологиялық сыртқы түрі бойынша ерекшеленуі мүмкін, өйткені олардың арасында моңғолоидтық нәсілдің, кавказдық нәсілдің және өтпелі типтердің өкілдері бар. Түріктер 16 елде тұрып жатыр, саны жағынан 200 миллионнан астам, басым бөлігі мұсылмандар. XX ғасырдан бері әртүрлі елдердің түркілері жазып келе жатқан әліпбилерге қоса, түркі әліпбиін енгізу қажет деген қорытындыға келген. 1993 жылы 23-25 маусымда Ташкентте өткен «Орта түрік тілінің жасалу мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференцияда қазақ ғалымы Ә.Жақыпов: «Түркі тілінің көне Орхон-Енисей жазуын бүкіл әлем мойындады. Көне түркі тілінің графикасына негізделген түркі жаңаша әліпби құрастыруға болады». Кезінде академик В.В. Бартольдте осы пікірді айтқан болатын. Бұл пікірді Өзбекстанның профессоры Каримов Бақтиярда қолдайды. Бүкіл түркі халықтары үшін әліпбиді бір жүйеге келтіру шарттары бар деушілер келесі аргументтерді ұсынады: түркі абыздары даму барысында түркі тілінің барлық диалектілері мен өзгешеліктерін ескерген, оның үстіне түркі тілінде қолданылатын барлық әріптер бар, тіпті әріптер жетіспеген жағдайда ортақ тұстары көп скандинавиялық рундардан алуға болады депте ұсынады.

Сонымен, түркі тілдерінің дамуы мен оларды жақындастыру саясатын үйлестіруді ұсынады. Түркі халықтары тілдерінің өзара түсініктілігі олардың басқа туыстас халықтардың тілдерінен ерекшелігі мен артықшылығы түркі әлемі бірлігінің негіздерінің бірі болып табылады есептеледі. Осыған байланысты түркі тілдерінің дамуын әртүрлі бағытта емес, жақындасу векторлары бойынша бағыттау үшін олардың дамуын үйлестіру үшін мақсатты, келісілген саясат қажет деген ойлар айтылуда [3].

3) Түркі әлемінің үшінші топтағы маңызды мәселе ортақ жер, өмір сүру аймағы. Мыңдаған жылдар бойы Орталық Еуразия түркі халықтарының негізгі қоныстанған аймағы болды. Түркі халықтарының ата қонысы – ішкі Азия, яғни Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияны қамтитын аймақ, олар негізінен батыс және оңтүстік-батыс бағытта ілгерілеген.

Түркі халықтарының моральдық құндылықтары және ұтқыр, тәртіпті әскерлерлерінің арқасында түркілер мыңдаған жылдар бойы империялар құрды, таралу аймақтарын кеңейтіп, Тынық мұхиты мен Бенгал шығанағынан Орталық Еуропа мен Пиренейге дейінгі аумақтарда басқарушы элитаға айналды. Түріктердің ең атақты топтары – ғұндар, аварлар, бұлғарлар және хазарларды айтуға болады. Ортағасырлық кезеңнің аяғында, яғни ХҮІ ғасырда іс жүзінде бүкіл мұсылман Еуразиясы, сонымен қатар Үндістан, Солтүстік Африка және Оңтүстік-Шығыс Еуропа Осман, Сефевид, Бабуридтер мен Шайбанидтер державалары және басқа да түркі мемлекеттері арасында бөлініп кетті. Қазіргі Шығыс Еуропа түріктерінің қалыптасуына жоғарыда аталған халықтардың ХІ ғ. печенегтер мен қыпшақтардың жылжуымен бұл кезеңді Шығыс Еуропадағы «қыпшақ кезеңі» басталып, бүгінгі күнге дейін созылып, олардың ұрпақтары европаланған түріктер венгрия территориясында мажарлар, Молдовада гагауздар өміріп сүріп жатыр. Православие дінін қабылдаған көшпелі қыпшақтарда славяндық элемент күшейді.

Сонымен бірге түркі әлемі ешқашан әлемдік аренада біртұтас болып әрекет еткен емес; керісінше, түркі халықтары құрған ұлы империялар бір-бірімен күресіп, күш-

куатының едәуірінен айрылды. ХІУ-ХҮІІ ғасырларда түріктердің негізгі қоныстану аймағы Лена ойпатынан Оңтүстік Сібірде якуттар, Орта Азия, Орта Еділ бойы және Орал, Кавказ және Қырым арқылы Загросқа, Кіші Азия мен Балқанға дейін созылды. [4]

ХІХ-ХХ ғасырларға қарай жағдай түбегейлі өзгеріп, түркі халықтары Еуразиядағы әскери және билеуші халықтардан, ұлы державалардың отары мен жартылай отарына айналған халықтар тобына айналды. Осы ғасырлардың тоғысында еуропалық халықтардың ықпалымен түркі әлемінде де өзін-өзі анықтаудың этникалық принципі кең етек алды. ХХ ғасырда түркі халықтарының азаттығы мен өз күшінің орталығын құру қозғалысы ретінде түркілік идеялар туындап, алғаш рет түркі халықтарын әулеттік, географиялық және діни ұстанымдарға емес, этникалық тамырларға негіздеп топтастыру идеясы дамыды, алуан түрлі түркі халықтарының қоғам қайраткерлері осы идеяны бірігіп көтерді, ал ХХ ғ. орта кезінде түрікшілдікке ең көп зиян келтірген сталиндік қуғын-сүргін режимі, түркі халықтарының жақындасу идеясының өзін дискредитациялау және түркі халықтарының тарихи және интеграциялық әлеуетіне қатысты толық ақпараттық тыйым салу болды. КСРО ыдырағаннан кейін де түркі әлемінің бірегейленуіне зиян келтірген келесі себептер: түркі халықтарының қоғамдастығы орасан зор екендігін сезінбеулері; түрікшілдік идеясын деструктивті ағым ретінде қабылдату арқылы бір-бірінен алшақтату.

Қазіргі түркі әлемі үшін «көкпар» күресі, әсіресе, ЕО пен Россия арасында жүріп жатқыннан бәріміз куәгер болып отырмыз. Бұған Өзбекстанның Самарқандтағы үстіміздегі жылы 3-4 сәуірдегі Орталық Азия-Еуропалық Одақпен кездесуі. 2023 жылы Астанада Түркі мемлекеттері ұйымының мерейтойлық Х саммитінде Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев қазіргі ХХІ ғасырдағы «Түрік дәуірінің» жаңаруы туралы ойларымен, түркі әлемінің бірегейлендіруі талқыланды. «Түркі өркениетінің мұрагері – Түркі мемлекеттері ұйымы. Түркі ықпалдастығын тереңдету – ортақ мұрат. Біз «Түркі әлемі» атты жаңа брендті дәріптеуіміз керек. Сонда ғана түркі халықтарының ынтымағы барынша нығайып, әлеуеті арта түседі», – деді Қ.Тоқаев.

Түркі әлемінің интеграциясын тереңдету бойынша басым шара ретінде қоғамдық және мемлекеттік құрылымдардың күш-жігерін келесі қызмет бағыттарына шоғырландыру ұсынылады: а) хабар тарату географиясы жағынан да, ақпараттық құрамдас бөлігі жағынан да бүкіл түркі әлемін қамтитын мәдени-ағартушылық спутниктік телеарналарды (теледидардың бұқаралық сипаты мен барынша қолжетімділігін ескере отырып) құру:

а) Ең өзекті мәселе түркі әлемінің өзінде, одан тыс жерде түркі әлемі туралы ақпараттық вакуумды толтыру; түркі мемлекеттерінің телеарналарында осы әлемнің тақырыбын жандандыру қажет.

б) Бірлескен білім беру және ғылыми бағдарламалар, бір түркі халқының мұрасын басқа түркі тілдеріне аудару және оларды танымал ету, бірлескен мәдени жобалар.

в) Экономикалық түркі әлемін бірегейлендіру үшін нормалар мен стандарттарды біріздендіру, сауда, инвестициялық және визалық рәсімдерді жеңілдету, түркі аймақтары арасындағы іскерлік байланыстар мен туристік ағындарды ынталандыру мәселелері бойынша консультациялар беру.

г) Түркі аралық некелерді моральдық қолдау, мұндай некеге тұрған адамдарды атаулы материалдық ынталандыру және ең жарқын мысалдарды көрсету. [5]

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Гумилев Лев Николаевич. От Руси к России. Эксмо, 2020 г., стр. 700.
2. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. І том. Алматы. «Кітап» 1996, 2010.- 554 б.

3. Рафаэль Нурудинович Безертинов, жазушы, тарихшы (Татарстан Республикасы), Тәңіршілдікті зерттеудің Халықаралық басқарма қорының мүшесі.// bezertinov. ru жеке сайтынан 08 сентябрь 2014.

4. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Алматы, «Білім», 1994.

5. Хайдаров Миразим. ПЕРСПЕКТИВЫ УГЛУБЛЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ ТЮРКСКОГО МИРА//Формирование современного тюркского мира сайт Абай кзт

6. Шаймерденова Ж.Қ.«Духовные просветители тюрко-мусульманского мира (Акмулла и Науан хазрет) //Всероссийской научно-практической конференции «Башкиры: история, современность, будущее». Республика Башкортостан, г.Сибай, 18 марта 2016 г., - 218 с.

УДК 93/94

ББК 63.3 (5Каз) 64

**ВОПРОСЫ ПОЛНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ  
РЕПРЕССИИ 20-50 ГГ. XX ВЕКА В КАЗАХСТАНЕ ПО МАТЕРИАЛАМ  
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

**20-50 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ  
ОҒАЛТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ. XX ҒАСЫР ҚАЗАҚСТАНДА АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ  
МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША**

**ISSUES OF FULL REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL  
REPRESSIONS OF 20-50S. XX CENTURY IN KAZAKHSTAN ON MATERIALS OF  
STATE ARCHIVES OF AKMOLINSK REGION**

**Шарипов Акан Аскарбекович, Салимов Аргын Каиргельдыұлы**  
*Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау*  
[87014773943@mail.ru](mailto:87014773943@mail.ru)

**Шәріпов Ақан Асқарбекұлы, Салимов Аргын Қайыргелдіұлы**  
*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.*  
[87014773943@mail.ru](mailto:87014773943@mail.ru)

**Sharipov Akan Askarbekovich, Salimov Argyn Kairgeldyuly**  
*Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau city*  
[87014773943@mail.ru](mailto:87014773943@mail.ru)

**Аннотация:** В статье исследуется процесс поиска и анализа архивных документов по вопросам полной реабилитации жертв политических репрессии 20-50 годов XX века в Казахстане. В итоговой части составлен вывод о необходимости дальнейшего исследования актуальной проблемы в исторической науке Казахстана.

**Ключевые слова:** репрессии, политика, идеология, партия.

**Түйіндеме:** Мақалада XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оғалту мәселелері бойынша мұрағаттық құжаттарды іздеу және талдау процесі зерттеледі. Қорытынды бөлімде Қазақстанның тарих ғылымындағы өзекті проблеманы одан әрі зерттеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

**Түйін сөздер:** қуғын-сүргін, саясат, идеология, партия.

**Annotation:** *The article studies the process of searching and analyzing archival documents on the issues of full rehabilitation of victims of political repression of 20-50 years of XX century in Kazakhstan. In the final part the conclusion about the necessity of further research of the actual problem in the historical science of Kazakhstan is made.*

**Keywords:** *repression, politics, ideology, party.*

В связи с поручением Президента РК К.К. Токаева была создана в 2020 году Государственная комиссия Республики Казахстан по полной реабилитации жертв политических репрессии в 20-50 гг. XX века. Соответственно в Акмолинской области были созданы рабочие группы по исследованию архивных документов. В итоге были составлены сборники документов. Данные издания были выполнены по заказу Акимата Акмолинской области и Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Авторы сборника работали в государственных архивах Республики Казахстан, а именно в ЦГА РК, Архиве Президента РК (г. Алматы), в государственном архиве г. Астаны, госархиве Акмолинской области (г. Кокшетау), в архивах района Биржан сал (г. Степняк), архивах Сандыктауского района (с. Балкашино), Атбасарского района, были получены сведения со всех районных архивов области. Были изучены документы массовых политических репрессии в Акмолинской области в 20-50 гг. XX века. В основном документы были представлены решениями и постановлениями партийных органов о лишении избирательных прав, ликвидации кулачества и байства в районах, вопросы спецпереселенцев из Поволжья и Северного Кавказа. Материалы отражают сложный процесс проведения кампании по коллективизации в Акмолинской области, а также имеются сведения о судебных преследованиях противников советской власти. Необходимо отметить, что партийные органы настоятельно требовали от местных руководителей усилить работу в данном направлении. Местными органами власти были составлены списки аулов, жителей этих населенных мест, а также производилась опись их имущества с целью конфискации в пользу государства. Определенная работа проводилась и в области антирелигиозной пропаганды и преследования религиозных деятелей и духовенства.

Исследователи изучали архивные документы и были вынуждены детально анализировать каждый текст в источниках, дело в том, что информация на бумаге с трудом поддавалась чтению. Многие документы со временем утрачивали свой первоначальный вид. Листы выглядели желтым цветом, вместо целого листа имелись обрывки. В 20-50 гг. XX века делопроизводители сэкономили бумагу, и переписка велась на небольших листочках, а иногда вместо обычного листа использовалась газета. Иногда на листе имелась информация, которая была записана карандашом. Приходилось по буквам разбирать текст, где авторы записывали быстрые сообщения. Кроме того, в архивах были обнаружены документы, которые были составлены на казахском языке с использованием арабской графики, есть источники, написанные на латыни. В целом исследователями проводилась кропотливая работа в архивных учреждениях. В результате в научный оборот были впервые введены малоисследованные документы прошлых лет. Так, например были обнаружены в архивах списки населенных мест - аулов, которые раньше существовали, однако были объединены в колхозы. Документы сообщают о массовой кампании по насильственному оседанию и ликвидации крупных скотоводческих хозяйств. Постановления партии требовали ускорить процессы по борьбе с кулачеством как класса. В документах имеются списки баев и кулаков, описи по конфискации их имущества, кроме того, они были вынуждены покинуть свои родные места. Документы характеризуют жестокую политику органов партии по борьбе с байскими хозяйствами и описывают процесс насильственной коллективизации. Например, по Атбасарскому району в связи с конфискацией байско-кулацкого хозяйства, во всех деревнях и аулах проводились массовые собрания. Шла активная агитация на борьбу с баями и кулаками. Имеются интересные сведения о том, что в Атбасарской волости-бедняк в своем выступлении заявил: «Баям богатство дал бог, как



же мы можем идти отбирать это богатство бая-против воли бога». В целом шла острая дискуссия в обществе. Советские органы преследовали протестующих граждан, обвиняли их в подрывной деятельности. Партийные органы требовали усилить кампанию по сдаче хлеба государству и ликвидации отдельных хозяйств. Как известно, данная политика привела к голоду населения, принудительной высылке из мест постоянного проживания, лишения избирательных прав, самых стойких протестующих, органы привлекали к уголовной ответственности. В целом данный период был наиболее трагическим для населения Акмолинской области.

Документы имеют большую научную ценность, так как являются фактами массовых политических репрессий в 20-40 гг. XX века на территории Акмолинской области.

Исходя из архивного документа мы можем сделать вывод о сильнейшем давлении партийных органов на местное население с целью провести кампанию по коллективизации. Так, в протоколе общего собрания группы бедноты аула № 18 «О чистке колхозов от чуждых элементов» в Кокчетавском районе от 13 апреля 1931 года отмечается, что баи и чуждые элементы не должны быть в нашей среде, они ведут среди колхозов свою разлагательскую политику, потому их нужно ликвидировать как класс... Абишев, подтверждая информационный доклад Бажикова, говорит: пока мы не ликвидируем своих внутренних врагов как класс, они будут тормозить нашему колхозному строительству, поэтому нужно ликвидировать следующих баев: Исина Джанбека, Калдаманова Тинибая, Шитенова Балтабая, Балтабаева Шарипа, Балтабаева Чупиша, Мамбетова Нуркея, Садвакасова Зеита. Остальные выступающие товарищи Акимбаев и Кошанов присоединились к мнению выступающего Абишева.

В итоге было принято решение: в связи со сплошной коллективизацией ликвидировать как класс следующих врагов:

1. Исина Джанбека, конфискованного в 1930 году как крупного бая, 9 лет был волуправителем, вся действительность его направлена против советской власти. В 1921 году во время передела пахотно-сенокосных угодий старался беднякам не давать землю, бывший бий, спекулянт, эксплуатировал бедняков и батраков, во время проводимых хозяйственно-политических кампаний с целью уклониться от контрольных цифр скрывался в ауле № 15 Кокчетавского района. А поэтому вышеуказанного Исина, как классового врага, ликвидировать и сослать из пределов района.

2. Шитенов Балтабай – один из видных баев, эксплуататор наемного труда, классовый враг советской власти.

3. Калдаманов Тинимбай при царском правительстве был аульным старшиной, имел тесную связь с Исиным Джанибеком, поэтому так же ликвидировать как класс и сослать за пределы района.

4. Мамбетов Нуркей при царизме бий, аткаминер, был против советской власти и совершил убийство, в 1930 году конфискован, в данное время среди бедняков ведет агитацию, а поэтому Мамбетова признать как классового врага и ликвидировать как класс.

5. Балтабаев Шарип – то же эксплуатировал чужой труд, имел связь с конфискованными баями, в период проводимых кампаний данные ему контрольные цифры злостно не выполнял, поэтому Балтабаева считать одним из классовых врагов.

6. Балтабаева Чупиша то же считать наравне с вышеуказанными баями.

Поэтому общее собрание бедноты единогласно постановило всех вышеуказанных шесть баев изолировать из среды трудящихся масс, в дальнейшем оставление их в среде бедняков и колхозников считать опасным, поэтому ликвидировать их как баев, классовых врагов.

7. Садвакасова Зеита, как сына конфискованного бая, ликвидировать тоже как класс [1, лл.14-15].

Рабочие группы исследовали документы партийных органов и по антирелигиозной деятельности. Документы данной категории характеризуют политику советских органов по отношению к религиозным учреждениям и религиозным деятелям в 20-50 гг. XX века. Имеются сведения о репрессивном характере и антирелигиозной агитации в Акмолинской области. Представители партийных органов требовали усилить кампанию по борьбе с религиозными праздниками и деятельности духовных лиц. Здесь имеются письма, инструкции, методичка по агитации. Партийные органы внимательно следили за выполнением плана по антирелигиозной пропаганде. Были составлены списки духовных лиц, а также их влияние на общество. Документы интересны тем, что в них имеются сведения об исламе. Авторы учебных инструкции детально изучили влияние мусульманства на мировоззрение человека, а также убеждали людей в том, что пора отходить от феодального прошлого. Однако, это не является причиной для массовых политических репрессии в отношении духовенства. Материалы, отражают идеологию советского прошлого, процесс насаждения среди населения коммунистической идеологии. В целом документы, обнаруженные в государственных архивах областей, районов, АП РК являются весьма ценными и могут быть использованы в качестве источниковой базы при составлении монографии, статей, диссертации. Так, например, было обнаружено сообщение о муллах на приiske в г. Степняк в 1937 г. На приiske Степняк в 1937 году выявлена нелегальная религиозная община из бывших мулл и баев.

В документах называются следующие муллы:

1. Мулла Акаев Мергасым Шаймерденович.  
Он значится как руководитель этой общины.
2. Акаев М., 1874 г.р., уроженец аула «Акмолда» (аул № 9) Аиртауского района, где проживал до 1910 года, занимался обучением детей. Отец его – Шаймерден-мулла. С 1910 по 1922 гг. жил в селе Желтау Кокшетауского района, с 1922 по 1926 гг. жил и занимался обучением детей религии в хозауле «Тукбыр» (аул № 10) Рузаевского района. В 1926 году переселился на станцию Имантав и жил до 1930 года. Потом переселился на прииск Степняк.
3. Айтхожин Галиаскар, быв. мухтасиб, имам, в момент ареста на приiske Степняк.
4. Кузкенов Шамак, мулла, быв. мухтасиб, в момент ареста – прииск Степняк
5. Мурзабеков Кенжебулат – мулла, хаджи. Проживал на приiske Степняк.
6. Байжуманов Жумадил – мулла, прииск Степняк.
7. Жулдыбаев Смагул – хаджи, мулла, прииск Степняк.
8. Мынбаев Умырзак – мулла, прииск Степняк.
9. Алимов Бакен, мулла, прииск Степняк.
10. Каипов Каримжан, хаджи, прииск Степняк.
11. Журтугулов Куандык – бай, прииск Степняк.
12. Ракиев Жакия – мулла, прииск Степняк.
13. Турайгыров Кузгамбет, мулла, прииск Степняк.
14. Касен-мулла, прииск Степняк.
15. Сыздык мулла, прииск Степняк.

Акаев, Айтхожин, Кузкенов были арестованы в июне 1937 года и по приговору Тройки расстреляны. Судьба остальных неизвестна [2, л.12].

Интересным с научной точки зрения является информация о политическом преследовании граждан за свои идеи и убеждения. Судебные органы привлекли к ответственности граждан за антисоветскую агитацию. В результате данные лица были осуждены и лишены многих прав на свободу передвижения и права на свои убеждения. Судебно-следственные органы проводили работу по политическому преследованию граждан, обвиняя их в антисоветской деятельности и пропаганде. Судебные процессы шли

в ускоренном темпе, фактически без привлечения защиты. Уголовные дела составлялись в форсированном виде без детального разбирательства. В итоге на скамье подсудимых оказались лица, которые были репрессированы за антисоветскую агитацию. Документы данного раздела могут быть полезны при составлении научных работ, а также для полноценной реабилитации граждан, осужденных по знаменитой 58 статье. Тем самым, архивные документы по данной проблеме имеют большую научную ценность. Например, Алтайбаев Хамза, будучи враждебно настроенным к советской власти, систематически среди населения вел антисоветскую агитацию, высказывал и практически проводил враждебную работу против проводимых мероприятий партии и правительства, предсказывал о якобы, неизбежности новой войны СССР с союзниками и поражении СССР в этой войне, открыто восхвалял разоблаченных врагов, проводил преступную работу на идеологическом фронте совместно с лицами, также враждебно настроенными к Советской власти Бегимбетовым Негметжаном, Калиевым Ермагембетом и Кишубаевым Жагпаром. В результате Алтайбаева Хамзу, проживающему в колхозе «Таубей», Калининского района, Акмолинской области арестовали [3, л.11]. Партийные органы в целом проводили репрессивные меры по устранению из общественной жизни активистов, которые имели собственное мнение или убеждения.

Исследование проблемы полной реабилитации жертв политических репрессии 20-50 гг. XX века в Акмолинской области требует тщательного анализа. Кроме публикации архивных документов необходимо регулярно проводить научные конференции, семинары с целью анализа и обсуждения «белых пятен» в истории Казахстана. Тем самым, можно сделать вывод, что исследование по теме репрессии в Казахстане 20-50 гг. XX в. является полностью не завершенной и необходимо в дальнейшем изучить материалы по данной теме с целью объективного, всестороннего анализа данной проблемы.

#### **Список источников:**

1. Госархив Акмолинской области. Ф. 1418 (247). Оп. 1. Д. 194.
2. Госархив района Биржан сал. Ф.14. оп.1. Д.18.
3. Госархив Атбасарского района. Ф.62.Д.60.
4. История политических репрессии в Акмолинской области в 1920-1950 гг. (по архивным материалам). Сборник документов / Под общ. ред. М.К. Сырлыбаева – Кокшетау, 2023. - 252 с.

# ЭТНОПОЛИТИКА, ОБЩЕСТВО И ТРАНСФОРМАЦИИ ЭТНОСАЯСАТ, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ТРАНСФОРМАЦИЯ ETHNOPOLITICS, SOCIETY AND TRANSFORMATIONS

## ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА КӨШПЕЛІ БОЛЫСТАР ХАЛҚЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ БІЛІКТІ ҚАБЫЛДАУЫ

**Абужусипов Женисбек Оразбаевич**

«Ақмола облысы білім басқармасы Көкшетау қаласы бойынша білім бөлімі  
Көкшетау қаласының №14 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ  
[jenis\\_bek85@mail.ru](mailto:jenis_bek85@mail.ru)

**Уалиев Талапкер Асқарұлы**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті  
[tarichkz@mail.ru](mailto:tarichkz@mail.ru)

***Аннотация.** Мақала ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы көшпелі болыстар халқының жергілікті билік жүйесін қабылдауы мен оған қатынасын зерттеуге арналған. Бұл кезеңде Ресей империясының Қазақстандағы отарлық саясаты күшейіп, өлкеде жаңа әкімшілік құрылымдар қалыптаса бастады. Көшпелі халықтың жергілікті билікпен қарым-қатынасы күрделі болғанын атап өткен жөн. Ресей империясының әкімшілік реформалары мен жергілікті басқаруды күшейту әрекеттері қазақ халқының дәстүрлі басқару жүйесіне әсер етті. Жергілікті билікке тағайындалған тұлғалар мен жаңа ережелер көшпелі халық үшін түсініксіз әрі қабылдауға қиын болды. Көшпелі халықтың дәстүрлі басқару құрылымы мен жаңа әкімшілік жүйе арасындағы үйлесімсіздік қақтығыстар мен наразылықтарға себеп болды. Мақалада осы үдерістің ерекшеліктері, қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымымен байланысы, сондай-ақ жергілікті билікке қарсылықтың көріністері талданады. Қазақстанның саяси тарихында бұл кезең маңызды орын алады, себебі ол қазақ халқының империялық басқару жүйесіне бейімделуінің алғашқы қадамдарын айқындайды.*

***Кілт сөздер:** Көшпелі болыстар, болыс билеушілері, қазақтар, Ресей империясы, Абай Құнанбайұлы, ақындар, архив деректері, статистикалық деректер, әлеуметтік статус, шенеуніктер.*

## ВОСПРИЯТИЕ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ НАСЕЛЕНИЕМ КОЧЕВЫХ ВОЛОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.

**Абужусипов Женисбек Оразбаевич**

КГУ «Средняя общеобразовательная школа №14 города Кокшетау отдела  
образования по городу Кокшетау управления образования Акмолинской области»  
[jenis\\_bek85@mail.ru](mailto:jenis_bek85@mail.ru)

**Уалиев Талапкер Асқарұлы**

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова  
[tarichkz@mail.ru](mailto:tarichkz@mail.ru)

***Аннотация.** Статья посвящена изучению восприятия и отношения населения кочевых волостей второй половины девятнадцатого и начала двадцатого веков к системе*

местной власти. В этот период усилилась колониальная политика Российской империи в Казахстане, в крае начали формироваться новые административные структуры. Следует отметить, что отношения кочевого населения с местной властью были сложными. Административные реформы Российской империи и попытки усилить местное самоуправление повлияли на традиционную систему правления казахского народа. Лица, назначенные местным властям, и новые правила были непонятны и трудны для кочевого населения. Несовместимость между традиционной структурой управления кочевого населения и новой административной системой вызвала конфликты и протесты. В статье анализируются особенности этого процесса, его связь с традиционной структурой казахского общества, а также проявления сопротивления местной власти. Этот период занимает важное место в политической истории Казахстана, поскольку определяет первые шаги адаптации казахского народа к системе имперского управления.

**Ключевые слова:** кочевые волости, волостные правители, казахи, Российская империя, Абай Кунанбайұлы, поэты, архивные данные, статистические данные, социальный статус, чиновники.

## PERCEPTION OF LOCAL GOVERNMENT BY THE POPULATION OF NOMADIC VOLOSTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES

**Abuzhusipov Zhenisbek Orazbaevich**

KSU «Secondary general education school No. 14 of the city of Kokshetau of the  
Department of Education for the city of Kokshetau of the Department of Education of the  
Akmola region», [jenis\\_bek85@mail.ru](mailto:jenis_bek85@mail.ru)

**Ualiyev Talapker Askaruly**

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov  
[tarichkz@mail.ru](mailto:tarichkz@mail.ru)

**Annotation.** The article is devoted to the study of the perception and attitude of the population of nomadic municipalities in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries to the system of local government. During this period, the colonial policy of the Russian Empire in Kazakhstan intensified, and new administrative structures began to form in the region. It should be noted that the relations of the nomadic population with the local authorities were difficult. The administrative reforms of the Russian Empire and attempts to strengthen local self-government influenced the traditional system of government of the Kazakh people. The persons appointed to the local authorities and the new rules were incomprehensible and difficult for the nomadic population. The incompatibility between the traditional governance structure of the nomadic population and the new administrative system has caused conflicts and protests. The article analyzes the features of this process, its connection with the traditional structure of Kazakh society, as well as the manifestations of resistance to local authorities. This period occupies an important place in the political history of Kazakhstan, as it defines the first steps of adaptation of the Kazakh people to the system of imperial government.

**Keywords:** nomadic volosts, volost rulers, Kazakhs, Russian Empire, Abai Kunanbayuly, poets, archival data, statistical data, social status, officials.

Қазақ халқының жергілікті билік өкілдерін күнделікті қабылдауы мәселесін зерттеуді менталитеттер мен психикалық стереотиптер тарихына жатқызуға болады, ал бұл бағыт отандық тарих ғылымында жеткілікті жаңа және аз дамыған. Белгілі антрополог А.Я. Гуревич былай деп жазады: «Басқа уақыттағы адамдардың әлеуметтік-мәдени идеялары туралы сұрақ қою менталитет тарихының басты міндеті болып табылады. Ол әлеуметтік

психологиядан ерекшеленеді, өйткені ол өзінің назарын көңіл-күйге, психиканың конъюнктуралық, оңай өзгертін күйлеріне емес, олардың санасына мәдениет, тіл, дін, тәрбие, әлеуметтік қарым-қатынас арқылы енген адамдардың тұрақтыларына, негізгі идеяларына аударады» [1, 85].

Қазақ халқының жергілікті билік туралы түсініктерін талдау өте қиын. Қазақ қоғамы өкілдерінің жергілікті халықтың билік институттары мен болыстық аппараттың лауазымды тұлғаларына қатынасын анықтауға мүмкіндік беретін естеліктері мен естеліктерін сол дәуірдің жазбаша дереккөздері ретінде олардың ғылыми айналымда болмауына байланысты пайдалану мүмкін емес. Мерзімді баспа материалдары мен іс қағаздары тек жанама көздер ретінде қызмет ете алады. Қазақтардың сол кезеңде болып жатқан оқиғаларға нақты қатынасын анықтау үшін осы типтегі дереккөздерді түсінудің полидисциплинарлық әдіснамасына сүйене отырып, ауызша қазақ шығармашылығы шығармаларының мүмкіндіктері қосымша пайдаланылды. «Көркем әдебиет шығармаларында тарихшы үшін қызықты, кейде күтпеген материал бар. Бұл материал таңдалған ғылыми мәселені дәстүрлі акт немесе баяндау дереккөздері рұқсат еткеннен мүлдем басқа жағынан қарауға мүмкіндік береді» [2, 12]. Тарихи дереккөз ретінде негізінен XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы қазақ ақындары мен жазушыларының шығармалары алынды, олар замандастары болған адамдар мен оқиғалар туралы айтып, жазды. Олардың кейбіреулері тіпті болыс аппаратында әкімшілік лауазымдарды өздері атқарды.

Билік құрылымының иерархиясын негізге ала отырып, қазақ халқының ауыл старшиналары тұлғасында болыстық басқарудың төменгі лауазымды тұлғаларымен, болыс билеушілерімен жеткілікті дәрежеде, уездік басшылармен әлдеқайда аз байланыстары барынша белсенді түрде байқалады. Өзінің сайланған өкілдерімен де, уездік басшылармен де өзара іс-қимыл іс қағаздарында да, әдеби шығармаларда да жанама түрде көрінеді.

Қазақ қоғамындағы ауыл старшинасының лауазымы ерекше құрметке ие болған жоқ. А. К. Гейнстің жазбаларынан қызықты эпизодты келтіруге болады, ол Бабасановтың Бағишев тайпасының ауқатты қазағы Алтаймен кездесуді сипаттайды, ал ол өз кезегінде жергілікті билікке өз бағасын береді: «Ауыл старшиналары әдетте ең құрметті старшиналардан (ақсақалдардан) емес, әсіресе бай емес, бірақ белсенді епті және қарт адамдардан сайланады: «Маған ауыл старшинасы болудың қажеті жоқ, - Мен қазірдің өзінде қартайдым, баймын, бірақ ауылдықтар, әрине, бізді тыңдайды» [3, 99]. Қазақ халқының ауыл старшиналарына аса құрметпен қарамауы әдеби шығармалардан да байқалады. Қазақтардың пікірінше, қоғамдағы құрметті адам (ақсақал) бұл лауазымға түспейді, бұл лауазымды осылай төмен лауазым ретінде сипаттауға болады. Ақын Шортанбай Қанайұлы ауыл старшиналары туралы былай дейді:

«Ақсақалдан әл кетті:  
Алмайды оның кеңесін.  
Старшын қойған болыпты  
Қайда пысықсыған немесін» [4, 249].

Ауыл старшинасының төмен әлеуметтік статусының тағы бір дәлелі - Болыс билеушілерінің мансабының бастапқы кезеңінде ауылдық старшиналар лауазымдарын атқаруға аса ұмтылмағандығы.

Архивтік құжаттарға қарағанда, болыстық басқарушы лауазымы өте тартымды болды және қазақ халқының көз алдында өте жоғары мәртебеге ие болды. Ақшалай жалақы аз болғанымен, қарапайым халықтың пікірінше, болыс билеушісі лауазымы әлеуметтік жағынан да, материалдық жағынан да айтарлықтай артықшылықтар берді. Қазақ қоғамы үшін болыстық басқарушы лауазымының маңыздылығының басты дәлелі сайлау науқандары барысында ықпалды рулық топтардың өткір партиялық күресі болып табылады. Егер болыста екі немесе одан да көп ықпалды рулық топтар болса, онда болыс

билеушісі лауазымына сайлау әрқашан партиялық күреспен қатар жүрді.

Егер қандай да бір себептермен кандидат лауазымға сайлауға жіберілмесе, онда үміткерлер барлық құралдарды іске қосты. Архив істерінде әлеуетті үміткерлердің сайлауға қатысуға рұқсат беру туралы өтініштері көп кездеседі, Атбасар уезінің Атбасар болысындағы жағдайды келтіруге болады. Бұрынғы болыстық басқарушы Беркімбай Чорманов уездік бастықпен 1889 жылы болыстық басқарушы лауазымына сайлауға қатысуға жіберілмеді, содан кейін ол Ақмола облыстық губернаторына оны жіберу туралы өтінішпен жүгінді [5, 165-166].

Халық алдында болыстық басқарушы лауазымының маңыздылығын сипаттайтын тағы бір мәселені Нұра болысының сайланған болысы Омар Байсеневтің 1916 жылғы 24 ақпандағы Ақмола губернаторына Жолдауында белгілеуге болады. Өтініш беруші бұрынғы басқарушы Исхак Доголаков ұсынған болыс билеушісінің кандидаты лауазымына жалдамалы қызметкер ақпан Сатыбалдинді тағайындауды қолайсыз деп санайды. Оның пікірінше жалдамалы қызметкердің кандидатурасын ұсыну Нұра болысының бүкіл қоғамын қорлау актісі болып табылады. Өтініш беруші жазады: « Бұл құбылыс бұрын – соңды болмаған және бай Доголаковтың кейбір билік басындағылардың қамқорлығымен қоғамнан басқа, өз қалауы бойынша болыстық қырғыз әкімшілігінің бірінші құрметті лауазымына-өз қызметкеріне тағайындалуға қол жеткізе алатындығын және ақпан Сатыбалдиннің мұндай лауазымға лайық емес адам ретінде белгіленген лауазымда бола алмайтындығын және оған төзе алмайтындығын көрсетеді және оған сайланған болыстықтар атынан жалған ұсынымның салдарынан келген» [6, 260-266].

Барлық дерлік әдеби шығармаларда авторлар болыс билеушісі лауазымына орналасуға үміткерлер үлкен шығынға ұшырады, көп мал берді, жоғары басшыларға пара берді деп мәлімдейді. Мысал ретінде әдеби шығармалардан үзінділер келтіруге болады:

«Би болам деп таласып,  
Дүние малын шашады,  
Акөгіз ұлдың баласы  
Тағы да қуар мамырын»  
Мұрат Мөңкеұлы [7, 71].

«Шалабай, болыс болдың пара сайлап,  
Соғыстың жеті ұлыңмен алақайлап.  
Жақсылық пен жамандық тең бола ма,  
Уағдаң құдай деген болды ыжалп».  
Ақан-сері [8, 87].

«Көкшетау дуанында сайлау болды...  
Шаймұрат, Шернияздай екі мырза  
Жұртына би қой деген байлау болды...  
Немесе Шалабай, болыс болдың малды айдап,  
Соғыстың досыңменен алақайлап».  
Ақан-сері [9, 56].

Қазақтардың болыс билеушілерін, бірінші кезекте өз рулық бөлімшесінің өкілдерін қызметке сайлауға деген ұмтылысы байқалады, содан кейін үміткерлердің жеке қасиеттері қарастырылды. Шенеуніктер келесі дәстүрдің негізінде қарапайым халықтың құрметіне ие болды деген қорытынды жасауға болады: қарапайым қазақтардың жергілікті билік өкілдеріне деген қарапайым көзқарасы көбінесе лауазымның өзі емес, көбінесе билік өкілінің рулық байланысы мен жеке қасиеттері арқылы анықталды.

Көшпелі болыстар басқармасы аппаратының билік өкілеттіктерінің тиімділігі туралы

айта отырып, негізгі критерий ретінде халықтың лауазымды тұлғалардың бұйрықтарына бағынуының жеткілікті деңгейін қарастыруға болады. Болыстық басқарушыға бағынбау фактілері зерттелген іс жүргізу хат-хабарларында жиі кездеседі, бұл туралы уездік бастықтар өздерінің қызметтік жазбаларында айтады: бұл кибиттік алымды төлемеу, болыстық конвенцияларға келмеу, қоныс аудару.

Сондай-ақ, қазақ халқының билік өкілдеріне тек болыс билеушілеріне ғана емес, уездік деңгейдегі шенеуніктерге де ашық бағынбау фактілерін атап өткен жөн. Қазақ қоғамындағы терең тамыр жайған потестарлық нормалар бағыныштылық жүйесіне қатты әсер етті, мұнда басымдық ең алдымен уездік басшыларға емес, өзінің рулық басқарушысына берілді. Уез бастығының бұйрықтарын орындамау елеулі бұзушылық болып саналмады және дереккөздер көрсеткендей мұндай жағдайлар жиі болған. Мәселен, Ақмола уездік бастығының 1890 жылғы 12 ақпандағы есебінде сайланбалы шенеуніктердің бұйрығы бойынша келмеу жағдайы сипатталған: «...Осы жылдың қаңтар айында Қорғалжын болысына қайталама сапармен барған Г. Спредов жеке өзі бұйрық берді, содан кейін болыс билеушісі Кобинге 22 қаңтарға дейін Қорғалжын көлінің жанынан қалған кибит иелерін жинауды тапсырды» [10, 178]. Алайда, уез бастығы Спредовтың көмекшісі 24 қаңтарда белгіленген орынға келген күні ол Күлшімбаев партиясының жиналған кибит иелерін ғана тапты, ал қалған кибит иелері мен сайланған төрт адам келмеді. Г. Спредовтың кибит иелерін және сайланған болыс билеушілерін жинау талабына «жиналу туралы тапсырма берілді, бірақ олар жиналған жоқ» деп жауап берді [10, 178]. Баянаттан көріп отырғанымыздай, қазақтар болыс билеушісінің ғана емес, уездік бастықтардың өкілінің де өкімін орындаудан бас тартты.

Уездік бастықтар жергілікті халықтың беделді өкілдерінің көмегіне жиі жүгінуге және өз бұйрықтарының орындалуына қол жеткізу үшін тұтқындауға жүгінуге мәжбүр болды. Ақмола уездік бастығының 1890 жылғы 22 маусымдағы баянатынан: «...сосын Кульчумбаев партиясына көштім, бірақ бұл жерде екінші күннен бастап бір реттік төбелестер басталды, оны жою үшін бір қырғызды қамауға алу арқылы жазалауға тура келді, төртінші күні жаппай төбелес бола жаздады және ол тек Күлшімбаевтардың бірінің, жергілікті молланың, және менің жанымдағы екі күзетшінің қолдауы арқасында ғана тоқтатылды» [11, 361].

Болыс билеушілерінің жеткілікті материалдық әл-ауқатына қарамастан, оларға ақшалай қаражаттың төленуін ескере отырып, берілген билік өкілеттіктері қызметтік теріс қылықтарға ықпал етті. Мысалға, ҚР ОМА № 369 қорда «Ішкі Істер Министрлігінің Ақмола облыстық басқармасы (1869–1917 жж.)» біз паракорлық, қазыналық ақшаны ысырап ету және басқа да лауазымдық қылмыстар туралы көптеген істерді анықтадық [12, 253].

Бұл, әрине, оларға қарапайым халықтың көзқарасына әсер ете алмады. Қазақ халық әдебиетінде біз жергілікті басқарудың сайланған лауазымды тұлғаларының қарапайым адамдардың паракорлығы мен алдауы туралы сюжеттерді жиі кездестіреміз. Әдебиет шығармаларында әділ және адал қызметшілер, әділ және принципті болыс билеушілері іс жүзінде жоқ. Әрине, мұндай бейнелер бос жерде туылмаған [13, 314]. Д.А. Аманжолованың жарияланымында Х. Досмұхамедовтың дала әкімшілігі туралы пікірі жарияланды: «Болыс басшылығында бақытсыз жағдайларға байланысты, бірнеше жылдан бері қатыгез, азғын, аяушылық пен халыққа деген сүйіспеншіліксіз, халықты тонап, оның ең қасиетті сезімдері – дінді таптап жүрген адамдар тұр» [14, 195].

Қазақтардың билікке бағынуға дайындығы олардың өкілдеріне қойған талаптарымен ұштастырылды. Болыс билеушісі лауазымына үміткер жоғары әлеуметтік мәртебеге және материалдық байлыққа ие болуы керек еді. Осылайша, бұл лауазымда кездейсоқ адамдар болған жоқ. Жергілікті билікті қабылдауда халық белгілі бір дәрежеде халық алдында жауапты деп санайтын болыстық сайлаушылар институты үлкен маңызға ие болды, өйткені олар жергілікті билікті қалыптастыруға қатысып, сайлауға қатысу арқылы олардың қызметіне әсер ете алды (сайлаудың дұрыс емес нәтижелері кезінде шағымдарды талдау кезінде сайланған болыстарға пара беру туралы шағымдардың көпшілігі көп).



Қазақ халқының болыс жазушыларына деген көзқарасы белгілі бір ерекшеліктерге ие болды. Зерттелетін кезеңнің бастапқы кезеңінде болыстық хатшылар негізінен Сібір казактары болды, сондықтан қазақтардың оларға (болыстық хатшыларға) қатынасы этникалық құрамдас бөлігін ескере отырып қарастырылуы керек. Олар қазақтар үшін мүлдем бөтен элемент болды ма, әлде казактардың қазақ тілін білуі оларға деген көзқарасын өзгертті ме? Күнделікті өмірдегі қазақтар мен казактардың өзара қарым қатынасы өте күрделі және зерттелмеген проблема. Тарихи әдебиетте бұл мәселе бойынша қазақтар мен казактар арасындағы ашық әскери қақтығыстардан бастап, олардың арасындағы достық қатынастарға дейін әртүрлі көзқарастар бар.

Жоғарыда айтылғандай, қазақтардан шыққан болыстық хатшылар зерттелетін кезеңнің соңына қарай пайда болады. Бірақ мұнда да қазақ халқының оларға деген көзқарасы соншалықты қарапайым емес. Бір жағынан, болыс хатшысы лауазымы қазақтар үшін өте тартымды болды, бұл туралы Абай Құнанбаев өте кең және нақты айтты:

«Ойында жоқ бірінің  
Салтыков пен Толстой,  
Я тілмаш, я адвокат  
Болсам деген бәрінде ой» [15, 99-100].

Болыс аппаратының қызметшісін тағайындаудың міндетті шарты ретінде хатшының орыс сауаттылығын меңгеруі оның жеке басына қазақ халқы арасында бедел берді. Билік қатынастарында делдал болған жазушы маңызды рөл атқара бастады. Өтініштерді (шағымдарды, өтініштерді) жасау кезінде қазақ халқы хатшының қызметіне мәжбүрлі түрде жүгінді, бұл оның лауазымына мән берді.

Жергілікті билікке ықпал ету және өзекті мәселелерін шешу тәсілі ретінде қазақтардың өтініштер мен шағымдар жазуды пайдалануын атап өту қажет. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқы арасында облыстық губернатордан бастап (мұндай өтініштердің саны өте көп) және жергілікті биліктің қандай да бір шешімдеріне наразы болған жағдайда Сенатқа жүгінумен аяқталатын жоғары тұрған органдарға жазбаша өтініш жасау практикасы қалыптасады деп дау айта аламыз. Ақмола уезінің Нұра болысынан сенім білдірілген адамдар 1902 жылы Нұра өзені бойынша жергілікті жерді жалға беру туралы іс бойынша Сенатқа жүгінді [16, п.88-90]. Архив құжаттарында қазақтардың даладағы сайлаудың дұрыс жүргізілмегендігі, лауазымды тұлғалардың қызметін теріс пайдаланғаны, сондай-ақ қызметтік іс жүргізу хат-хабарлары туралы шағымдары бар көптеген істер кейінге қалдырылды. Сондай-ақ, мұндай процестер әдебиетте де көрініс тапты, мысалы, Абай Құнанбаев былай деп жазды:

«Орыс тілі, жазуы –  
Білсем деген таласы.  
Прошение жазуға  
Тырысар, келсе шамасы [15, б.99-100].

Екінші жағынан, ықпалды отбасылардың өкілдері болыстық хатшы лауазымына орналасуға ұмтылмады, бұл негізінен сауаттылықты үйренуге мүмкіндігі бар кедейлердің балалары болды.

Егер болыс жазушысы болысқа ықпалды адам болса да, қазақтардың пікірінше, бұл жақсы емес, олар болысты басқару құқығын хатшыға емес, болыс билеушісіне мойындайды: «...біздің болыстық хатшы Нұрмагомед Каменгеров шаруа қожалығы бастығының сенімін пайдаланып, болысқа өз меншігі ретінде қарайды», «...билеуші Мусин, хатшының жазғанына қол қоя береді...» [17, п.108]. Бұл сөздерде өтініш берушілердің пікірінше болыста қалыптасқан жағдайдың дұрыс еместігі байқалады.

Қазақтардың XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі билік өкілдерімен қарым-қатынасын қарастыра отырып, зерттелетін кезеңнің соңына қарай рулық дәстүрдің ықпалына қарамастан, қазақ халқының болыстық лауазымды тұлғаларды мемлекеттік биліктің үлкен бюрократиялық машинасының өкілдері ретінде қабылдауының моделі қалыптасты және болыстар Дала генерал-губернаторлығының әкімшілік орталығына неғұрлым жақын орналасса, соғұрлым бұл үрдіс қатты байқалады деп қорытынды жасауға болады.

Қарастырылып отырған хронологиялық кезеңде қалыптасқан қазақ халқының ұсыныстарына сәйкес, болыстық басқарушы лауазымына неғұрлым қолайлы кандидатура ретінде өз функцияларын адал орындайтын, ең алдымен рулық қоғамдастықтың игілігі үшін, өзіне тиесілі мүлікті қорғай отырып, дәстүрлі тәртіпті сақтайтын бір түрдің өкілі саналды. Болыс билеушісі лауазымына өкілді сайлауға қарамастан, онымен қарым-қатынас, ең алдымен, биліктің субъектісі ретінде емес, туыстық қатынастар жазықтығында қалыптасты, ол қан байланыстарына сүйене отырып, ру мен оның мүшелерінің мүдделерін қорғауы керек еді.

Жергілікті басқару өкілдерінің қызметі және халықпен өзара іс-қимыл биліктің халықтық бейнесін қалыптастырады, халықтың көзқарасын алдын-ала анықтайды. Бір жағынан, биліктің болыстық аппаратын халық өз өкілеттіктеріне байланысты өзекті мәселелерді шешуге қабілетті деп қабылдайды, бірақ халықтың оған деген сенім деңгейі жоғары емес. Болыстық басқару аппаратын ресімдеу мен бюрократиялаудың барлық процестеріне қарамастан, жергілікті билікті халықтан, яғни рулық принциптерден иеліктен шығару болған жоқ.

### **Пайдаланған әдебиеттер тізімі**

1. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии //Всеобщая история: Дискусии, новые подходы. Вып. 1., М., 1989, – С.75-89
2. Болербух, А. Г. Художественная литература в историческом аспекте / А. Г. Болербух. Минск.: БДУ, 2005. – С. 8 –17
3. Гейнс А.К. Дневник 1866 г. Путешествие в Туркестан. //Собрание литературных трудов. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – Т.II. – 743 с. – Т.2.
4. Қанайұлы Ш. Шығармалары: Толғаулар, айтыстар, дастандар. Шортанбай мұрасы: сын-зерттеулер, мақалалар – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2013. – 384 бет.
  1. ЦГА РК. Ф.369. Оп.1. Д.2166. Л.165-166
  2. ЦГА РК. Ф.369. Оп.1. Д.9327. Л.260-266
  3. Мөңкеұлы М. Шығармалары: Өлендер, жырлар, толғаулар, айтыстар; зерттеулер. Құраст. Бауыржан Омаров. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2013. – 288 бет.
4. Ақан сері Қорамсаұлы, Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы, Балuan Шолақ Баймырзаұлы. Шығармалары. – Алматы: «НұрлыPress.kz», 2014. – 288 б.
5. Каренов Р.С.О жизни и творчестве Ахана-серэ Корамсаулы (к 170-летию со дня рождения, 100-летию со дня смерти) //Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология» – 2013. – № 4(72) – С.31-62
  6. ҚР ОММ. Қ.369. Т.1. Іс.2166. П.178 об
  7. ҚР. ОММ.369. Т.1. Іс.2166. П.361
  8. ҚР ОММ. Қ.369. Т.1. Іс.614. П.7.
9. Бимолданова А.А. Социально-исторический портрет казахских волостных управителей Степного края Российской империи (к. XIX – нач. XX вв.) //«Bylye Gody, 2018, Vol. 47, Is. 1 С.310-318
10. Аманжолова Д.А. Проблемы управления и самоуправления в политической идеологии и практике казахских автономистов в 1905-1917 гг. //Материалы международной научно-теоретической конференции «Теоретико-методологические подходы и проблемы

изучения традиционных цивилизаций Центральной Азии». Алматы. «Қазақ университеті». – 2015. – С.194-199

15. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1961. – 696 бет.

16. ҚР ОММ. Қ.369. Т.1. Іс.3814. П.88-90

17. ҚР ОММ. Қ.369. Т.1. Іс.8836. П.108

## **ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (XIX-XX ВВ.)**

**Еламанова Алина Бакытжановна**  
докторант 1 курса ОП D053 – История  
**Бексеитова Акбота Тастанбековна**

к.и.н., ассоц.профессор

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

[bilyalova\\_alina@mail.ru](mailto:bilyalova_alina@mail.ru)

**Аннотация:** В XIX—XX веках Северный Казахстан подвергся значительным изменениям в хозяйственно-экономической и этнополитической сферах. Процесс колонизации Российской империей привёл к строительству укреплений, таких как Петропавловск, и переселению различных этнических групп, включая украинцев, поляков и мордву. Эти переселения, особенно активные в конце XIX — начале XX века, были связаны с аграрными реформами и развитием инфраструктуры, что способствовало изменению демографического состава региона. Введение новых форм хозяйствования, таких как земледелие и скотоводство, повлияло на традиционный уклад жизни коренного казахского населения, что, в свою очередь, отразилось на этнополитических процессах и межэтнических отношениях в регионе.

**Ключевые слова:** Северный Казахстан, урбанизация, этнополитические процессы, колонизация, хозяйственно-экономическое развитие, земельные отношения, кочевое и оседлое население

**Abstract:** In the 19th and 20th centuries, Northern Kazakhstan underwent significant changes in the economic, economic and ethno-political spheres. The process of colonization by the Russian Empire led to the construction of fortifications such as Petropavlovsk and the resettlement of various ethnic groups, including Ukrainians, Poles and Mordvins. These migrations, especially active in the late 19th and early 20th centuries, were associated with agrarian reforms and infrastructure development, which contributed to a change in the demographic composition of the region. The introduction of new forms of management, such as agriculture and cattle breeding, influenced the traditional way of life of the indigenous Kazakh population, which, in turn, affected the ethno-political processes and interethnic relations in the region.

**Keywords:** Northern Kazakhstan, urbanization, ethno-political processes, colonization, economic development, land relations, nomadic and settled population

**Аннотация:** XIX—XX ғасырларда Солтүстік Қазақстан шаруашылық-экономикалық және этносаяси салаларда елеулі өзгерістерге ұшырады. Ресей империясының отарлау процесі Петропавл сияқты бекіністердің құрылысына және әртүрлі этникалық топтардың, соның ішінде украиндардың, поляктардың және мордваның қоныс аударуына әкелді. Бұл қоныс аударулар, әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында белсенді болды, аграрлық реформалармен және инфрақұрылымды дамытумен байланысты болды, бұл аймақтың демографиялық құрамының өзгеруіне

*ықпал етті. Егіншілік пен мал шаруашылығы сияқты шаруашылық жүргізудің жаңа нысандарының енгізілуі байырғы қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына әсер етті, бұл өз кезегінде өңірдегі этносаяси процестер мен этносаралық қатынастарға әсер етті.*

**Кілт сөздер:** Солтүстік Қазақстан, урбанизация, этносаяси процестер, отарлау, шаруашылық-экономикалық даму, жер қатынастары, көшпелі және отырықшы халық.

В условиях обретения государственной независимости в Республике Казахстан стало возможным углублённое изучение и научное переосмысление различных аспектов социально-демографического развития страны, как в исторической перспективе, так и в настоящее время. Формирование правового и демократического общества ставит перед исследователями множество ключевых вопросов, среди которых особое место занимает демографическая проблематика. Разработка сбалансированной государственной политики в социально-экономической и демографической сферах невозможна без опоры на научные данные, отражающие численность населения, его состав, территориальное распределение и воспроизводство.

Анализ современных и будущих демографических процессов требует понимания их исторических основ. В этом контексте возрастает значимость исторической демографии, которая сегодня считается одной из наиболее перспективных областей исторической науки. Комплексное демографическое исследование с исторической точки зрения позволяет глубже раскрыть недостаточно изученные вопросы отечественной историографии, к которым относятся, в частности, этнополитические процессы, которые происходили на территории Казахстана в прошлом.

В конце XIX – начале XX века наиболее интенсивно эти процессы шли на территории Северного Казахстана, что было обусловлено активным включением данного региона в сферу хозяйственно-экономических интересов Российской империи. Экономическая модернизация, охватившая также исторические территории расселения казахов, сопровождалась существенными изменениями в социально-демографической сфере. На современном этапе этот регион играет ключевую роль как ведущий сельскохозяйственный центр, обладая развитой промышленностью и значительными запасами полезных ископаемых. Кроме того, Северный Казахстан занимает особое место в реализации Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития. Стратегическая важность данной территории для социально-экономического развития государства, делает актуальным его комплексное историко-демографическое исследование.

Данная статья посвящена выявлению влияния хозяйственно-экономического развития Северного Казахстана на этнополитические процессы, происходившие в конце XIX- начале XX в.

Вся литература, посвящённая данной теме, включая работы как отечественных, так и зарубежных исследователей, может быть классифицирована в зависимости от этапов развития исторической науки. Проведённый историографический анализ позволил определить три основных этапа в развитии научных исследований: досоветский (дореволюционный) период, охватывающий конец XIX – начало XX века, советский этап (1917–1991 годы) и постсоветский (современный) период с 1991 года по настоящее время.

К первой группе относятся труды авторов дореволюционного времени. Исследование Северо-Казахстанского региона началось ещё в конце XIX века, что связано с деятельностью Западно-Сибирского и Оренбургского отделов Императорского Русского Географического Общества. Многие из этих трудов представляют собой не только детальные научные исследования, но и ценные источники по истории региона. Например, работа К. Качоровского «Переселенцы в Азиатской России» [1] рассматривает начальный этап переселения крестьян из центральных районов России в Степной край и Западную Сибирь, подчёркивая его позитивные стороны и приводя примеры успешного хозяйствования переселенцев. В книге В. Михайлова «Киргизские степи Акмолинской

области» [2] (1893) содержатся сведения о расселении населения Кушмурунской волости Петропавловского уезда, а также перемещениях казахов в пределах Тургайской и Акмолинской областей.

Крестьянской колонизации посвящено исследование В. Остафьева «Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве» [3], где анализируется состояние скотоводческого хозяйства местного населения. Автор подчёркивает неизбежность перехода к оседлому образу жизни вследствие активного переселения крестьян и предлагает комплекс мероприятий для смягчения этого процесса. Важные данные об административном устройстве Тургайской области и развитии школьного образования приводит в своём труде чиновник областного правления Добросмыслов А. [4].

Статистические комитеты также активно занимались изучением социально-экономического состояния региона. Например, секретарь Омской Контрольной Палаты Н. Коншин в 1896 году опубликовал «Статистический очерк промышленности и торговли в Акмолинской области за 1880-1894 гг.» [5], анализируя экономическое развитие региона и указывая на кризисные явления в казахском скотоводстве. Исследователь А.А. Кауфман в своей работе «Переселенцы-арендаторы Тургайской области» рассматривал влияние переселенческого движения на экономику края.

Одним из ключевых фундаментальных исследований стала работа «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», подготовленная под редакцией В.П. Семёнова-Тян-Шанского, в которой 18-й том был посвящён Казахстану и содержал обширный материал по экономическому развитию региона. В 1914 году вышло двухтомное издание «Азиатская Россия», обобщавшее данные переписи населения Российской империи 1897 года и промежуточных переписей 1911 года.

Переселенческое управление выпускало многочисленные работы, посвящённые миграционным процессам, включая монографии и журналы. Так, А. Митаревский исследовал хозяйственное устройство переселенцев в Акмолинской области, в то время как П. Кокоулин, Б. Скалова и П. Хворостанский анализировали различные аспекты колонизации. Л. Чермак в своей работе «Переселенцы в Степном крае» критиковал недостаточное финансирование правительственной политики переселения.

Во многих исследованиях того периода представлена статистика, но отсутствует анализ демографических процессов на региональном уровне. Авторы ограничивались лишь количественными показателями по отдельным областям и уездам.

Во второй группе представлены труды советского периода. До 1920-х годов демографические исследования носили эпизодический характер, часто ограничиваясь анализом переписных материалов. Примером может служить работа А.Н. Доница о народонаселении Казахстана, а также публикации в «Статистических вестниках» КССР таких авторов, как Мешков А.А., Альбанов Н.А., Войтова А.Ф., Волков М. и Харлампович К.

С 1960-х годов демографические исследования в Казахстане приобрели системный характер. Литературу этого периода можно разделить на две категории: работы, посвящённые населению Казахстана до 1917 года, и исследования демографических процессов советского периода.

Монография Н.В. Алексеенко «Население дореволюционного Казахстана» рассматривает динамику численности населения, его территориальное распределение и социально-экономические изменения. В своей работе он отмечает расхождения между данными официальных переписей и статистическими обзорами, указывая, что последние дают более точное представление о численности коренного населения.

Труды Н.Е. Бекмахановой, в частности «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX – 1917 г.)» [6], анализируют внутренние миграционные процессы среди казахов и переселенцев. Во второй категории исследований особое место занимает диссертация А.Б. Галиева «Население Казахстана в конце

восстановительного периода...», в которой на основе переписи 1926 года исследуются этнический состав, расселение и структура занятости населения.

Фундаментальное исследование миграционных процессов представлено в работе Ф.Н. Базановой «Формирование и развитие структуры населения КазССР (национальный аспект)», где рассматриваются межреспубликанские миграции с 1920-х годов. Социально-демографические изменения в городах анализируются в диссертации И.Д. Никифорова «Городское население Казахстана (1917-1939 гг.)».

Особую роль в исследовании демографических процессов играет работа казахстанского учёного М.Б. Татимова, который рассматривает теоретические вопросы демографии и специфику народонаселения Казахстана XIX – XX веков, подчёркивая значимость исторического подхода при изучении демографических изменений.

Помимо чисто демографических исследований, в этот период публиковались работы, затрагивающие социальное развитие общества. В их основе лежал широкий анализ статистических данных, включающих информацию по отдельным регионам, в том числе и Северному Казахстану.

Северный Казахстан в XIX-XX вв. представлял собой регион, где хозяйственно-экономические и этнополитические процессы были тесно взаимосвязаны. Исторические условия, колонизационные практики, аграрные реформы и миграционные процессы оказывали значительное влияние на экономическое развитие региона и его этнополитическую структуру. В данной статье проводится обзор литературы по данной тематике с анализом ключевых научных исследований.

Проблемы исторической демографии Казахстана стали темой для написания значительного количества диссертаций. Среди них исследование Уалиевой С.К., посвящённое семейно-брачным отношениям в Казахстане рубежа XIX – XX веков написанное по материалам архивных данных и переписей населения 1897, 1926 гг., Ерманова А.Ж. «Социально-экономическое развитие Павлодарского уезда во второй половине XIX – начале XX века», где целый параграф был посвящён изменениям в составе населения и социальной структуре Павлодарского уезда во второй половине XIX века. Демографический анализ Первой всеобщей переписи Российской империи 1897 года нашёл отражение в диссертации Жаркеновой А.М. Комплексное исследование динамики численности казахского населения Казахстана в период между Первой всеобщей переписью населения Российской империи 1897 года и Всесоюзной переписью 1926 года представлено в работе Мамырхановой А.М. Проблемам развития предпринимательства в Казахстане, в том числе и Северном, на рубеже XIX – XX столетий посвящена докторская диссертация Абилова К. Ж., предпринимательству в Прииртышье - кандидатская диссертация Мамытовой С.Н. В докторской диссертации Алпысбаевой Г.А. в исторической ретроспективе представлена история г. Астаны.

Авторами современного периода была проведена серьёзная работа по обобщению демографических сведений в различные периоды истории, как всего Казахстана, так и отдельно взятых регионов страны. Отдельной группой выделим также работы современных российских авторов по проблемам смежных с Северным Казахстаном регионов на рубеже XIX – XX столетий.

Вышедшее в самом начале 1990-х годов издание «Очерки истории Челябинской области» интересует нас, главным образом, в сравнительном плане. Отметим, что именно Челябинск, в период столыпинских реформ стал главным транзитным центром переселения в Северный Казахстан.

В работах Аманжоловой Д.А. рассматривается окончательное решение административно-территориальной принадлежности Северного Казахстана в рамках создания казахской автономии. Автор вполне обоснованно заявляет, что на всех этапах политической истории, как Российской империи, так и в процессе формирования и существования Советского государства, национальная политика носила не совсем

продуманный характер, а мечты о создании реальных «национальных» автономных образований так и остались не до конца осуществлёнными.

Особенности взаимодействия Северо-казахстанского региона с Западной Сибирью нашли отражение в монографии российско-казахстанского исследователя Малышевой М.П. Автор обращает внимание на слабую изученность темы административных и социально-политических изменений в отношении костанайского региона.

Деятельность законодательных органов власти Российской империи составляет основу монографии российского исследователя А.Ф. Смирнова «Государственная дума Российской империи 1906-1917 гг.». Особый интерес вызывают разделы, посвящённые органам местного самоуправления - земствам, ставшим в период с 1917 по 1919 год основой политической системы Степного края, в том числе и Северного Казахстана.

Анализ сословий городского населения Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века дан в исследовании барнаульских учёных Гончарова Ю.М. и Чутнева В.С. (РФ). Авторами исследуется не только численность и особенности формирования мещанского сословия, но и его социально-правовое положение, бытовая культура и участие в общественной деятельности. Подобные сведения позволяют дать теоретическое обоснование процессов сословного развития городских поселений Северного Казахстана.

Благодаря сотрудничеству российских и казахстанских историков приграничных регионов стало возможным проведение нескольких Международных научных конференций по теме «Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XX вв.)», «Степной край Евразии: историко-культурные взаимодействия и современность», организованных по инициативе Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского (РФ). В этот процесс оказались вовлечены учёные Западной Сибири, Северного и Центрального Казахстана. В тезисах конференций регулярно рассматриваются вопросы историко-демографического развития и взаимодействия сибирско-казахстанского пространства на всех исторических этапах. Это способствует объективному восприятию исторического прошлого.

Большой интерес для исследователей Казахстана представляет монография Толочко А.П. «Омск в истории русско-казахских экономических, культурных и общественных связей (конец XIX - начало XX в.)».

Основу работы составляют материалы, свидетельствующие об активных хозяйственных связях Омска и казахской степи. Разделы книги посвящены развитию системы школьного образования в Степном крае, в том числе в Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях.

### Список литературы

1. Кочаровский К. Переселенцы в Азиатской России. Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. - Кн. 1-38. -Омск, 1879–1916.
2. Михайлов В. Киргизские степи Акмолинской области (по обследованиям ветеринарных врачей) / Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Кн.XV, вып.III. Омск, 1893
3. Остафьев В. Колонизация Степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. Омск, 1895
4. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып.15. Оренбург, 1900; Вып.16. Оренбург, 1901; Вып.17. Тверь, 1902
5. Коншин Н. Краткий статистический очерк промышленности и торговли в Акмолинской области за 1880–1894 гг. / сост. Н. Коншин. - Омск: Изд. Акм. обл. стат. ком., 1896. -37, [7] с.: табл.; 21 см.

УДК 323.1

## ВЛИЯНИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ НА ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕВЕРНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА

**Жаналинов Ануар Нурланович**, магистрант II курса  
**Утегенов Марат Зеннатович**, к.и.н., доцент  
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау  
[utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru), [anuar.zhanalinov@mail.ru](mailto:anuar.zhanalinov@mail.ru)

В современную эпоху глобальных трансформаций особое внимание уделяется вопросам взаимодействия процессов модернизации с этнокультурными изменениями, особенно в многонациональных регионах, таких как север Казахстана. Влияние модернизации на казахскую идентичность в северных регионах Казахстана, а также определение факторов, способствующих ее сохранению и развитию в новых социально-экономических условиях. В эпоху глобализации и интенсивных социальных изменений вопросы национальной идентичности приобретают особую актуальность.

Особенно важно для стран, испытывающих быстрые социально-экономические трансформации, таких как Казахстан. Казахская идентичность, формируемая в условиях модернизации общества, представляет собой уникальное поле для исследований, способствующее пониманию процессов сохранения и трансформации культурных и национальных особенностей.

Исследования в области казахской идентичности обычно фокусируются на взаимодействии традиционных ценностей и современных модернизационных процессов. Авторы, такие как Шайкемелев М.С. в своей работе «Казахская идентичность в контексте модернизации общества» [1], подчеркивают, что казахская идентичность является динамичным конструктом, который развивается под влиянием как внутренних, так и внешних факторов.

В контексте северных регионов Казахстана, где наблюдается высокая степень этнического и культурного разнообразия, данная идентичность проявляется через специфические формы социального взаимодействия и культурных практик.

Научный дискурс по национальной идентичности включает в себя ряд ключевых концепций. Одной из ведущих является идея «мнимого сообщества» Бенедикта Андерсона, согласно которой национальная идентичность формируется через совместные представления о культуре, истории и языке, даже если прямого контакта между членами сообщества нет. Этот процесс особенно актуален для Казахстана, где исторически сложилось многообразие культурных и этнических групп.

Теория культурной гибридизации, предложенная Хоми Бхабхой, также имеет значение для изучения казахской идентичности, предполагая создание уникальных культурных форм в условиях смешения различных традиций и обычаев.

Процессы модернизации оказали существенное влияние на внутреннее устройство общества, нарушив его социокультурное равновесие и став причиной возникновения общественного кризиса. В эпоху глобализации и появления «информационного общества» под угрозу оказались не только фундаментальные элементы идентичности различных культур, такие как язык и традиции, но и вся социальная структура, которая поддерживает и переплетается с ценностно ориентированной сферой самоопределения общества [2].



Из-за постоянного давления социально-экономических трансформаций на устоявшиеся архетипы и ценностные установки, происходит формирование механизмов отторжения и сопротивления модернизации, ведущего к конфликту между требованиями современности и традиционным мировосприятием.

Приводит к несоответствию между быстро меняющимся внешним миром и сохраняющимися архаичными ценностями и поведенческими моделями, отстающими от текущего времени. В современной перспективе становится ясно, что быстрый и неподготовленный переход от кочевого образа жизни к аграрно-индустриальному строю оставил глубокий социально-психологический след в сознании казахского народа. В короткий период перед Второй мировой войной произошло радикальное разрушение традиционного мироустройства: принудительная седентаризация, изменение алфавита, переосмысление морально-этических норм и общественных идеалов под диктат новой идеологии.

Результатом советского развития стало дуализм последствий: с одной стороны, ликвидация бедности и неграмотности, повышение уровня жизни, развитие промышленности, науки, образования и здравоохранения; с другой – дорогостоящие достижения, достигнутые за счет необратимых человеческих потерь и потери значительной части социокультурного наследия казахами, включая язык и традиционную культуру [3].

Кроме того, в коллективном бессознательном осталась скрытая социокультурная травма, корни которой лежат в разрушении кочевого образа жизни советской системой и навязанном комплексе устаревшего и неконкурентоспособного образа жизни, продвигаемом десятилетиями советской и западной идеологии [4].

Сегодняшний этап развития сознания жителей Казахстана характеризуется глубокими трансформациями, вызванными стремительным вхождением в условия информационного общества. Особенно чувствительны к этим изменениям те слои населения, которые в наибольшей степени придерживаются традиционных этнокультурных образцов и ценностей. К ним относятся этнические репатрианты и жители аулов, переезжающие в города, которым сложно адаптироваться к условиям новой техногенной среды, отличной по своей сути от привычного им уклада жизни.

Группы населения вносят в уже существующую вертикальную стратификацию казахстанского общества дополнительный элемент горизонтального разделения, обозначаемого как «цифровой разрыв». Это понятие, введенное М. Кастельсом, подчеркивает растущее социальное и информационное неравенство, усугубляя различия между социальными группами. Разрыв между «цифровыми богатыми» и «цифровыми бедными» становится новым источником социального раскола, усиливая уже существующие препятствия и барьеры в процессе их взаимодействия [5].

Идентичность Казахстана формируется через взаимодействие многочисленных этнических групп, причем ключевую роль играют тенденции к единению и сближению. Важным аспектом зарождения казахстанской идентичности является межэтническое взаимопонимание и гармония, которые являются критическими для развития общенационального самосознания. Однако, только стабильность без дополнительных усилий не способна полностью сформировать уникальную казахстанскую идентичность.

Концепция гражданской идентичности, превосходящей этнические границы, может строиться на общих испытаниях и историческом опыте народа Казахстана. Проект «100 сакральных объектов Казахстана», включающий в себя памятники различных эпох и культур, в том числе и не исключительно казахские, играет ключевую роль в формировании единого восприятия исторического наследия и коллективной памяти. Этот проект является значимым шагом к развитию казахстанской идентичности и его значение еще предстоит полностью раскрыть в общественном сознании. В Казахстане казахский этнос выступает как ключевая объединяющая сила среди разнообразия национальностей в стране.

Несмотря на сложности, связанные с процессом национального самоопределения, кажется, что путь к укреплению национальной идентичности уже невозможно изменить. Однако стоит подчеркнуть, что для казахов путь к возрождению и сохранению своих традиционных культурных ценностей оказался сложным заданием. В течение длительного советского периода казахский этнос претерпел значительные изменения, включая переход к оседлому образу жизни и утрату многих из своих уникальных обычаев, традиций, верований, ценностей и, особенно заметно, языка. Это изменение особенно коснулось городского населения, в особенности в северных и восточных регионах Казахстана.

Вопросы восстановления и сохранения культурного наследия остаются актуальными и требуют особого внимания. К началу и середине 2000-х годов стало очевидно, что изменения в демографическом составе, включая уменьшение численности русскоязычного населения и увеличение рождаемости среди казахов в столице, а также на западе и юге страны, способствовали доминированию казахского этноса [6].

В то же время демографический облик других регионов остался неизменным. В частности, в северных областях Казахстана не произошло столь значительных изменений в этническом составе, как на юге и западе.

Примером тому служат регионы, где процентное соотношение русскоязычного населения остается значительным: Акмолинская область насчитывает 36%, Карагандинская — 40%, Костанайская — 43%, Павлодарская — 39%, Северо-Казахстанская — 50%, и Восточно-Казахстанская — 40%. Соотношение между увеличивающимся числом казахов на юге страны и уменьшающимся смешанным населением на севере дает толчок правительственным инициативам по внутренней миграции и установлению нового этнического баланса на всей территории Казахстана, учитывая также урбанизацию и миграцию из сельских районов в города.

Важно учитывать региональный аспект в контексте национальной идентичности Казахстана, где существенная разница между севером и югом страны имеет длительную историю. Эта разница стала особенно заметной в период гражданской войны, массовой миграции и притока переселенцев из европейской части СССР, что привело к существенным потерям среди казахов и временному превращению их в этническое меньшинство с 1930 по 1979 год [7].

С момента получения независимости казахстанское правительство активно работало над привлечением представителей титульной нации в северные области страны. В число таких инициатив входят установление региональных квот для репатриации оралманов — этнических казахов, возвращающихся на историческую родину, предоставление льгот для переезда из перенаселённых регионов по программе «Нурлы Кош», а также выделение государственных образовательных грантов для молодёжи из южных районов по программе «Серпін», благодаря которой студенты из пяти регионов, преимущественно населённых этническими казахами, смогли получить высшее образование в вузах северных областей [8].

В итоге, казахи, возвратившиеся из-за рубежа, оказались ключевым фактором в обеспечении демографического преимущества перед русскоязычным населением: с 1991 года в рамках госпрограмм в Казахстан вернулся примерно миллион казахов [9].

Данные меры демонстрируют, что казахстанские власти проводят последовательную политику постепенной казахизации страны, целью которой является долгосрочное формирование национальной идентичности, опирающейся на этническую принадлежность и единство, выраженное через казахский язык и культуру [10].

Эти действия направлены на замену неказахских элементов населения представителями титульной нации и стремятся к полной казахизации в перспективе. Тем не менее, наличие этнических дисбалансов между северными и южными, а также городскими и сельскими районами Казахстана, пока что не позволяет сформировать чёткую региональную идентичность.

Климатические и культурные особенности делают жителей южных областей менее мобильными в пределах собственных регионов, в то время как жители севера предпочитают оставаться в своих традиционных местах. Столица Казахстана, Астана, остаётся основным пунктом притяжения для миграционных потоков из южных областей. Видно, что для успешной реализации стратегии национального развития, не основываясь исключительно на трудовом рынке, предпринимательской среде и чувстве принадлежности к единому государству, одних лишь материальных стимулов или государственных регуляторных мер недостаточно для коренного изменения демографической ситуации в стране.

Модернизация общества оказывает глубокое влияние на формирование и трансформацию идентичности. Этот процесс включает в себя не только технологическое развитие и урбанизацию, но и изменения в социальной структуре, образовании, культуре и взаимодействии между различными этническими и социальными группами.

Северные регионы Казахстана характеризуются высоким уровнем этнического и культурного разнообразия. Этнические русские и другие не титульные национальности составляют значительную часть населения этих областей, что обуславливает их уникальный характер идентичности. Этническое и культурное разнообразие в северных регионах способствует формированию мультикультурного общества, где различные культуры сосуществуют и взаимодействуют. Это приводит к созданию особого социокультурного пространства, в котором переплетаются традиции и современность (северные регионы Казахстана, такие как Северо-Казахстанская, Костанайская и Павлодарская области, характеризуются значительным процентом русскоязычного населения. В этих областях русские и другие славянские народы составляют значительную часть населения, что влияет на языковую политику, образование и культурную жизнь). Влияние исторического контекста на идентичность также нельзя недооценить.

Советский период оставил значительный след в социальной и культурной жизни региона, влияя на языковую политику, образование и межэтнические отношения (в северных регионах Казахстана широко распространён билингвизм. Здесь активно используются как русский, так и казахский языки. Школы и университеты часто предлагают обучение на обоих языках, что способствует сохранению культурного многообразия и укреплению межэтнического диалога).

Миграционные процессы и урбанизация влияют на динамику идентичности в северных регионах, стимулируя пересмотр традиционных ценностей и адаптацию к новым социальным реалиям. Это влияет на демографическую структуру, экономическое развитие и культурный облик городов, таких как Петропавловск, Костанай и Павлодар. Особенно это касается молодежи, которая играет ключевую роль в формировании новых форм идентичности, отличающихся от традиционных (наличие разнообразного этнического состава приводит к формированию уникального культурного пространства, где переплетаются различные традиции и обычаи).

Например, праздники как национальные (Новруз, День Независимости), так и международные (Новый год, Рождество) отмечаются совместно, что способствует взаимопониманию и уважению между различными этническими группами).

Север Казахстана богат историческими памятниками, которые отражают многовековую историю региона. Это включает в себя археологические находки эпохи бронзы, памятники средневековья и архитектурное наследие русских поселенцев XIX – начала XX века. Сохранение и изучение этих памятников играют важную роль в формировании местной идентичности [11].

Также северные регионы Казахстана традиционно развивались как аграрные и промышленные центры. Развитие сельского хозяйства, а также промышленности и горнодобывающей отрасли определяет особенности социально-экономической идентичности региона, акцентируя внимание на трудовых традициях и профессиональной принадлежности.

Анализ данных показывает, что модернизация общества и особенности регионального развития существенно влияют на формирование идентичности.

В северных регионах Казахстана наблюдается уникальное сочетание этнического разнообразия и исторически сложившихся традиций, которые, будучи под воздействием модернизационных процессов, формируют новую социокультурную динамику. Процессы требуют дальнейшего изучения и анализа для понимания того, как различные факторы взаимодействуют в формировании современной идентичности в Казахстане. Для сохранения и укрепления казахской идентичности в условиях модернизации необходим комплексный подход, социокультурные, экономические и образовательные аспекты.

*Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МНВО РК «AP23488158 История формирования полиэтнического состава населения и процесс нацестроительства в Северном Казахстане (конец XIX-XXв.)»*

## ЛИТЕРАТУРА

1. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – С. 45-59.
2. Абдыгаликова Г.Н. Глобализация и национальная идентичность: вызовы и пути адаптации. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2018. – С. 72-88.
3. Кадыралиев Е.Б. Советское наследие и трансформация казахской культуры в XX веке. – Алматы: Институт истории государства, 2019. – С. 101-117.
4. Садыкова А.Т. Культурная травма и постсоветская идентичность: Казахстанский контекст. – Караганда: Карагандинский университет, 2021. – С. 64-76.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Том 1: Становление сетевого общества. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 354-365.
6. Тургунов А.А. Демографические изменения и этнополитика в Республике Казахстан в начале XXI века. – Алматы: Социологический центр, 2007. – С. 89-103.
7. Мукашева Ж.С. Историческая демография Казахстана: XX век. – Астана: Национальный архив РК, 2015. – С. 112-124.
8. Министерство труда и социальной защиты населения РК. Программа "Серпін" и внутренняя миграция: анализ эффективности. – Официальный отчет, 2020. – С. 15-22.
9. Агентство РК по статистике. Миграционные процессы в Казахстане: 1991-2021 гг. – Статистический сборник. – Нур-Султан, 2022. – С. 44-50.
10. Баймуханова Г.Р. Языковая политика и казахизация: новые ориентиры идентичности. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2019. – С. 33-45.
11. Абилядаев Р.К. Историко-культурное наследие северного Казахстана: проблемы и перспективы сохранения. – Петропавловск: Северо-Казахстанский университет, 2021. – С. 58-72.

**ЗНАЧЕНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ШОКАНА  
УАЛИХАНОВА**  
**ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ  
МАҢЫЗЫ**  
**IMPORTANCE OF ETHNOGRAPHIC STUDIES SHOKANA UALIKHANOVA**

**Жаналинова Данагуль Темиртасовна**  
г. Астана №69 школа-гимназия имени Кемеля Акышева

**Жаналинова Данагүл Теміртасқызы**  
Астана қаласы Кемел Акышев атындағы №69 мектеп-гимназиясы

**Zhanalinova Danagul Temirtasovna**  
Astana city No. 69 school-gymnasium named after Kemel Akyshev  
[danchik.g1978@mail.ru](mailto:danchik.g1978@mail.ru)

***Аннотация:** В данном докладе рассматривается вклад выдающегося казахского ученого и этнографа Шокана Уалиханова в развитие этнографической науки и изучение культуры народов Центральной Азии. Уалиханов, живший в XIX веке, стал одним из первых исследователей, который систематически подходил к изучению традиций, обычаев и социальной структуры казахского народа, а также других этнических групп региона.*

*Доклад акцентирует внимание на методах, использованных Уалихановым в его исследованиях, включая полевые наблюдения, интервью и сбор фольклорных материалов. Особое внимание уделяется его работам, таким как "Записки о киргизах" и "Путешествие в Китай", которые не только обогатили этнографическую науку, но и способствовали формированию национального самосознания казахского народа.*

*Также в докладе рассматриваются современные интерпретации и значимость наследия Уалиханова для изучения этнографии и антропологии, а также его влияние на последующие поколения исследователей. В заключение подчеркивается необходимость дальнейшего изучения и популяризации работ Шокана Уалиханова в контексте глобальных этнографических исследований и сохранения культурного наследия.*

***Ключевые слова** к докладу "Значение этнографических исследований Уалиханова":*

- 1. Шокан Уалиханов-Шөкан Уалиханов- Shokan Ualikhanov*
- 2. Этнография-Этнография- Ethnography*
- 3. Казахская культура-Қазақ мәдениеті- Kazakh culture*
- 4. Социальная структура-әлеуметтік құрылым- Social structure*
- 5. Фольклор-Фольклор- Folklore*
- 6. Полевые исследования-Далалық зерттеулер- Field studies*
- 7. Традиции и обычаи-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары- Traditions and customs*
- 8. Культурное наследие-Мәдени мұра- Cultural heritage*
- 9. Антропология-Антропология- Anthropology*
- 10. Историческая память-Тарихи жады- Historical memory*
- 11. Научный вклад-Ғылыми үлес- Scientific contribution*
- 12. Исследовательские методы-Зерттеу әдістері- Research methods*
- 13. Этнические группы-Этникалық топтар- Ethnic groups*

Тематический рубрикатор "Значение этнографических исследований Шокана Уалиханова"

1. Введение  
- Биография Шокана Уалиханова

- Исторический контекст его исследований
2. Методы этнографических исследований
    - Полевые исследования
    - Интервью и опросы
    - Сбор фольклорных материалов
  3. Основные работы Уалиханова
    - "Записки о киргизах"
    - "Путешествие в Китай"
    - Другие значимые публикации
  4. Тематика исследований
    - Традиции и обычаи казахского народа
    - Социальная структура и организация общества
    - Взаимодействие культур в Центральной Азии
  5. Влияние на этнографическую науку
    - Вклад в развитие этнографии
    - Влияние на последующие поколения исследователей
  6. Национальное самосознание и культурное наследие
    - Роль Уалиханова в формировании казахской идентичности
    - Значение его работ для сохранения культурного наследия
  7. Современные интерпретации и исследования
    - Актуальность наследия Уалиханова в современном контексте
    - Примеры современных исследований, основанных на его работах
  8. Заключение
    - Итоги и выводы о значении этнографических исследований Уалиханова
    - Перспективы дальнейших исследований в этой области

Шокан Уалиханов — выдающийся казахский ученый, этнограф, историк и писатель, чья деятельность сыграла ключевую роль в развитии казахской литературы и культуры в XIX веке. Его исследования в области казахской литературы были значимы не только для самого Казахстана, но и для всего Центральноазиатского региона. Шокан Уалиханов подходил к литературе с научной точки зрения, изучая её в контексте культурных, исторических и социальных процессов, происходивших в Казахстане и Средней Азии.

- Фольклор и устное творчество.

Шокан Уалиханов был первым, кто в своей научной работе сосредоточился на систематическом изучении казахского фольклора. Он собирал и записывал народные эпосы, легенды, песни, сказки, а также исследовал их значимость для казахского народа. В частности, Шокан уделял внимание таким произведениям, как "Манас", который был основой эпической традиции Киргизии и Казахстана.

Уалиханов описывал роль фольклора в общественной жизни, влияния устной традиции на воспитание молодого поколения и формирование национального сознания. Он также анализировал социальные и философские темы, которые были отражены в народном творчестве.

- Письменность и литература

Помимо устного фольклора, Шокан интересовался развитием письменной литературы среди казахов. Он отмечал важность арабской письменности, которая использовалась в традиционных произведениях, а также её влияние на литературу в Центральной Азии в целом. В своих трудах он затрагивал вопросы литературных жанров, таких как поэзия, исторические произведения и философские размышления, выраженные в писаниях того времени.

#### - Историко-литературные исследования

Шокан также занимался исследованием казахской истории и её связи с литературой. В его трудах прослеживается анализ того, как исторические события и культура находят отражение в литературных произведениях. Он сравнивал казахскую литературу с произведениями других народов, что позволяло ему выявить уникальные черты казахской письменности и устного творчества.

#### - Влияние на развитие казахской литературы

Шокан Уалиханов оказал значительное влияние на развитие казахской литературы, так как его работы стали основой для дальнейших исследований в области этнографии, фольклора и литературы. Его труды вдохновили таких писателей, как Абай Кунанбаев, который был основоположником казахской письменной литературы и современного литературного языка.

#### - Работы Шокана Уалиханова

Среди наиболее известных трудов Шокана Уалиханова можно выделить:

- "Записки о киргизах" — исследование этнографического и культурного состояния казахского народа.
- "Путевые заметки о Семиречье" — важный историко-географический труд, в котором также затрагиваются вопросы казахской культуры и литературы.

Таким образом, Шокан Уалиханов не только изучал казахскую литературу, но и активно способствовал её развитию, сочетая элементы научного подхода с глубоким уважением к национальной традиции и культуре.

Этнографические исследования Шокана Уалиханова представляют собой важную часть его научной работы и сыграли значительную роль в развитии этнографии Центральной Азии, в частности, казахского народа. Уалиханов был одним из первых ученых, которые систематически занимались изучением народов, их культур, традиций, обычаев и быта в пределах Российской империи. Его работы о казахах, киргизах и других народах Средней Азии остаются актуальными и ценными для историков и этнографов до сих пор.

Основные темы этнографических исследований. Шокан Уалиханов в своих этнографических исследованиях затрагивал следующие ключевые темы:

- Образ жизни и быт казахского народа: Уалиханов подробно описывал традиции, обычаи, семейные отношения, роль кочевничества в жизни казахов, а также характер их хозяйственной деятельности, в том числе скотоводства. Он уделял внимание устройству аулов (кочевых поселений) и образом жизни, связанным с перемещением по степям.
- Социальная структура: Он исследовал социальную иерархию казахского общества, роль старейшин, знати, пастухов, торговцев и других социальных групп. Шокан уделял внимание вопросам власти, отношениям между кочевниками и русскими колонистами, а также традициям, связанным с юриспруденцией и правом.
- Язык и культура: В своих исследованиях Уалиханов анализировал культурные традиции, обычаи, фольклор и верования казахов. Он собирал и записывал народные эпосы, легенды, песни и сказания, которые стали важной частью его этнографического наследия.

- Религия и мифология: Важной частью его работ является исследование религиозных верований казахов и других народов Центральной Азии. Он подробно исследовал ислам и шаманизм, а также влияние этих верований на культуру и повседневную жизнь народов региона.

Методы этнографического исследования.Шокан Уалиханов применял различные научные методы для сбора и анализа этнографического материала:

- Полевые исследования: Уалиханов активно путешествовал по Центральной Азии, в том числе в Казахстане, Киргизии и Восточном Туркестане. В своих путешествиях он собирал данные о быте, культуре и обычаях местных народов, что позволило ему создать богатый этнографический материал. В частности, его путешествия в Семиречье и на территорию современного Кыргызстана дали ему уникальную возможность наблюдать за жизнью кочевых народов и за тем, как традиции сочетаются с влиянием внешней культуры

- Систематизация материалов: Он тщательно систематизировал собранные материалы, анализируя их с точки зрения исторического контекста, социальной значимости и культурной ценности.

- Сравнительный анализ: Шокан также использовал метод сравнения, сопоставляя данные о разных народах Центральной Азии, выявляя общие черты и уникальные особенности в их культуре и социальной организации.

Влияние исламской культуры и шаманизма.Шокан Уалиханов уделял внимание не только традиционным верованиям казахов, но и исламской религии, которая значительно повлияла на развитие народных культур в Центральной Азии. Он исследовал взаимодействие между исламом и шаманизмом, традициями поклонения предкам и природным культам. Его исследования по этому вопросу оказались важными для понимания синкретизма в религиозной жизни народов региона.

Труды Шокана Уалиханова в области этнографии.Наиболее значимыми работами Шокана Уалиханова, в которых он затрагивает этнографию, являются:

- "Записки о киргизах": В этой работе Шокан анализирует культуру, быт и историю казахов и киргизов. Это исследование стало первым серьезным этнографическим трудом по казахскому народу и оказало значительное влияние на дальнейшее развитие этнографической науки в России.

- "Путевые заметки о Семиречье": Это описание его путешествий по Семиречью, где он наблюдал за жизнью и бытом местных народов, их социальной организацией, традициями, религией и культурой. В заметках содержится много информации о том, как местные жители воспринимали русскую колонизацию и как менялась их жизнь в условиях новых политических реалий.

- "Исследования о природе и народах Восточного Туркестана": В этой работе Шокан исследует этнографию народов Восточного Туркестана, а также их взаимодействие с другими культурами.

Значение этнографических исследований Шокана Уалиханова.

Этнографические работы Шокана Уалиханова сыграли важную роль в создании научной базы для изучения народов Центральной Азии. Его работы стали основой для более глубоких исследований в области этнографии и антропологии, а также способствовали развитию национального самосознания у казахов и других народов региона

Он был одним из первых ученых, которые обратились к изучению культуры народов Центральной Азии с точки зрения их внутренней ценности и достоинства, и его работы до сих пор остаются основными источниками для изучения истории и этнографии региона.



### Список литературы:

1. Уалиханов, Ш. (1996). \*Собрание сочинений в 5 томах\*. Алматы: Наука.
2. Уалиханов, Ш. (1984). \*Записки о киргизах\*. Алматы: Наука.
3. Уалиханов, Ш. (1998). \*Путешествие в Китай\*. Алматы: Жазушы.
4. Кенжебаев, А. (2001). \*Шокан Уалиханов: жизнь и творчество\*. Алматы: Қазақ университеті.
5. Сулейменов, О. (2010). \*Этнография и культура Казахстана: наследие Шокана Уалиханова\*. Алматы: Арыс.
6. Бекмаханов, Е. (1994). \*История казахского народа\*. Алматы: Ғылым.
7. Аманжолова, Г. (2015). \*Культурное наследие Шокана Уалиханова и его значение для современности\*. Вестник КазНУ. Серия историческая, 4(1), 45-50.
8. Касымжанов, А. (2012). \*Шокан Уалиханов и его вклад в этнографию\*. Вопросы истории, 3, 12-18.
9. Тулебаев, А. (2018). \*Современные исследования наследия Шокана Уалиханова\*. Казахстан в современном мире, 2(3), 25-30.
10. Мусин, А. (2016). \*Шокан Уалиханов: исследователь и просветитель\*. Алматы: Қазақ университеті.

УДК 93/94

### ПОЛИТИКА КОРЕНИЗАЦИИ ПАРТИЙНЫХ И СОВЕТСКИХ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ: РЕАЛИЗАЦИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОКРАИНАХ КАЗАХСТАНА

**Жусупова Раушан Курмангалиевна**

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова

[zraushan@inbox.ru](mailto:zraushan@inbox.ru)

**Тулепбергенов Галымтай Маликович**

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова

[galumtai\\_62@mail.ru](mailto:galumtai_62@mail.ru)

***Аннотация:** Начало прошлого века в истории казахов занимает особое место. Широкое рассмотрение вопросов истории народа тесно связано с элитой, формировавшейся в конце XIX – начале XX веков, интеллигенцией, представляющей собой «неоднородный пласт» как по происхождению, так и по взглядам на пути развития казахского народа.*

*Авторами рассмотрены особенности реализации политики коренизации в Степном крае в 1920–1930-е годы. Особое внимание уделяется механизмам включения представителей коренных народов в органы власти, а также противоречиям и трудностям, сопровождавшим данный процесс. На основе архивных материалов и научных исследований анализируются цели коренизации, её влияние на формирование национальной элиты, а также реакция местного населения и центральной власти. Авторы делают вывод о двойственном характере коренизации как инструмента как интеграции, так и контроля над национальными регионами в составе Советского государства.*

***Ключевые слова.** нация, коренизация, национальные меньшинства, этнос, казахская интеллигенция, социалистический интернационализм, большевики, национальная элита, политическая элита.*

Политическая система или политический режим является одним из факторов, который определяет устойчивое развитие любого социума. Казахи по данным переписи 1897 года казахи на своей исконной земле составляли 81,7% от всего населения края, когда как русское переселенческое население составляло 10,9%. Казахстан в конце XIX века, несмотря на активную колонизацию казахских земель, оставался преимущественно казахским. Социальная структура была представлена представителями различных социальных слоев. Казахи в дореволюционный период уже сформировали компактную и в тоже время мощную казахскую интеллигенцию в лице участников алашского национально-демократического движения. Вплоть до До прихода в конце 1925 года Ф.И. Голощекина к власти в различных органах советского управленческого аппарата были представлены бывшие деятели алашского движения как Ахмет Байтурсунов, Жалау Мынбаев, Султанбек Кожанов, Смагул Садвакасов и другие.

Лидеры движения «Алаш», получившие элитное образование в ведущих вузах России и и за его пределами, участвуя в различных общественно-политических движениях имели богатый жизненный опыт и практику. Главной целью их деятельности - борьба за национальное самоопределение и независимость. Они были деятелями и специалистами в различных областях науки и техники. Об этом красноречиво свидетельствует состав правительства – Народного Совета Алаш Орды. Из 15 членов правительства восемь министров являлись юристами с университетским образованием. Один имел ученую степень магистра права. Четверо были членами Государственной Думы нескольких созывов. Среди них были инженеры как Мухамеджан Тынышпаев, военные врачи как Х.Досмухамбетов, глава Народного Совета Алихан Букейханов имел диплом лесоведа ученого и юриста. Участвовал во многих научных экспедициях по изучению Киргизского края в при царском режиме и в годы советской власти [1, с.71-80].

Политика Ф.И.Голощекина замены «старых» кадров и формирование новых, недостаточно имевших политический опыт работы и базовых знаний привела к тому, что в систему управления были привлечены малограмотные люди, которые с большим рвением выполняли директивы и приказы, спущенные из высших органов власти. Существует в народе мнение о данной категории людей - «аткаминеры», «шопак белсенді».

Поэтому нельзя сказать, что формирование новой советской интеллигенции на начальном этапе состояла из тех кто откровенно предавал интересы казахского народа, советская политическая элита формировалась изначально под заметным влиянием алашской интеллигенции. Многие деятели алашской политической элиты после известной амнистии работали в государственных и культурных учреждениях советского государства. Член советского правительства как Смагул Садвакасов приходился зятем лидеру Алаш-Орды Алихану Бокейханову. Алихан Бокейханов будучий под домашнем арестом, работал научным сотрудником в издательстве. Во время своих служебных командировок Смагул Садвакасов посещал Московскую квартиру своего теста и наверняка вел беседы на различные темы о жизни и проблемах Казахстана. Об этом не переставали докладывать органам НКВД вездесущие агенты этой крательной службы.

К середине 1920 –х А. Байтурсунов о них пишет: «Наши коммунисты не такие полусырые, как московские, а настоящие - 96 пробы». По свидетельству Мустафы Шокая, представляла собой редкую коллекцию из самых не популярных и наиболее скомпрометированных элементов степи, как например платный агент, доносчик царской охраны, взяточник, мошенник, письмоводитель, православный миссионер и пр. Другая часть – вчерашние выпускники семинариев и училищ, ничем особо не проявившие себя на профессиональном поприще, ни в национально-освободительном движении своего народа [2, с.161].

Здесь необходимо установить историческую истину о роли и месте определенной исторической личности в новейшей истории Казахстана.

Процесс формирования советской политической элиты страны имеет актуальное практическое значение для понимания сути советской политической элиты в 20-30-е годы XX в. Они вышли на политическую арену Казахстана когда вопрос выживания казахского этноса-народа становился ключевым вопросом в истории казахского народа в первой четверти XX века. В недавнем своем выступлении на Национальном Курултае Президент Республики Казахстан К.К. Токаев отметил о некоторых перегибах в оценке деятельности советского периода: «Причем мифологизацией советских деятелей, в том числе тех, которые были причастны к организации Ашаршылык, занимаются лица, сделавшие карьеру уже в независимом Казахстане. Это печальное явление, которое тяжело понять» в восстановления исторической правды установления - истины — это профессиональный долг современного исследователя [3].

Партия большевиков играла огромную роль в социально-политических процессах, происходивших в России в период становления Советской власти. События 1917 г. вызвали изменения в системе формирования и становления политической элиты государства. Важную составляющую политических и социальных процессов можно рассмотреть только через роль личности в истории, через реальных людей в сложных жизненных коллизиях, мировоззренческих установках и ценностных ориентирах. Если, для алашской политической элиты приоритетными были развитие экономики и культуры казахского народа, то для малочисленных участников социал-демократического движения идеалы коммунизма были главными ориентирами их деятельности.

После установления Советской власти отмечается процесс роста партийного и государственного аппарата советской власти. За первые годы деятельности советской власти, с конца 1917 г. до конца Гражданской войны, численность партии большевиков увеличилась до 600 тыс. человек. Национальный состав правящей партии отражал многонациональный облик страны.

С целью формирования национального регионального советского и партийного управленческого аппарата центральная власть проводит политику коренизации государственного аппарата, данная политика предполагала с одной стороны, ведение делопроизводства на всех структурах управления на родном языке, а с другой, привлечение в органы местной власти представителей местных этносов, знакомых с их обычаями и традициями. Как было отмечено, казахские коммунисты были преимущественно выходцами из самых низов казахского общества. Как правило они до этого времени не участвовали в национально-освободительном движении, не имели опыта работы в государственных учреждениях, как и многие участники левого большевистского движения.

Вот как вспоминает об этом периоде выходец из Кокшетауского уезда Абулхаир Досов известный партийно-политический деятель советской эпохи, занимавший ряд ответственные посты в Казахстане и в Союзном правительстве. Как утверждает в его официальной биографии он был выходцем из самых низов казахского социума. Известно, что многие деятели той советской эпохи вынуждены были скрывать, либо давать не совсем точные сведения о своем социальном происхождении. По материалам архивного фонда Департамента комитета национальной безопасности Республики Казахстан по Южно-Казахстанской области: «Я родился 1899 году в ауле «Дают», аул №1 Котуркольской волости Кокчетавского уезда, Акмолинской области, в семье Исхака Досова. Отец бедняк, у него не было не скота не юрты. Наша семья оставалась в зимовке, не могли кочевать на «джайляу». Это считалось в казахском понимании не только как бедняк, а «такыр кедей» живущий на самой крайней бедности. Буквально «жатак» в переводе лежащий, потерявший всякое уважение других членов казахского социума. Далее в этом документе встречаем любопытный факт следующего рода: «Отец его брат, будучи людьми мастеровитыми делали колеса к телегам, деревянные корыта и т. д. Мать, старший

брат и я собирали бересту-кору для для гонки дегтя. Вскоре семье пришлось бросить и это занятие, так как к этому времени лесные массивы и земли нашего аула были отчуждены переселенческому управлению, так называемому казенному лесную дачу и была установлена высокая лесная такса пошлина [4, Л. 3-11]. В сложившейся ситуации Москве необходимо было «разрабатывать сельскохозяйственную политику, которая подходила бы для смешанного хозяйства Степи, где кочевники-казахи занимались скотоводством, а переселенцы-крестьяне – земледелием» отмечает исследователь С.Камерон [5, с.53]. Вопрос о политике в области сельского хозяйства был для Москвы одной из срочных, требующих немедленного решения. Абулхаир Досов, в регионе с резким преобладанием европейского населения естественно придерживался более лояльных позиций в земельном вопросе, он четко понимал дальнейшую судьбу этой земли от того, как мы сможем на основе идеи социализма и равенства, социалистического интернационализма провести политику коренизации государственного аппарата Советского Казахстана. В тоже время казахские коммунисты, как и их предшественники алашордынцы пытались отстаивать приоритетное право казахов на землю, утверждая, что необходимо завершить процесс землеустройства коренного населения. В связи с этим считали о необходимости приостановить заселение казахских земель новыми поселенцами.

Вторым не менее важным вопросом был вопрос о советской национальной политике. Сара Камерон пишет «Кроме того, перед Москвой стоял вопрос, как реализовать на практике ее антиимперскую национальную политику, нацеленную на поддержку и развитие некоторых нерусских групп населения. Советская национальная политика возникла под воздействием нескольких соображений. Первая мировая война стала поворотным моментом в распространении и развитии национализма – империи рушились, и активисты говорили на языке национальных прав. В годы Гражданской войны большевики использовали этот язык, чтобы отмежеваться от белогвардейцев и привлечь на свою сторону группы нерусского населения» [5, с.53].

Используя большевистскую терминологию можно сказать, что Абулхаир Досов, выступал за самое широкое участие казахских масс в структурах государственного управления. Еще в годы ученичества он увлекся идеями левых партий, а 1917 году после серьезных разногласий с лидерами алашского движения в г. Омске учредили самостоятельный молодежный кружок «Демократический совет учащихся молодежи». Как вспоминает сам А. Досов: «В октябрьские дни в Омске наша группа принимала активное участие на стороне советов. Нами был разогнан киргизский комитет, члены его А.Турлубаев, М. Жумабаев, М. Мукашев, Кунаев, А. Сейтов – были арестованы и организован Киргизский областной совет депутатов, куда я вошел членом и делегирован как представитель Киргизского совета депутатов в Омский областной революционный трибунал в качестве его члена [4, с. 7]. Тем самым мы можем утверждать в отличие от многих деятелей Алаш-орды А. Досов в лагерь коммунистического движения переходит добровольно по своему убеждению. Составляет ту первоначально немногочисленную группу казахской интеллигенции, которые будущее казахского народа связывали с идеями и лозунгами большевиков. Поэтому, в вопросах коренизации стоял на позициях интернационализма, защищая культурное развитие не только казахов и всех других национальностей, проживающих на территории Казахстана.

Формирование системы органов управления и становление особого пласта местных руководителей в напрямую зависело от решения национального вопроса и полиэтническом государстве. В реализации Внутренней политики РКП (б) отводило решению национального вопроса ключевое место. Одним из первых законодательных актов после октябрьских событий, явилась декларация прав народов России, основанная на следующих началах:

- 1.Равенство и суверенность народов России.

- 2.Право народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства.

3.Отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений.

4.Свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России [6].

Данный вопрос показывает актуальность национального вопроса и определял направленность государственной политики в области национальных взаимоотношений.

Рассматривая важнейшие стороны национальной политики, В. Ленин в своем письме от 31 декабря 1922 г. «К вопросу о национальностях или об «автономизации» отмечал «чтобы объединение республик осуществлялось в соответствии с принципами пролетарского интернационализма. ... сама структура Союза ССР права и обязанности объединенных республик, характер их взаимоотношений должны исключать любую возможность проявлений великодержавного шовинизма и местного национализма» [7, с.20].

Объявленное право на самоопределение всем нациям, возможно, было только в рамках Советской России. Большевики сразу придали идее автономии жесткий характер.

Зарубежные исследователи отмечают, что самые проникательные увидели за независимостью и автономией на бумаге хорошо знакомую централизацию.

Большевизация национальных кадров происходила одновременно со становлением советской политической системы и была ее непременным условием. При этом большевизация как количественное увеличение членов РКП(б) в органах власти (советах), что было одним из решающих условий победы перед октябрём 1917 года, не могла использоваться в национальных регионах, в т.ч. в Казахстане, в силу простого, но драматического по своей сути отсутствия хотя бы минимальной доли казахов-коммунистов. В результате национальная политика как неотъемлемая часть курса на строительство социализма в числе важнейших компонентов имела привлечение на сторону большевиков всех сколько-нибудь лояльных представителей образованной части этносообществ, прежде всего для организации управления и социально-экономической модернизации. Одновременно формировалась новая когорта управленцев из представителей трудящихся (пролетариата и беднейшего крестьянства), воплощавших на деле принципы социальной справедливости, уничтожения эксплуатации и национального равенства [8, 252].

Реализуя политику коренизации, государственная власть выступала против насильственной русификации, и через агитацию приобщала местное население к деятельности в региональных органах управления.

Фундамент политики коренизации был заложен на X съезде партии в 1921 г. В его постановлении «Об очередных задачах партии в национальном вопросе» внимание акцентировалось на том, чтобы партийные органы оказали максимальное содействие представителям невеликорусских народов в деле развития и укрепления на местах советской государственной системы в форме, которая соответствовала бы национально-бытовым традициям национальных меньшинств [8].

Коренизация государственного аппарата в свое время имела большой морально-психологический резонанс в настроении и умах национальных общностей.

В укреплении власти большевики применяли различные методы и средства по вовлечению в управленческий состав кадров, знакомых с этнокультурной спецификой региона. Казахские национальные деятели на всем протяжении своей самоотверженной и плодотворной деятельности придавали большое значение вопросам коренизации государственного аппарата, его приближению к широким массам [9, с.96].

На первом этапе процесс коренизации проводился методом «процентной ставки» или механического формирования аппарата лицами казахского национальности. Данный метод был малоэффективен. Размер процента не имел, как правило, отчетливого обоснования. Иногда это приводило к уродливым формам. В целях заполнения требуемой процентной нормы руководители учреждения, не находя подготовленных национальных

кадров, от которых зависел функциональный переход делопроизводства на казахский язык, осуществлял задание привлечением низшего персонала (уборщица, дворник, сторож и т.д. [10, Л.472].

Важным шагом в процессе перевода делопроизводства на казахский язык стало принятие СНК КазССР 2 февраля 1921 г. декрета «Об употреблении казахского и русского языков в государственных учреждениях республики», согласно которому в государственных учреждениях Семипалатинской, Акмолинской, Оренбургско-Тургайской, Уральской и Букеевской губерний и Адаевского уезда, составляющих территорию КазССР, вводились казахский и русский языки «на равных правах». С момента издания декрета все законы и нормативно-правовые акты, «имеющие общий принципиальный характер и исходящие от центральных и губернских органов Кир(Каз) ССР», должны были издаваться и публиковаться одновременно на русском и казахском языках. [11].

Несмотря на заявленные успехи, процесс формирования национальных кадров в системе управления, повышение их профессионализма и общего уровня грамотности среди казахского населения шел с большими затруднениями. Сложности заключались в отсутствии не только кадров, владеющих двумя языками, но и нормативно-правовой документации на казахском языке. Так, в циркуляре Народного комиссариата юстиции КАССР от 11 июля 1923 г. отмечалось, что «ввиду отсутствия у наших судебных работников практики по изготовлению на киргизском языке всякого рода актов по судебным делам, а также ввиду малоопытности и недостаточной подготовленности судебных работников - киргизов, Наркомюст находит необходимым, периодически печатать в объявлениях формы приговоров, решений, протоколов, постановлений, которыми судьи и следователи киргизских участков должны руководствоваться в своей деятельности» [11].

Однако, политика коренизации примерны с середины 30- х годов постепенно свертывается. Это была связано с одной стороны с прочным установлением советской власти в национальных республиках Советского Союза. С другой стороны в этих же республиках истинные носители культуры в лице деятелей национальной культуры в результате массовых репрессий в 20-30 – е годы были сильно ослаблены. На пример, на территории Казахстана постепенно закрылись все школы с украинским языком обучения. Применение казахского языка и последующие годы оставалась весьма на низком уровне. Политика коренизаций в национальных республиках оказалась одним из не последовательных мероприятий в области национальной политики Советского государства. Тем не менее именно тогда в Казахстане были заложены основы для воспитания национальных кадров и современной культуры и образования, которая стала фундаментом для создания подлинной национальной культуры и системы образования суверенного независимого Казахстана.

## Литература

1. Аккулы Султан-Хан. Алихан всего Алаша: Наследие Алихана Букейханова / С. Аккулы, Е.Елисеева - Варшавская // Мысль. - 2013. - №1. - С. 71-80. - Вождь Алаш Орды.
2. Шокай М. Шығармаларының толық жинағы :12 томдық . - Алматы : Дайк – Пресс, 2012. – Т.2.- Б.161
3. <https://www.akorda.kz/ru>. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая.
4. Архив Департамента комитета национальной безопасности по Южно-Казахстанской области. Ф. 6. Д.0429. Л. 3-11.
5. Сара Камерон. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. М.: НЛЮ, 2020.

6. <http://www.hist.msu.ru/> Декларация прав народов России. 2(15) ноября 1917 г. (Дата обращения: 31.03.2022 г.).
7. <http://revolucia.ru/pravonac.htm>. Ленин В.И. О праве наций на самоопределение. (Дата обращения: 31.03.2022 г.)
8. Кыдыралина, Ж. У. Нация и история / Ж. У. Кыдыралина. – Астана: Ел Орда, 2009. – 304 с.
9. Аманжолова Д.А. Большевистская элита Казахской АССР 1920-1930-х гг.: эволюция социально-политических характеристик. РФ, Мир Большого Алтая. 5 (2) 2019 г.
10. Областной государственный архив Акмолинской области. Ф.76, О.1, Д.730. Л.472.
11. <https://cyberleninka.ru/article>. И.В. Анисимова. Становление советской власти в Казахстане и реализация политики коренизации административного аппарата в 1920–1926 гг. (Дата обращения: 09.04.2025).

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨңІРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ  
ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (1991-2024 ЖЖ.)**  
**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ  
В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА (1991-2024 ГГ.).)**  
**FEATURES OF THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE  
NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN (1991-2024).)**

**Ілияс Аружан Ғазизқызы**, 1 курс студенті, "Тарих"мамандығы  
Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханова, Көкшетау қ.  
**Утегенов Марат Зеннатұлы**, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
[ilasoavaruzan70@gmail.com](mailto:ilasoavaruzan70@gmail.com) , [utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru)

**Ильяс Аружан Газизовна**, студентка 1 курса, специальность "История"  
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау  
**Утегенов Марат Зеннатович**, кандидат исторических наук, доцент  
[ilasoavaruzan70@gmail.com](mailto:ilasoavaruzan70@gmail.com) , [utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru)

**Ilyas Aruzhan Gazizovna**, 1st year undergraduate majoring in History  
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau  
**Utegenov Marat Zennatovich**, candidate of historical sciences, associate professor  
[utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru), [ilasoavaruzan70@gmail.com](mailto:ilasoavaruzan70@gmail.com)

**Түйіндеме:** Қазақстанның Солтүстік өңірі – полиэтникалық құрамы мен экономикалық ерекшеліктері арқылы айрықша сипатталатын аймақ. Бұл аймақтағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері, оның тарихи алғышарттары, этникалық құрылымының өзгерістері және мемлекеттің ұлттық саясатындағы рөлімен айқындалады.Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бұл өңірде ұлттық бірегейліктің қалыптасуы күрделі әлеуметтік, саяси және мәдени факторлардың ықпалымен жүрді.

**Түйін сөздер:** Солтүстік Қазақстан,ұлт,ұлттық бірегейлік,көші-қон,бағдарлама.

**Аннотация:** Северный регион Казахстана-регион, отличающийся полиэтническим составом и экономическими особенностями. Она определяется особенностями формирования национальной идентичности в регионе, его историческими предпосылками,

изменениями этнической структуры и ролью в национальной политике государства. В годы после обретения независимости формирование национальной идентичности в этом регионе происходило под влиянием сложных социальных, политических и культурных факторов.

**Ключевые слова:** Северо-Казахстан, нация, национальная идентичность, миграция, программа.

**Abstract:** The northern region of Kazakhstan is a region characterized by its multiethnic composition and economic features. It is determined by the peculiarities of the formation of national identity in the region, its historical background, changes in the ethnic structure and the role in the national policy of the state. In the years after independence, the formation of national identity in this region was influenced by complex social, political and cultural factors.

**Keywords:** North Kazakhstan, nation, national identity, migration, program.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін басқа да посткеңестік елдердің бірі ретінде өзінің ұлттық және мемлекеттік құрылысын қалыптастыруға ерекше көңіл бөле бастады. Қазақстандағы ұлттық құрылысты қалыптастыру үрдісінде ұлттық бірегейліктің анықталуы күрделі қарама-қайшылықтардың қатар жүруімен ерекшеленеді. Яғни, қазақстандық қоғамда өзекті пікірталасқа айналған титулды ұлт пен басқа да этностар арасындағы бірегейлікті анықтаудағы бәсекелестігі «қазақ» және «қазақстандық» ұлт қарама-қайшылығының көрініс беруіне жол ашты. Осы орайда, Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуының шешуші актісі ретінде Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясын жүзеге асыруда «Ұлт жоспары–100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» атты алдағы уақытта жүзеге асырылуға тиісті бес институционалдық реформаларға ерекше мәнберу қажет. Осы бес институционалды реформалардың бірі ретінде азаматтық қоғамның бүтіндігін сақтау үшін қазақстандық бірегейлікті нығайтудың маңыздылығын атап айтуға болады [1].

Қазіргі таңда елімізде 130-дан астам ұлт өкілдері мекен етеді. Олардың әрқайсысы өз тілі мен салт-дәстүрлерін сақтай отыра, өздерінің Отаны деп Қазақстанды таниды. Соның ішінде, мемлекетіміздің теріскей өңірі - Солтүстік Қазақстан да көптеген ұлттардың басын біріктірген ортақ шаңыраққа айналып отыр. 1991 жылдан бастап Қазақстанның Солтүстік өңіріндегі ұлттық бірегейлік бірнеше факторлардың ықпалымен қалыптасты. Солтүстік Қазақстанға қазіргі таңда Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Павлодар облыстары кіреді. Бұл аймақтың ұлттық бірегейлігі тарихи, демографиялық, мәдени және экономикалық өзгерістердің әсерінен дамып келеді.

Кеңес Одағы кезеңінде Солтүстік Қазақстан индустрияландыру және тың игеру саясаттарының нәтижесінде көптеген этностардың өкілдері қоныстанған аймаққа айналды. 1991 жылы тәуелсіздік алған кезде, бұл өңірде қазақтардың үлесі республиканың басқа аймақтарына қарағанда төмен болды. Жалпы алғанда, 1999ж. Қазақстандағы бірінші халық санағы негізінде 1989-1999 жылдармен салыстырғанда, халық санының 7,7 пайызға қысқарғандығын байқауға болады. Дегенмен, санақтан соң халық санының кейбір өсім тенденцияларын (1999-2005 жж. аралығында 0,8 пайызға өскен) көруімізге болады. Мысалы, 1999 жылғы халық санағы бойынша, Солтүстік Қазақстан облысында қазақтардың үлесі 29,6% құраса, орыстардың үлесі 64% болды.

1999-2008 жылдар аралығындағы Солтүстік Қазақстандағы халықтың санын мына кестеден көруімізге болады (кесте 1).[2; 91]

Аймақтар	25.02.1999	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	2008
Қазақстан	14953,1	14862,5	14951,2	15074,2	15571506



Ақмола	836,3	748,2	748,9	747,6	747447
Қостанай	1017,7	919,1	913,4	907,3	894192
Павлодар	807,0	748,7	745,3	743,9	746454
Солтүстік Қ.	726,0	682,1	674,5	665,8	653921
Астана қ.	319,3	502,0	510,5	529,4	602684

Жалпы алғанда, 2008 жылдың 1 желтоқсанына қарай Солтүстік Қазақстан облысының халық саны 649,0 мың адамды, немесе республикамыздың жалпы санының 4,1 пайызын құраған. Солтүстік Қазақстанның 2008 ж. этникалық құрамын мына кестеден көруімізге болады (кесте 2).

Кесте 2. 2008 ж. Солтүстік Қазақстанның этникалық құрамы. [2; 94]

Ұлттар	Мың адам	%
Қазақтар	216,4	33,1
Орыстар	319,1	48,8
Украиндықтар	37,6	5,8
Немістер	24,2	3,7
Поляктар	15,9	2,4
Татарлар	14,7	2,2
Басқа ұлттар	26,0	4,0

Кейінгі жылдарда Солтүстік Қазақстан облысында халық миграциясының кері сальдосы байқалады. Егер, 2013-2014 жж. Солтүстік Қазақстан облысынан жылына 5,5 мың адам кетсе, 2015 ж. оның көрсеткіші 3 мың адамды құрап, жағдайдың кішкене жақсарғанын байқаймыз. Әрине, 2015 ж. көрсеткіш бойынша 3 мың адамның кетуінің өзі үлкен мәселе. Әр жыл сайын Солтүстік Қазақстаннан шамамен халықтың 1 пайызы, яғни 5-5,5 мың адам кетіп қалады. 2014 ж. Солтүстік Қазақстанда 678 елді мекен болса, 2015 ж. оның саны 674 құраған [3].

2017 ж. 1 желтоқсанына қарай Солтүстік Қазақстан аймағының халық саны 558,7 мың адамды құрап, 4,6 мың адамға азайған. Адам санының қысқаруы Петропавлдан (1,2 мың адамға өскен) басқа барлық аудандарда орын алған. Бұл кезеңдегі халық санының қысқаруына миграциялық үрдістер ықпал еткен. Негізгі миграциялық алмасу Қазақстанның ішкі миграциялық үрдістеріне тән. Облысаралық миграция шеңберінде Ақмола, Оңтүстік Қазақстан, Қостанай облыстары және Астана қаласы арасында қарқынды алмасу жүрген. Осы кезеңде тұрақты өмір сүру үшін Германияға 156, Польшаға 57 солтүстік қазақстандықтар кеткен. Мұндай эмиграцияның негізгі себептерінің бірі жоғары жалақы іздеп кету мәселелерімен байланысты [4].

2014-2018 жылдары Солтүстік Қазақстан тұрғындарының азайғандығын мына кестеден көруге болады (кесте 3):

2014-2018 жж. Солтүстік Қазақстан тұрғындарының саны

Жылдар	Барлық халық саны	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары
2014	575,9	241,3	334,6
2015	571,8	243,2	328,5
2016	569,5	248,9	320,3
2017	563,3	249,2	314
2018	557	251,7	306,8

Қала халқының үлесі 45 пайызды, ал ауыл халқының үлесі 55 пайыз болған. Солтүстік Қазақстан облысы халықтарының санына табиғи азаюмен қатар,

миграция да ықпал етіп отыр. Миграцияның кері сальдосы 2018 ж. қаңтар-маусым айларымен салыстырғанда 2019 ж. 31,8 пайызға өскен. [5]

2018 жылдың басына қарай облыстың этникалық құрамы келесідей болған (кесте 4):

**Солтүстік Қазақстан облысының этникалық құрамы**

Этностар	Адам саны	Жалпы санының үлесі (%)
Қазақтар	193992	37,4
Орыстар	277807	49,7
Украиндықтар	23523	4,2
Немістер	19805	3,5
Татарлар	12182	2,2
Поляктар	11793	2,1
Басқалар	19482	3,6

Осылайша, 2008-2018 жылдар аралығында, яғни он жылдың ішінде Солтүстік Қазақстан облысының халқының саны 92000-ға азайғандығын көруімізге болады. [6]

Солтүстік Қазақстан аймағында миграциялық үрдістер салдарынан демографиялық мәселе туындап отырғандығын көруімізге болады. Сол себептен, осындай солтүстіктегі қалыптасқан демографиялық дисбалансты бәсеңдету және ұлттық бірегейлікті нығайту үшін Қазақстан үкіметі бірқатар жобаларды жүзеге асырып жатыр. Атап айтқанда:

- -+«Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы - нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту

- **«Серпін» бағдарламасы** – жастарды Солтүстік аймақтарға тарту арқылы қазақ этносының сандық үлесін арттыруды көздеді. Осы екі жоба да жұмыс күші мол аймақтан жұмыс күші тапшы аймақтарға қоныстандыруды қамтиды. Әрине, аталған жобалар бойынша маңызды іс-шаралар атқарылып, өзінің жемісін беруде. Солтүстік пен шығысқа қарағанда оңтүстік өңірде табиғи өсім жоғары. Яғни, оңтүстікте халық тығыз орналасқан. Демографиядағы осы тепе-теңдікті сақтау үшін де халықты оңтүстіктен солтүстік пен шығыс өңірлерге қоныстандыруға арналған бағдарламалардың маңызы арта түседі.

Алатау мен Арқаның, күнгей мен теріскейдің арасын жалғаған қазақ көшінің көлікті болуына нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы зор үлес қосты. Осы бес жылда 34 мыңдай адам жұмыс күші тапшы өңірлерге қоныс аударды. Айталық, бағдарлама аясында 2017 жылы – 4 мың, 2018 жылы – 6,8 мың, 2019 жылы – 9,1 мың, 2020 жылы – 5,8 мың, 2021 жылы – 8,1 мың адам түстіктен теріскейге көшіп барды [7].

**«Серпін» бағдарламасы оқу миграциясына бағытталған және бұл бағдарлама бойынша жыл сайын Солтүстік, Шығыс және Батыс Қазақстан облыстарының жоғары оқу орындарына еліміздің оңтүстігінен келетін талапкерлерге жеке гранттар бөлінеді.** Бұл бағдарламалар өңірдегі ұлттық бірегейліктің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Мемлекеттік тілдің қолдану аясы кеңейіп, қазақи мәдени құндылықтардың таралуы артты.

Соңғы жылдары Солтүстік Қазақстандағы этникалық құрылым біршама өзгеріске ұшырады. Бұл үрдіс білім беру жүйесінде, мәдениет саласында және мемлекеттік басқару құрылымдарында айқын көрінеді. Сонымен қатар, аралас некелердің саны көбейіп, ұлтаралық интеграция нығая түсті. Солтүстік Қазақстанда этномәдени бірлестіктер ұлттық бірегейлікті нығайтуда маңызды рөл атқарады. Облыста 28 этномәдени бірлестік жұмыс істейді, олардың 24-і қоғамдық аккредиттеуден өткен. Сонымен қатар, өңір аудандарында 180 этникалық орталық қызмет етеді. Бұл бірлестіктер қазақстандық этностардың бай мұрасын сақтау, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайту бағытында қыруар жұмыс атқаруда.

Қорытындылай келе, Қазақстанның Солтүстік өңіріндегі ұлттық бірегейліктің қалыптасуы тәуелсіздік жылдарында күрделі, бірақ бірізді түрде жүріп келеді. Мемлекеттік

бағдарламалардың нәтижесінде қазақ халқының саны артып, ұлттық мәдениет пен тілдің рөлі күшейді. Дегенмен, этникалық әртүрлілік пен тілдік мәселелер сияқты факторлар бұл процесті баяулатуы мүмкін. Сондықтан болашақта осы аймақта ұлттық бірегейлікті одан әрі нығайту үшін кешенді мемлекеттік саясат жалғасуы тиіс.

*Мақала Қазақстан Республикасы ҒЖБМ Ғылым комитетінің «АР23488158 Солтүстік Қазақстан тұрғындарының полиэтникалық құрамының қалыптасу тарихы мен ұлт құрылысы процесі (XIX ғ. аяғы- XX ғ.)» гранттық жобасы аясында дайындалды.*

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

[1] Ұлт жоспары – Н. Назарбаевтың бес институционал- дық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы // [http:// inform.kz/kaz/article/2777949](http://inform.kz/kaz/article/2777949). 20.05.2015.

[2] Жаркенова А.М. Численность и этнический состав населения Северного региона Казахстана в постсоветский период / А.М. Жаркенова // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2010. — №4 (6). — С. 90–95.

[3] Чем может привлечь Северный Казахстан жителей других регионов? <https://kapital.kz/gosudarstvo/47128/chem-mozhet-privlech-severnoy-kazakhstan-zhiteley-drugikh-regionov.html>

[4] Численность населения Северного Казахстана сократилась на 4,6 тысяч человек. [https://www.inform.kz/ru/chislennost-naseleniya-severnogo-kazahstana-sokratilas-na-4-6-tysyach-chelovek\\_a3122970](https://www.inform.kz/ru/chislennost-naseleniya-severnogo-kazahstana-sokratilas-na-4-6-tysyach-chelovek_a3122970)

[5] Сильные регионы страны: развитие Северо-Казахстанской области [.https://strategy2050.kz/ru/news/51749/](https://strategy2050.kz/ru/news/51749/)

[6] Население северных и восточных регионов Казахстана продолжает снижаться [.https://vlast.kz/novosti/43217-naselenie-severnih-i-vostocnyh-regionov-kazahstana-prodolzaet-snizatsa.html](https://vlast.kz/novosti/43217-naselenie-severnih-i-vostocnyh-regionov-kazahstana-prodolzaet-snizatsa.html)

[7] Оңтүстіктен солтүстікке қоныстандыру саясатының демографияға әсері <https://qazaq1913.com/2023/06/23/o-t-stikten-solt-stikke-onystandyru-sajasytyny-demografija-a-seri/>

### **АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДА КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ПРОЦЕССИ**

**Каженова Гульнар Тулегеновна**

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

[gkazhenova@mail.ru](mailto:gkazhenova@mail.ru)

**Борамбай Мадияр Ғаниұлы**

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, магистрант, Көкшетау қ.

[madiyarborambai@mail.ru](mailto:madiyarborambai@mail.ru)

**Аннотация:** мақалада 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін Ақмола облысында кеңес билігінің қалыптасу үдерісі қарастырылады. Жұмысшы, сарбаз және шаруа депутаттары кеңестерінің қызметі, III Батыс Сібір съезінің рөлі, ескі әкімшіліктен жаңа кеңестік билікке көшу кезеңдері сипатталады. Контрреволюциялық күштермен күрес, олардың буржуазия мен ұлтшылдардың билігін қайтару әрекеттері, сондай-ақ Қызыл гвардияны ұйымдастыру және кәсіпорындарда жұмыс бақылауын орнату жөніндегі большевиктердің шаралары зерттеледі. Зерттеу жұмысы барысында сондай-ақ Ақмола

облысында кеңес билігін орнатудың қорытындылары мен салдары талданады. Зерттеу тарихи дереккөздерге сүйенеді.

**Түйін сөздер:** кеңес билігі, Ақмола облысы, большевиктер, жергілікті кеңестер, шаруа депутаттары, Қызыл гвардия, контрреволюция, Алаш-Орда, әлеуметтік-саяси өзгерістер.

## THE PROCESS OF FORMATION OF THE SOVIET GOVERNMENT IN AKMOLA REGION

**Kazhenova Gulnar Tulegenovna**

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor  
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan  
[gkazhenova@mail.ru](mailto:gkazhenova@mail.ru)

**Borambay Madiyar Ganievich**

Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan  
[madiyarborambai@mail.ru](mailto:madiyarborambai@mail.ru)

**Abstract:** The article examines the process of establishing Soviet power in the Akmola region after the October Revolution of 1917. It describes the activities of workers', soldiers', and peasants' deputies' councils, the role of the III West Siberian Congress, and the transition from the old administration to the new Soviet authority. The study explores the Bolsheviks' measures to combat counter-revolutionary forces, their attempts to restore the power of the bourgeoisie and nationalists, the organization of the Red Guard, and the introduction of labor control at enterprises. The article also analyzes the results and consequences of establishing Soviet rule in the region. The research is based on historical sources.

**Keywords:** Soviet power, Akmola region, Bolsheviks, local councils, peasant deputies, Red Guard, Counter-Revolution, Alash-Horde, socio-political changes.

## ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

**Каженова Гульнар Тулегеновна**

Кандидат исторических наук, доцент  
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана  
[gkazhenova@mail.ru](mailto:gkazhenova@mail.ru)

**Борамбай Мадияр Ғаниұлы**

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, магистрант, г. Кокшетау  
[madiyarborambai@mail.ru](mailto:madiyarborambai@mail.ru)

**Аннотация:** В статье рассматривается процесс становления советской власти в Акмолинской области после Октябрьской революции 1917 года. Описываются деятельность Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, роль III Западно-Сибирского съезда, а также этапы перехода от старой администрации к новой советской власти. Исследуются меры большевиков по борьбе с контрреволюционными силами, их попытками восстановления власти буржуазии и националистов, организация Красной гвардии и установление рабочего контроля на предприятиях. Также анализируются итоги

*и последствия установления советской власти в регионе. Исследование основано на исторических источниках.*

**Ключевые слова:** Советская власть, Акмолинская область, большевики, местные советы, крестьянские депутаты, Красная гвардия, контрреволюция, Алаш-Орда, социально-политические изменения.

Кіріспе. Ақмола облысында Кеңес үкіметінің қалыптасуы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихындағы маңызды кезеңдердің бірегейі. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі кезең бұрынғы Ресей империясының барлық аймақтарына, соның ішінде Қазақстан аумағына әсер еткен терең әлеуметтік-саяси қайта құру кезеңі болды. Жаңа билікті орнату процесі тек жұмысшылардың қолдауымен ғана емес, сонымен бірге контрреволюциялық күштермен қатал күреспен қатар жүрді, бұл оны ерекше күрделі және көп сатылы етті. Географиялық маңызды және көпұлтты аймақта орналасқан Ақмола облысы большевиктердің, жергілікті буржуазияның, ұлтшылдардың және басқа да саяси топтардың мүдделері қақтығысқан негізгі аумақтардың біріне айналды.

Владимир Лениннің басшылығымен большевиктер басқарған 1917 жылғы Қазан төңкерісі Уақытша үкіметтің құлдырауына және пролетариат диктатурасының орнауына әкелді. Жаңа билік жүйесінің негізгі элементтерінің бірі жұмысшылар, сарбаздар мен шаруалар депутаттарының кеңестері болды, олар халықтық басқару органдарының рөлін атқарды және ескі буржуазиялық помещик әкімшілігін ауыстыруға шақырылды. Бұл процесте большевиктердің партиялық ұйымдары маңызды рөл атқарды, олар жұмысшылар мен шаруалардың қолдауына сүйене отырып, митингілер, съездер мен кеңестердің отырыстарын ұйымдастырды, онда жергілікті жерлерде билікті беру мәселелері шешілді.

Ақмола облысы Қазан төңкерісі кезінде шағын өнеркәсіптік кәсіпорындары бар және шаруа халқы басым ауылшаруашылық аймағы ретінде танымал еді. Алайда, 1917 жылдың аяғында аймақта жұмысшы ұйымдар, сарбаздар комитеттері және саяси өмірге белсенді қатысқан алғашқы кеңестер құрылды. Бұл үдерісте Ақмола, Көкшетау (қазіргі Көкшетау) және Петропавл қалалары ерекше рөл атқарды, онда жұмысшылар мен сарбаздар арасында революциялық көңіл-күй қатты көрінді[1].

Ақмола облысында Кеңес үкіметін орнату процесінің басталуы 1917 жылы желтоқсанда Омбыда өткен жұмысшылар мен сарбаздар депутаттары кеңестерінің III Батыс Сібір облыстық съезімен байланысты. Съезге Қазақстанның түрлі қалалары мен уездерінен, соның ішінде Ақмола, Көкшетау және Петропавл кеңестерінен кеңес өкілдері қатысты. Съезд делегаттары Кеңес үкіметін қолдау туралы шешім қабылдады және оны жергілікті жерлерде белсенді түрде енгізе бастады. Бұл аймақтағы жаңа басқару жүйесін қалыптастырудағы алғашқы маңызды қадам болды. Алайда Кеңес үкіметін құру процесі кедергіге толы әрі күрделі өтіп жатқан кезең еді[2]. Өңірде Уақытша үкімет пен Алашорда автономиясын жақтаушылардың ықпалы сақталып, баламалы билік органдарын құруға тырысты. Ұлтшылдық көңіл-күй, әсіресе қазақ зиялыларының бір бөлігі арасында жаңа билікке көшу процесін қиындатты. Большевиктер мен Алашорда өкілдері арасындағы қарама-қайшылық саяси үгіт-насихат, митингілер мен параллельді басқару органдарын құруда көрініс тапты, бұл аймақтағы әлеуметтік жағдайдың шиеленісуіне әкелді[3].

Большевиктердің жеңісіне ықпал еткен маңызды фактор жұмысшылар мен сарбаздардың Кеңес үкіметін орнату үшін күреске белсенді қатысуы болды. 1917 жылдың соңында Ақмола, Көкшетау және аймақтың басқа қалаларында жаппай митингілер өтті, онда жұмысшылар, сарбаздар мен шаруалар билікті кеңестерге беруді жақтады. 1917 жылы 16 (29) желтоқсанда Ақмолада өткен митингіде қазақ еңбекшілері Кеңес үкіметіне көпшілік алдында қолдау білдіріп, Алаш-Орда автономиясы идеясын қабылдамады. Бұл митинг жаңа билік үшін күресте әртүрлі ұлт өкілдерінің бірлігінің символына айналды[4].

Бастапқы дереккөздер ретінде жұмысшылар, сарбаздар мен шаруалар депутаттары кеңестерінің, революциялық комитеттер посттарының және аймақтағы кеңес үкіметін нығайтуда шешуші рөл атқарған III Батыс Сібір кеңестері съезінің құжаттарының

хаттамалары қолданылды. Сонымен қатар, "Известия" және "Правда" сияқты баспа басылымдары, сондай – ақ 1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың басындағы жергілікті газеттер мен брошюралар жарық көрді. Бұл материалдар жергілікті большевиктер ұйымдарының көзқарастары мен саяси қызметін, сондай-ақ болып жатқан өзгерістерге халықтың реакциясын бөлетін тарихи-деректі дереккөз ретінде қарастырылады[5].

Максатқа жету үшін тарихи ғылымның дәстүрлі әдістері мен деректі тестілеу, сыни талдау, мәтіндерді жіктеу және жүйелеу сияқты тәсілдер қолданылды. Дереккөздердің дұрыстығын тексеруге, оларды тарихи контекстті ескере отырып салыстыруға және түсіндіруге ерекше назар аударылды. Мазмұнды талдау әдісін қолдану биліктің ауысуы мен жаңа басқару жүйесін басқару процесін шектейтін жергілікті кеңестердің негізгі тақырыптары мен бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді[6].

Талқылаулар. Ақмола облысында Кеңес үкіметін қалыптастыру процесін зерттеу барысында жергілікті кеңестер қызметінің саяси және идеологиялық аспектілеріне, сондай-ақ осы кезеңнің өңірдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістері үшін маңыздылығына ерекше назар аударылады. Архивтік дереккөздер мен жарияланымдарды талдау негізгі ерекшеліктерді, сондай-ақ жаңа биліктің қалыптасу жолында туындаған проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді. Отандық және шетелдік зерттеушілердің бірқатар еңбектерінде саяси өзгерістердің табиғаты мен жаңа басқару жүйесін қалыптастырудағы большевиктік ұйымдардың рөлі туралы әртүрлі көзқарастар көрсетілген[7].

Ақмола және Семей облыстарының өкілдері қатысқан кеңестердің III Батыс Сібір облыстық съезінің рөлін зерделеу жергілікті жерлерде революциялық іс-қимылдарды үйлестіру қалай жүргізілгенін түсінуге мүмкіндік берді. Бұл съездің маңыздылығы орталық билік пен өңірлер арасында байланыс орнату контекстінде ерекше атап өтіледі, бұл қазақ облыстарында Кеңес үкіметін заңдастыруға алғышарттар жасаған. С. Покровский (1959), Т.Елеуов (1957) сияқты бірқатар зерттеушілер бар екенін ескеру маңызды. Т.Елеуов (1957) кеңестерді сәтті құрудың еңбек бұқарасы мен сарбаздарды қолдауға тәуелділігін атап көрсетеді, бұл негізінен революциялық қайта құрулардың динамикасын анықтады[8].

Кеңес үкіметін қалыптастыру процесінде халықтың саяси және идеологиялық жұмысына ерекше назар аударылды. Большевиктер өз идеяларын насихаттау және жұмысшыларды жаңа билікті қолдауға жұмылдыру үшін жергілікті баспа басылымдарын, митингілер мен жиналыстарды пайдаланды. "Известия" және жергілікті парақшалар сияқты газеттер Кеңес үкіметінің білімі, контрреволюцияға қарсы күрес және большевиктер бағдарламасының айналасында жұмысшыларды біріктіру қажеттілігі туралы материалдарды белсенді түрде жариялады. Бұл жұмыс аймақтағы саяси көзқарастарды өзгертуде маңызды рөл атқарды және халықтың кедей топтарының қолдауын қамтыды[9].

Соған қарамастан, Кеңес үкіметін құру процесі экономикалық дағдарысты, азық-түлік тапшылығын және жаңа билікке қарсыластар тарапынан қарулы қарсылықты қамтитын бірнеше еңбекпен байланыстырылады. 1918-1919 жылдары аймақта азаматтық соғыс басталды, оның барысында кеңестердің күші біркелкі емес буға айналды. Контрреволюцияны қолдайтын казак бөлімшелері мен Алашорда отряды ескі тәртіпті көтеруге тырысты, бұл ұзаққа созылған және қанды бұзушылықтарға әкелді. Бұл үшін большевиктік құрылымдарды ұйымдастыру және Кеңес үкіметінің Қызыл гвардиясының қолдауы нәтижесінде Ақмола облысының барлық аумағында тіркелді[10].

1920 жылға қарай Ақмола облысында Кеңес үкіметінің құрылуы аяқталды дейтін кезең болып табылады. Кеңес үкіметі ескі әкімшілік құрылымды алмастыратын негізгі «Жаңа» басқару жүйесіне айналды. Кәсіпорынды ұлттандыру, жұмыс бақылауын орнату және кедей шаруалардың мүддесі үшін жер қорын қайта бөлу маңызды кезең болды. Бұл шаралар, олардың қарсылығы мен қатаңдығы үшін Кеңес үкіметін нығайтуға және аймақтың жаңа әлеуметтік-экономикалық құрылымын құруға мүмкіндік берді.

Ақмола облысында Кеңес үкіметін қалыптастыру процесі өткір саяси күрес пен әлеуметтік-экономикалық дағдарыс жағдайында өткен күрделі және көп сатылы процесс екені айқын. Аймақтағы большевиктердің жетістігі жұмысшылардың, сарбаздардың және кедей шаруалардың қолдауымен, жергілікті кеңестер мен большевиктер ұйымдарының белсенді қызметімен, сондай-ақ контрреволюциялық күштерді сүйемелдеу бойынша шешуші шаралармен қамтамасыз етілді. Бұл кезең Ақмола облысы мен жалпы Қазақстан тарихындағы маңызды кезең болды, кейінгі социалистік қайта құрулар мен аймақты «Жаңа» Кеңес үкіметінің құрамына енгізу үшін негізделді[11].

Қорытынды. Ақмола облысында Кеңес үкіметін қалыптастыру процесі Қазақстанның әлеуметтік-саяси даму тарихындағы маңызды кезең. Жаңа биліктің орнауы әртүрлі саяси және әлеуметтік топтардың мүдделері қақтығысқан кезде өткір күрестің қызыл бояуы шартарапқа жағылды. Бұл процесс жұмысшылардың, сарбаздардың және шаруалардың кедей топтарының қолдауымен, сондай-ақ казак құрамалары мен Алашорда автономиясының жақтастарын қоса алғанда, контрреволюциялық күштердің қарсылығымен қатар жүрді. Ақмола облысындағы большевиктік биліктің жеңісі саяси жүйенің терең өзгеруінің символына айналды және Қазақстан аумағындағы кейінгі социалистік қайта құрулардың негізін қалады.

Бүгінгі таңда мемлекеттің шекаралары мен аумақтық тұтастығы туралы заманауи пікірталастар аясында Қазақстанда Кеңес үкіметінің қалыптасу кезеңінде болған процестерді ғылыми зерттеу ерекше маңызға ие. Архив материалдарын, жергілікті кеңестердің құжаттарын және революциялық уақыттағы жарияланымдарды зерттеу оқиғалардың хронологиясын қалпына келтіріп қана қоймай, ұлттық идея мен тарихи бірегейлікті нығайту үшін дәлелді негіз ұсынады.

Ақмола облысында Кеңес үкіметінің құрылуы Қазақстанның жаңа кеңестік мемлекеттіліктің бір бөлігі ретінде одан әрі дамуын алдын ала анықтаған саяси өзгерістердің маңызды дәлелі болып табылады. Осы тарихи кезең туралы естеліктің қазіргі әдіснамалық тәсілдер мен жаңа тарихи деректерді ескере отырып сақталуы және қайта түсіндірілуі маңызды. Сол кездегі өзгерістердің қозғаушы күшіне айналған ұлттық идея қазіргі уақытта мемлекеттің бірлігі мен аумақтық тұтастығының символы ретінде өзекті болып қала береді.

### **Пайдаланылған әдебиеттер**

1. Жұмысшылар мен сарбаздар депутаттары Кеңестерінің III Батыс Сібір облыстық съезі. Хаттамалар мен қаулылар. Омбы, 1917 ж.
2. Елеуов Т. Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы. - Алматы: Казгосиздат, 1957. – 243 б.
3. Қазақстан Тарихы. Құжаттар мен материалдар. Т.1. - Алматы: Ғылым, 1978. – 354 б.
4. Покровский С. Н. Қазақ КСР тарихы. - Алматы: Казгосиздат, 1959. - Т.2. - 410 б.
5. Махат Д. Қазақстандағы кеңестік билік үшін күрес: саяси және әлеуметтік-экономикалық аспектілер. - Алматы: "Жалын", 2007. – 220 б.
6. Сафаров Г. Түркістан өлкесінің Қазақстанға қосылуы туралы Жарияланымдар. "Известия" №163. 20 сәуір, 1922 ж
7. Алаш-Орда: құжаттар мен материалдар. Құжаттар жинағы. - Алматы: "Жазушы", 2001. – 320 б.
8. "Известия Советов" Газеті №12. Қаңтар, 1918 ж
9. Досназаров М. Ақмола облысындағы революциялық оқиғалар. "Қазақстан ақиқаты". - Алматы, 1921 ж. - №7, 14 б.
10. Х. Тұрсын. Кеңес үкіметі орнаған кездегі ұлтшыл азаматтардың жанқиярлық еңбегі. - Алматы: "Ел-шежіре", 2011. – 357 б.
11. Қожекеев Т. Сара сөзінің сардары. - Алматы: "Санат", 1995. – 168 б.

## СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

**Кушпаева Алмагуль Буркитбаевна**

к.и.н, асс. профессор,  
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау  
e-mail: [kushpaevaab@mail.ru](mailto:kushpaevaab@mail.ru)

**Рахимжанова Гулим Амангельдыевна**

Центр по охране и использованию памятников историко-культурного наследия, г.  
Кокшетау  
e-mail: [gulim\\_rahimzhanova@mail.ru](mailto:gulim_rahimzhanova@mail.ru)

**Аңдатпа:** Бұл мақалада авторлар Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап Ақмола облысының аумағына майдананның алдыңғы қатарларынан эвакуацияланған госпитальдер, майданға үлкен көмек көрсеткен эвакуацияланған кәсіпорындар туралы атап өтті.

**Кілттік сөздер:** эвакуацияланған госпитальдер, эвакуацияланған кәсіпорындар, майдан, Ұлы Отан соғысы.

**Аннотация:** В данной статье, посвященной истории Великой Отечественной войны, рассматриваются вопросы эвакуации госпиталей с передовой линии фронта на территорию Акмолинской области, о эвакуированных предприятиях, оказавших большую помощь фронту.

**Ключевые слова:** Великая Отечественная война, фронт, эвакуированные госпитали, эвакуированные предприятия.

**Annotation:** In this article, the authors note that from the very first days of the Great Patriotic War, hospitals were evacuated from the front lines to the Akmola region, along with evacuated enterprises that provided significant assistance to the front.

**Keywords:** The Great Patriotic War. the front, evacuated hospitals, evacuated enterprises.

С первых дней Великой Отечественной войны Казахстан внес неоценимый вклад в победу в этой кровопролитной войне. Велика в этом и роль жителей Акмолинской области.

В 1941-1945 годы область вместе со всей страной жила напряженной трудовой жизнью. Все людские и трудовые ресурсы были мобилизованы для достижения победы.

Одной из форм проявления советского патриотизма явилось всенародное движение за создание Фонда обороны страны.

В 1941 году в Акмолинскую область стали прибывать эвакуированные предприятия. Решение вопроса о размещении и организации выпуска военной продукции потребовало исключительного напряжения и сил.

За очень короткие сроки все передислоцированные предприятия перестроили свое производство на выпуск продукции оборонного значения. Золотой запас страны пополнял и «Каззолото» в г. Степняк. К концу 1941 года в Кокшетау прибыли первые эшелоны завода швейных машин из Подольска, в 1942 году в Макинку прибыли первые эшелоны эвакуированного завода поршневых колец имени В. И. Ленина из города Мичуринска Тамбовской области. Все они выпускали продукцию военного назначения, которая поставлялась на фронт. Население так же активно участвовало в сборе средств на вооружение, это движение приобрело истинно всенародный характер. На деньги акмолинцев строились танки и самолеты, широко развернулось и подарков для Красной



армии. Со станций отправлялись вагоны с продовольственным подарком для фронта. Всего за годы войны фронтовикам было отправлено 120 вагонов с подарками, а через почтовые отделения отправлялись многочисленные индивидуальные посылки. Согласно документам с фондов Государственного архива Акмолинской области: «В 1942 году со станции Акмолинск отправился тяжело груженный состав из 24 вагонов с продовольственными подарками для воинов Ленинградского фронта: 30 тонн муки, 25 тонн крупы, 3 тонны свиного сала, свыше 3 тонн сливочного масла, 18 тонн сухарей, 1,5 тонны сахара и конфет». В Ленинграде состоялась трогательная встреча посланцев с воинами земляками 310 стрелковой дивизии.

Начало войны в 1941 году потребовало больших усилий от народа и мобилизации всех отраслей для защиты Родины.

В стране в соответствии с Приказом Наркомздрава СССР от 30 июля 1941 года началась работа по подготовке развертывания эвакуированных госпиталей для приема раненых военных. Уже в октябре 1941 года эвакогоспитали на территории Казахстана начали принимать раненых бойцов с фронта. Раненых принимали госпитали в Северо-Казахстанской, Карагандинской, Акмолинской, Павлодарской, Южно-Казахстанской областях.

На территории Акмолинской области эвакогоспитали работали в городах Акмолинск, Кокшетау, а также в Атбасарском, Аккольском, Щучинском районах.

В Акмолинске для размещения эвакогоспиталей были подготовлены: военный городок, железнодорожная больница, здание детского сада желдорстанции, городского театра, в новом здании почты рядом с горбольницей; Аккольский дом отдыха строителей; в Щучинске, в Атбасаре сборные пункты также были готовы принять раненых с фронта.

Согласно направленной в Акмолинский обком партии информации Политотдела строительства о работе по ремонту и оборудованию госпиталя на станции Акколь, 24 ноября 1941 года госпиталь, находящийся на станции Акколь, был полностью готов для приема раненых бойцов и командиров РККА, что говорит о быстрой и оперативной работе по подготовке эвакогоспиталей. Уже 25 ноября 1941 года в Акколь прибыл командный состав для приемки госпиталя.

Кроме того, были выделены жилплощадь для работников госпиталя и помещение для Красного уголка.

Казпедучилище в Кокшетау взяло шефство над военным эвакогоспиталем № 2396.

Из средств зарплаты за декабрь 1941 года был создан фонд для организации подарков, выделены средства на подписку одной газеты на год, покупку мебели и оборудования.

В Боровом (ныне Бурабай) организован госпиталь № 4110 на базе дома отдыха ЦК профсоюза Угольщиков.

Коллектив треста «Каззолото» по своей инициативе взял шефство над Щучинским военным госпиталем. Инициативу поддержал горком партии и областной комитет Союза золотоплатиновой промышленности. Коллектив «Каззолото» в феврале 1942 года подготовил подарок госпиталю в виде продуктов, музыкальных инструментов, аппаратуры и книг. Также состоялся концерт для раненых, посвященный 24-годовщине Рабоче-Крестьянской Красной Армии.

В Щучинске, помимо госпиталя для раненых солдат Красной армии, организован госпиталь для военнопленных под № 1054. Он размещался в железнодорожном клубе, тогда как в здании железнодорожной больницы проходили лечение туберкулезные больные. По воспоминаниям конвоира в охране от НКВД Гнетова И.П., который охранял госпиталь № 1054, военнопленных привозили не только с линии фронта, но и из госпиталей соседних областей, из лагерей для военнопленных. При транспортировке усиливали охрану, так как боялись нападения на них со стороны местных жителей. Среди пленных в основном были солдаты, офицеры старались не показывать свой чин.

Осенью 1941 года в Кокшетау работали 3 эвакогоспиталя под №№ 2396, 2447, 3604 по приему раненых солдат. Госпиталь № 3604 принимал раненых военнопленных. Госпитали №№ 2396 и 2447 были эвакуированы из Белоруссии.

Во время войны на территории Кокшетау не было больших зданий, подходящих для эвакогоспиталей, поэтому их корпуса располагались в разных небольших одноэтажных зданиях.

К числу сохранившихся зданий госпиталей относится здание ныне действующего музея истории города Кокшетау, расположенное на улице Канай би, 32.

Раненых привозили в поездах на станцию, где их ждали телеги, повозки, запряженные лошадьми. Далее их распределяли по разным корпусам, в зависимости от степени тяжести ранений. В госпиталях из-за нехватки медицинского персонала работали в основном местные женщины.

В истории Кокшетау известны имена людей, которые работали в госпиталях города, спасая жизни раненых солдат и офицеров: начальник одного из госпиталей Яковлев С.А., врач Пришлецов Д.Г., медицинские сестры Тарасова М., Гординенко Л., Ключева Е., Молоткова М., Зинина Г. Многие из них после окончания войны остались работать в больницах. К примеру, Молоткова Мария после войны получила высшее образование и долгие годы проработала врачом-невропатологом в городе Кокшетау.

Большое количество солдат и офицеров было доставлено с серьезными ранениями в Кокшетау с линий фронта. Раненые солдаты после выздоровления снова отправлялись на фронт. Но были и те, которых не удалось спасти, хоронили их на кладбище, расположенном в северо-западной части города у подножья сопки Букпа, в районе Бармашино.

В свое время Военно-медицинский музей Министерства Обороны СССР оказал большую помощь в деле выяснения имен солдат, скончавшихся в эвакогоспиталях №№ 2447 и 2396 и захороненных на старом кладбище микрорайона Бармашино:

- 1) Гончаров П.Т., сержант;
- 2) Андреев И.С.;
- 3) Биденков И.М., 1913 г.р., стрелок;
- 4) Одноруков А.К., 1896 г.р., рядовой;
- 5) Богородский Ф.П., 1902 г.р., рядовой, связист;
- 6) Кушмагамбетов Аспан, 1916 г.р., рядовой, стрелок;
- 7) Павлов А.П., 1917 г.р., минометчик;
- 8) Малюгин В.Н., 1892 г.р., капитан, нач.арт.тех.снаб.;
- 9) Могила Н.М., 1912 г.р., рядовой, ездовой;
- 10) Отобаев Абельда, 1902 г.р., рядовой стрелок;
- 11) Гераскин Е.И., 1899 г.р., рядовой стрелок;
- 12) Жангазиев Акуп, 1910 г.р.;
- 13) Коротков В.С., 1911 г.р.;
- 14) Соломаха А.;
- 15) Карпов В.К., 1911 г.р.;
- 16) Попович В.Г.;
- 17) Карпов В.И. 1923 г.р.;
- 18) Старовойтов П.Г.;
- 19) Якушев М.Т.;
- 20) Гулькин Л.Ф.

В данном документе под названием «Именной список» указаны и адреса родственников некоторых погибших солдат.

В послевоенное время в 1950-1960 гг. участников войны хоронили на кладбище у сопки Букпа. Там же похоронен участник Великой Отечественной войны, Герой Советского Союза, уроженец ныне Астраханского района Глинин Ф.Ф.

Сегодня «Братская могила воинов Великой Отечественной войны, умерших от ран в госпиталях города», бюст Героя Советского Союза Глинина Ф.Ф. являются памятниками историко-культурного наследия Акмолинской области. Рядом с братской могилой, в 1960 году, была установлена статуя солдата в память о погибших в госпиталях Кокшетау воинах.

Широко отражен вклад жителей региона в победу в Великой Отечественной войне в документах, фондах Государственного архива Акмолинской области, Акмолинского историко-краеведческого музея, в фондах музея истории города Кокшетау и музея Малика Габдуллина, которые свидетельствуют о героическом подвиге, совершенном нашими земляками на фронте и в тылу.

### Список литературы:

1. Сборник документов и материалов о Великой Отечественной войне. Все для фронта, Все для Победы, редактор Качковский В.И. Астана, 2005.
2. Соғыс. Жеңіс. Естелік. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы туралы құжаттар мен материалдар жинағы. Көкшетау, 2020.
3. ГААО. Ф.П-1. Оп.1. Д. 162. Л. 107.
4. ГААО. Ф.П-1. Оп.1. Д. 353. Л. 7.
5. ГААО. Ф.П-3272(32). Оп.1. Д.524. Л.9.
6. ГААО. Ф.П-1. Оп.1. Д. 353. Л. 7.
7. ГААО. Ф.П-3447 (912). Оп. 1. Д. 34. Л. 34.
8. Акмолинская область. История, события, люди. Альманах «Кокшетау», 2007.
9. Сборник документов «Никто не забыт, ничто не забыто». Кокшетау, 2020.
10. Историко-культурное наследие Акмолинской области: Свод памятников. Алматы, НИПФ РГП «Казреставрация», 2008.

## ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ӘДІЛЕТТІЛІК», «ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІК» ЖӘНЕ «ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ МЕН ПРОБЛЕМАСЫ

Мухамеджанова Жадра Молдағалиевна  
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті  
[ZhMukhamedzhanova@shokan.edu.kz](mailto:ZhMukhamedzhanova@shokan.edu.kz)

**Аннотация:** Бұл мақалада Қазақстанның қазіргі саяси дискурсында маңызды орын алатын «әділеттілік», «әлеуметтік әділеттілік» және «әлеуметтік мемлекет» ұғымдарының теориялық негіздері мен өзара байланысы қарастырылады. Автор аталған категориялардың саяси және әлеуметтік жүйедегі орны мен мәнін саралап, оларды іске асырудағы негізгі мәселелерді көрсетеді. Бұл ұғымдар әділетті қоғам құрудың тірек тетіктері ретінде ұсынылады.

**Түйінді сөздер:** әділеттілік, әлеуметтік әділеттілік, әлеуметтік мемлекет, саяси дискурс, әлеуметтік саясат, Қазақстан.

Қазақстан тәуелсіздігін алған сәттен бастап әлеуметтік мемлекет құру жолын таңдады. Ел Конституциясында Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітті. ХХІ ғасырдағы жаһандану процесі, әлеуметтік және

саяси трансформациялар мемлекеттердің жаңа басқару үлгілерін іздеуіне себеп болды. Қазақстанда да бұл үрдіс ерекше маңызға ие. Соңғы жылдары елімізде жүргізіліп жатқан саяси және әлеуметтік реформалар аясында әділеттілік ұғымы басты құндылықтардың біріне айналды. Ел Президенті Қ.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасы осы категорияны мемлекеттік идеологияның іргетасы ретінде белгілеп отыр. Осы орайда, «әділеттілік», «әлеуметтік әділеттілік» және «әлеуметтік мемлекет» ұғымдарының өзара байланысын ғылыми тұрғыда талдау өзекті мәселе болып табылады. Соңғы жылдары қоғамда әділеттілік пен әлеуметтік теңдікке деген сұраныс күшейіп келеді. Бұл, әсіресе, «Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасы жарияланғаннан кейін саяси дискурстың маңызды бағытына айналды. Осы тұжырымдама аясында әділеттілік пен әлеуметтік әділеттілік ұғымдары нақты саяси шешімдер мен реформалардың негізі ретінде алынып отыр. Бұл категориялар әлеуметтік саясаттың өзегіне айналып, халықтың билікке деген сенімін арттырудың негізгі тетіктерінің біріне айналууда. Дегенмен, олардың мазмұнын дұрыс түсіну және тиімді жүзеге асыру белгілі бір теориялық және практикалық қиындықтармен бетпе-бет келіп отыр.

Әділеттілік – адамзат өркениетінің барлық кезеңінде басты моральдық-этикалық және құқықтық принциптердің бірі ретінде қалыптасқан ұғым. Оның мазмұны тарихи, мәдени және философиялық дәстүрлерге байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Джон Ролз өзінің «Әділеттілік теориясы» атты еңбегінде әділеттілікті қоғамдық жүйенің ең маңызды қағидасы ретінде қарастырады. Ол әділеттілікті теңдік пен еркіндіктің үйлесімі ретінде сипаттайды. Қазақстанның саяси жүйесінде әділеттілік ұғымы соңғы жылдары ерекше маңызға ие болуда. Әділеттілік дегеніміз – азаматтардың құқықтарының теңдігі, заң алдындағы теңдік, билік құрылымдарының ашықтығы мен есептілігі, және ең бастысы — халықтың мемлекетті басқаруға қатысу мүмкіндігі.

Әлеуметтік әділеттілік – бұл әлеуметтік ресурстар мен мүмкіндіктердің әділ бөлінуі, табыстар мен қызметтердің теңдей таралуы, әлеуметтік қолдау механизмдерінің тиімділігі. Бұл ұғым Ролз, Маршалл, Сен секілді теоретиктердің еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Әлеуметтік әділеттілік әлеуметтік мемлекеттің басты міндеттерінің бірі ретінде танылады. Қазақстанда әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету бағытында бірқатар бағдарламалар жүзеге асырылып жатыр. Атап айтқанда:

- аз қамтылған отбасыларды қолдау,
- көпбалалы аналарға жәрдемақы беру,
- медициналық және білім беру қызметтерін цифрландыру арқылы қолжетімді ету,
- өңірлер арасындағы дамудағы айырмашылықтарды азайту.

Алайда, осы саясаттардың тиімділігіне қатысты қоғамда сын пікірлер де бар. Мысалы, жәрдемақылардың мөлшерінің жеткіліксіздігі, тұрғын үй мәселесінің шешілмегені, және кейбір мемлекеттік бағдарламалардың формалдылығы — әлеуметтік әділеттілік қағидасының іске асуын қиындататын факторлар.

Әлеуметтік мемлекет – бұл халықтың әл-ауқатын арттыруды, әлеуметтік теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз етуді мақсат ететін мемлекет моделі. Мұндай мемлекетте мемлекет азаматтарға тек құқық беріп қана қоймай, олардың өмір сапасын арттыру үшін нақты жауапкершіліктер алады. Қазақстан әлеуметтік мемлекет ретінде денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру және жұмыспен қамту салаларында бағдарламалар жүргізіп келеді. Дегенмен, әлеуметтік мемлекеттің қағидалары іс жүзінде толық жүзеге аспай отыр. Мысалы: аймақтық теңсіздік мәселесі әлі де өзекті, әлеуметтік қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі кейде төмен, мемлекеттік қызмет көрсету жүйесінде формализм мен бюрократия кең таралған.

Үш категорияның өзара байланысы мен проблемалық тұстарын қарастыратын болсақ, әділеттілік, әлеуметтік әділеттілік және әлеуметтік мемлекет ұғымдары өзара тығыз байланысты. Әділеттілік – жалпы моральдық-этикалық қағида ретінде барлық саяси және құқықтық қатынастардың негізін құрайды. Әлеуметтік әділеттілік – осы қағиданың қоғам өміріндегі нақты көрінісі. Ал әлеуметтік мемлекет – бұл қағидаларды жүзеге асыратын

институционалдық тетік. Ал, Қазақстанда бұл категориялардың өзара байланысы толық түрде жүйеленбеген. Әділеттілік туралы жиі айтылғанымен, оның нақты мазмұны мен көрсеткіштері белгісіз күйде қала береді. Мемлекеттік бағдарламаларда әлеуметтік әділеттілік қағидасы жиі ескерілмей, формализмге ұрынады. Әлеуметтік мемлекеттің өзі көбінесе декларативті сипатта қалып, шынайы әлеуметтік қажеттіліктерге толық жауап бере алмай отыр. Бұған қоса, азаматтардың құқықтық сауаттылығының төмендігі, қоғамдық бақылау механизмдерінің әлсіздігі және мемлекеттік шешім қабылдау үдерісінің ашық болмауы – бұл категориялардың тиімді өзара әрекеттесуіне кедергі келтіреді.

Қазақстан қазіргі кезеңде әлеуметтік мемлекет пен әділетті қоғам құру жолында ауқымды реформалар жүргізіп келеді. «Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасы – бұл бағыттағы басты бағдар ретінде қарастырылуда. Алайда әділеттілік, әлеуметтік әділеттілік және әлеуметтік мемлекет ұғымдарының толық әрі үйлесімді іске асуы үшін тек заң қабылдау жеткіліксіз. Бұл үшін: аталған ұғымдардың нақты мазмұны мен іске асыру механизмдері заңнамалық және бағдарламалық құжаттарда нақты көрініс табуы керек; билік пен халық арасындағы сенім мен кері байланыс күшеюі қажет; азаматтық қоғам белсенділігін арттыру, қоғамдық бақылау мен сараптамалық қолдау жүйесін дамыту маңызды. Алайда, олардың тиімді жүзеге асуы үшін нақты саясат, шынайы қоғамдық диалог, есеп беретін және ашық билік жүйесі, сондай-ақ азаматтық белсенділіктің артуы қажет. Саяси дискурс тек идеологиялық құрал ғана емес, сонымен қатар нақты әрекеттерге бастайтын құрылым болуы тиіс. Осылайша ғана Қазақстан шын мәнінде әлеуметтік әділетті, инклюзивті әрі тұрақты қоғамға айнала алады.

#### **Әдебиеттер тізімі:**

1. Ролз Дж. Теория справедливости. — М.: Идея-Пресс, 2007.  
- Аннотация: Бұл еңбекте әділеттілік қоғамдық құрылымның негізі ретінде қарастырылады. Ролз «әділеттілік — теңдік және еркіндіктің үйлесімі» деген тұжырым ұсына отырып, әлеуметтік әділеттіліктің теориялық моделін сипаттайды.
2. Маршалл Т. Х. Гражданство и социальный класс. — М.: Канон+, 2011.  
- Аннотация: Әлеуметтік мемлекеттің қалыптасу тарихын зерттей отырып, автор азаматтық құқықтар мен әлеуметтік әділеттілік арасындағы байланыстарды айқындайды.
3. Сен А. Развитие как свобода. — М.: Новое издательство, 2010.  
- Аннотация: Амартия Сен адамның дамуы мен әлеуметтік әділеттілік ұғымдарын байланыстыра отырып, тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудің маңызын ашып көрсетеді.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Астана, 1995.  
- Аннотация: Конституция — Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттілік қағидаларын құқықтық тұрғыдан бекітетін негізгі құжат. Мұнда мемлекет міндеттері, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары көрсетілген.
5. Президент Тоқаев Қ.Ж. «Әділетті Қазақстан — Адал Азамат — Берекелі Қоғам» жолдауы, 2023 жыл.  
[16:07, 21.04.2025] ChatGPT: - Аннотация: Бұл Жолдауда Президент әлеуметтік әділеттілік пен заң үстемдігін нығайтудың жаңа бағытын ұсынды. Саяси реформалар мен әлеуметтік теңдікті қамтамасыз ету мәселелері қамтылған.
6. Кеңес Ғ.М. Әлеуметтік мемлекет және оның қазақстандық үлгісі // Қоғам және дәуір, 2021. №2.  
- Аннотация: Мақалада Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттің қалыптасу жолы, жетістіктері мен кемшіліктері ғылыми сараптамаға түседі.

## ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

**Сағатов Данат Ержанұлы**

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті» Кеақ

[dddanatt@mail.ru](mailto:dddanatt@mail.ru)

**Сағатов Данат Ержанұлы**

НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова»

[dddanatt@mail.ru](mailto:dddanatt@mail.ru)

**Sagatov Danat Erzhanovich**

NJSC «Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov»

[dddanatt@mail.ru](mailto:dddanatt@mail.ru)

**PhD Шукеева Айнұр Таласбековна**

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті» Кеақ

[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**PhD Шукеева Айнұр Таласбековна**

НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова»

[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**PhD Шукеева Айнұр Таласбековна**

NJSC «Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov»

[ainur\\_shukeeva@mail.ru](mailto:ainur_shukeeva@mail.ru)

**Аңдатпа:** Бұл мақалада Қазақстандағы ұлттық құрамның терең өзгерістері аясында қалыптасқан этностық қатынастар қарастырылады. Зерттеу барысында 2012 жылдың қараша айында Қазақстанның ірі қалаларында жүргізілген әлеуметтік көңіл-күй мониторингінің нәтижелері негізге алынды. Автор халықтың этникалық құрамы, көші-қон үдерістері және иммиграция мәселелеріне талдау жасап, олардың елдегі этносаралық қатынастарға ықпалын сипаттайды.

**Түйін сөздер:** демография, этнос, көші-қон, иммиграция, этносаралық қатынастар.

**Аннотация:** В статье анализируются процессы трансформации межэтнических отношений в Казахстане в контексте значительных изменений в этнодемографической структуре населения. Особое внимание уделяется результатам социологического мониторинга общественного настроения, проведенного в ноябре 2012 года в крупных городах страны.

**Ключевые слова:** этнодемографическая динамика, этнические группы, миграционные процессы, иммиграционные потоки, межэтническое взаимодействие.

**Annotation:** The article analyzes the processes of transformation of interethnic relations in Kazakhstan in the context of significant changes in the ethnodemographic structure of the population. Special attention is paid to the results of the sociological monitoring of public sentiment conducted in November 2012 in major cities of the country.

**Keywords:** ethnodemographic dynamics, ethnic groups, migration processes, migration flows, interethnic interaction.

XX ғасырдың басына дейін қазақтар Қазақстан халқының басым бөлігін құраған. Алайда ұлттық құрамдағы алғашқы елеулі өзгерістер Столыпин реформасы кезеңінде орын алды. Бұл кезеңде қазақ жеріне қоныс аударған орыс және украин халқының үлесі едәуір артты. Сонымен қатар Қазақстан аумағына өзге де этностар өкілдері қоныстана бастады. Мысалы, революцияға дейін Қостанай уезінде оннан астам неміс ауылдары пайда болды:

Безобразовка, Давыдовка, Александрополь, Озерное, Надеждинка, Семеновка, Крамской, Суриковский, Шишкинский, Придорожное, Степной, Шұңқыркөлжәнебасқалар [Кригер, 1991].

1911 жылға қарай қазақтардың жалпы халық санындағы үлесі 67,2%-ға дейін төмендеді. 1930-жылдардан бастап Қазақ АССР-ы байырғы халқы азшылықты құрайтын жалғыз республикаға айналды. Бұл жағдай дәстүрлі өмір салтына кері әсер еткен волонтаристік шешімдердің нәтижесінде қалыптасты. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін Қазақстан аумағынан 281 230 шаруашылық көшіп кетті, олардың басым бөлігі Қытай, Иран және Ауғанстанға қоныс аударды. 1930-жылдардың басындағы ашаршылық пен оған байланысты індеттер, сондай-ақ жоғары табиғи өлім деңгейі қазақ халқына зор шығын әкелді. Нәтижесінде қазақ халқы 2 миллион 200 мың адамын жоғалтты, бұл — жалпы санының шамамен 49%-ын құрады [Қорытынды...1992].

Ашаршылық пен қуғын-сүргін өзге этностардың да санын қысқартты. 1937 жылғы халық санағы деректері бойынша украиндар саны 100 мыңға (11%), орыстар — 85 мыңға (6%), өзбектер — 20 мыңға (8%), ұйғырлар — 10 мыңға (13%), татарлар — 9 мыңға (10%), сондай-ақ немістер (11%), мордва (11%), белорустар (10%), қырғыздар (25%) және дүнгендер (10%) азайған.

Ұлттық құрамдағы өзгерістер Ұлы Отан соғысына дейінгі жылдары да жалғасты. Бұл кезеңде Қазақстанға Батыс Украина, Беларусь және Литвадан поляктар, Қиыр Шығыстан корейлер, ал соғыс жылдары Поволжье, Украина және Кавказдан немістер, сондай-ақ Кавказ халықтары: шешендер, ингуштар, қалмақтар, қарашайлар, түрік-месхетиндер, сондай-ақ қырым татарлары күштеп қоныс аударылды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңінде Қазақстанға Ресей, Украина және Беларусьтен бір миллионнан астам адам көшіп келді. Соның нәтижесінде 1958 жылы қазақтардың үлесі 30%-дан аспады [РГАФ].

2012 жылғы 1 наурыздағы мәлімет бойынша Қазақстан халқының саны 16 718,1 мың адамды құрады. Қазіргі Қазақстан – полиэтносты мемлекет. Республикамызда 120-дан астам этнос өкілдері тұрады [Агенттік, 2002]. Егемендік алған сәтте қазақтар ел халқының азшылығын құрады. Сол кезеңде елдің солтүстік өңірлерінде қазақтар саны өте аз болды, ал орыстар мен орыс тілді тұрғындар басым еді. Сондықтан геосаяси тұрғыдан ел басшылығы посткеңестік кеңістік аясында Ресей Федерациясымен тығыз қарым-қатынас орнатуға басымдық берді.

Соңғы жиырма жылда республикада елеулі өзгерістер орын алды. Қазақстан қоғамының этноұлттық құрылымы өзгеріске ұшырады. Мұндай өзгерістер бір жағынан — қазақ емес халықтардың жаппай көшіп кетуімен, екінші жағынан — Моңғолия, Өзбекстан, Қытай және Ресейден қазақтардың тарихи отанына оралуымен байланысты болды.

Қазақстандағы көші-қонағындары біртұтас кеңестік мемлекет аясында өмір сүріп тұрған кезеңде бастау алған. Бұл үдерістің нақты көріністерінің бірі ретінде 1991 жылғы 25 наурызда Семей облыстық Халық депутаттары кеңесінің Атқару комитеті Қазақ КСР Министрлер Кабинетіне жолдаған хатын атауға болады. Аталған құжатта Моңғолия Халық Республикасынан қазақ ұлты өкілдерін Қазақстанға тұрақты қоныс аударуға шақыру ұсынылған. Хатта бұл бастама тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында емес, еңбек ресурстарының тапшылығы мен мал шаруашылығы саласында кадр жетіспеушілігіне байланысты көтерілгені атап көрсетілген. Атап айтқанда, облыстың көптеген шаруашылықтарында шопан, малшы, жылқышы және механизатор мамандарына деген сұраныс жоғары болған.

Атқару комитеті Моңғолия аумағынан Қазақстанға көшіп келуге ниет білдірген этникалық қазақтарды қабылдау мүмкіндігін қарастыруды сұрады. Осы ұсыныстың нәтижесінде 1991 жылғы 10 шілдедегі мәліметке сәйкес, Қазақстанға 893 отбасы көшіпкелген. Оның ішінде 572 отбасы Талдықорған облысына, 221 отбасы Семей облысына, 47 отбасы Қостанай облысына және 53 отбасы Алматы облысына орналастырылды [Қазақтардың репатриациясы, 2012].

Қазақстандағы көші-қон ахуалын жүйелі түрде түсіну үшін көші-қон саясатына қатысты мемлекет ұстанымдарын қарастыру маңызды. Бұл тұрғыда 2000 жылғы 5 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген Көші-қон саясатының тұжырымдамасы маңызды құжат болып табылады. Аталған тұжырымдама да елдегі көші-қон жағдайы келесі негізгі үдерістер арқылы сипатталады:

Аталған факторлардың алғашқысы мен соңғысы өзара байланысты болып келеді және олардың әсері тек иммиграциялық үдерістерге ғана емес, жалпы көші-қон саясатына ықпал етуде.

Сонымен қатар, тұжырымдамада көші-қон саясаты барысында жергілікті халықтың мүдделерін ескеру қажеттілігі де ерекше аталады. Бұл орайда келесі бағытта басшылыққа алынады:

2005 жылы Қазақстанға алыс және жақын шетелдерден 28 239 отбасы (115 146 этникалық қазақ) қоныс аударды. Бұл көрсеткіш — Қазақстанның репатриациялық саясатының тиімді жүзеге асырылғанының нақты дәлелі. Репатрианттардың елге оралуы еліміздің этнодемографиялық құрылымына елеулі ықпал етіп, қазақ халқының үлес салмағын арттыруға септігін тигізді. Сонымен қатар, бұл үдеріс ұлттық бірегейлікті нығайтуға, мәдени байланысты қалпына келтіруге және тарихи әділеттілікті жүзеге асыруға бағытталған маңызды қадам ретінде бағаланады.

Кенестік дәуірде ел халқының көпшілігі еңбек қызметі арқылы біріктірілген болатын. Қалалардағы тұрғындардың басым бөлігі бір өндірістік кәсіпорындарда еңбек етіп, бірыңғай еңбек ұжымдарының мүшесі болды. Ал ауыл еңбеккерлері де екі-үш онжылдық бұрын колхоздар мен совхоздар құрамында біртұтас шаруашылық жүйесінің бөлігі еді. Бұл жағдай тұрғындар арасында әлеуметтік және этностық бірігудің бір арнада тоғысуына ықпал етті.

Этностық сипаттағы қақтығыстардың туындау ықтималдығын зерттеу мақсатында сауалнамада «Егер қақтығыс сіздің этникалық тобыңыздың мүддесіне қатысты болса, оған қатысар ма едіңіз?» деген сұрақ қойылды. Бұл сұраққа респонденттер келесідей жауаптар берген:

«Бұл жағдайға байланысты» – 42%;

«Ешқашан қатыспаймын» – 35,6%;

«Иә, сөзсіз қатысамын» – 12,4%.

Аталған мәліметтерге сүйенсек, респонденттердің тек үштен бірі ғана этностық қақтығыстың туындау мүмкіндігін жоққа шығарады. Ал халықтың жартысынан астамы этностық шиеленістің туындау қаупіне алаңдаушылықпен қарайды немесе оны мүмкін деп санайды.

Өңірлік талдау нәтижелері этностық қақтығысқа қатысуға дайындық деңгейінің Астана қаласында екі есеге, ал Алматыда 1,3 есеге артқанын көрсетеді. Бұл мәліметтер ірі қалаларда халықтың тығыз шоғырлануы мен көші-қон ағындарының үдемелі сипат алуының белгілі бір деңгейде әлеуметтік қысым тудырып отырғанын аңғартады. Белгілі болғандай, ірі қалаларда («Мәскеу – резеңке емес» деген тіркес тәрізді) төзімділік шегі ауылдық аймақтарға қарағанда төмендеу болуы мүмкін. Себебі, дәстүрлі түрде төзімділік пен сабырлылық қасиеттері ауыл тұрғындарына көбірек тән болған.

Сауалнама барысында респонденттерге «Қазақстанда ашық этносаралық қақтығыстың болуы мүмкін бе?» деген сұрақ та қойылды. Бұл сұраққа жауап бергендердің 59,8%-ы мұндай қақтығыстың болу мүмкіндігін жоққа шығарған. Дегенмен, әр бесінші респондент (шамамен 20%) мұндай жағдайдың орын алуы ықтимал деп есептейді. Айта кетерлігі, ашық этностық қақтығыстың туындауын болжағандар үлесі оңтүстік өңірлерде және Астана қаласында анағұрлым жоғары.

Бұл факторлар этностық шиеленіс ошақтарының әлеуетін алдын ала болжау мен оларды уақытылы шешудің қажеттілігін көрсетеді. Қоғамда терең немесе үстірт қаралатын, көбінесе әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстармен байланысты, этностық сипаттағы наразылықтар пайда болуы мүмкін.



Қазақстанда ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан этностар арасындағы ынтымақтастық пен өзара түсіністік дәстүрі сақталып келе жатқанына қарамастан, қазіргі кезеңде этносаралық шиеленіс қаупі толық жойылды деуге болмайды. Бұл қақтығыстар көбіне әлеуметтік мәселелерге — жұмыссыздық, тұрғын үймен қамтамасыз етілу, әлеуметтік әділеттілікке қанағаттанбау секілді түйткілдерге байланысты туындауы мүмкін. Сондықтан этносаралық тұрақтылықты сақтау мен нығайту мақсатында мемлекет пен азаматтық қоғам институттары бірігіп, кешенді алдын алу шараларын жүргізіп, көпэтносты қоғамда мәдени үйлесімділікті арттыруы тиіс.

## **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕК КӨЗДЕРІНІҢ ТІЗІМІ**

1. Кригер В.Э. Социально-экономическое развитие немецкой переселенческой деревни Казахстана (дореволюционный период). Алма-Ата, 1991.
2. Заключение Комиссии Президиума Верховного Совета РК по изучению постановлений КазЦИК и СНК КАССР от 27 августа года “О конфискации байских хозяйств”, от 13 сентября 1928 года “Об уголовной ответственности за противодействие конфискации и выселению крупнейшего и полуфеодалного байства”, от 19 февраля 1930 года “О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством и байством” // Казахстанская правда. 22 декабря 1992 года. РГАЭ РФ (быв.ЦГАНХ СССР), фонд 1562, опись 336, ед.хр. 1566а -1566д (Распределение населения по национальности и родному языку).
3. Агентство Республики Казахстан по статистике. Численность населения Республики Казахстан по областям на начало 2012 года. URL: <http://www.stat.kz/digital/naselsenie/Pages/default.aspx> (дата обращения 18.09.2013).
4. Репатриация казахов – консолидация народа. Сборник документов Архива Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. Алматы, 2012 СААП Республики Казахстан. 2000. №38-39.
5. Указ Президента Республики Казахстан от 17 ноября 2008 года № 690 “О квоте иммиграции оралманов на 2009-2011 годы”//Казахстанская правда. 18.10.2008.
6. Конституция Республики Казахстан. Общие положения. Статья 7. URL: [http://www.constitution.kz/ razdel1/](http://www.constitution.kz/razdel1/) (дата обращения 18.09.2013).
7. Социальные настроения в крупных городах Казахстана. Обзор результатов мониторинга 10-15 сентября 2012 года. Институт Политических Решений. Алматы, 2012.

## **ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН**

**Хамзин Мирас Габдулмутталапулы** 2 курс магистранты

**Утегенов Марат Зеннатұлы** т.ғ.к., доцент

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

[mmanashamzin@gmail.com](mailto:mmanashamzin@gmail.com), [Utegenov@inbox.ru](mailto:Utegenov@inbox.ru)

Солтүстік Қазақстан халқының қазіргі этникалық құрамы ұзақ уақыт бойы қалыптасып, бірнеше рет күрделі өзгерістер мен қайта құруларға ұшырады. XIX ғасырдың ортасында-ақ өлке халқының құрамында қазақтар толық басым болатын моноэтникалық дерлік құрам болды. XX ғасырдың басынан бастап, егеменді мемлекет құрылғанға дейін этникалық құрамның динамикасы әртүрлі этностар өкілдерінің тұрақты кеңеюімен, орыс-славян құрамдас бөлігінің басым болуымен және қазақтар үлесінің төмендеуімен сипатталды. Қазіргі зерттеушілер (А.Н.Алексеев, Е.П.Зимовина, Н.В.Алексеев) және бұрынғы зерттеушілер (Е.Бекмаханова, М-А.Х.Асылбеков) халықтың этникалық

құрылымының өзгеруінің негізгі факторы ретінде миграцияны атайды. Сонымен, Н.В. Алексеенко былай деп жазады: «XX ғасырдың аяғынан бастап (1897 жылғы халық санағы), XX ғасырдың соңына дейін (1989 жылғы халық санағы) халық динамикасындағы жетекші этникалық топ орыстар болды. Көрсетілген кезеңде олардың саны 11,2 есеге, қазақтар саны 1,8 есеге өсті, яғни орыстар санының өсу қарқыны 6,2 есе жоғары болды. Қазақстан халқының құрамындағы орыстардың үлесі тез өсіп, 50-жылдардың аяғы- 60-жылдардың басында максимумға жетті.

Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық дамуы жалпы тенденциялармен бірге әрқашанда өзіне тән ерекше белгілері бар. Бүгінгі таңда бұл өңір төрт облыспен ұсынылған -Ақмола, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан. Солтүстік Қазақстан өңірінде халықтың қоныстануын осындай кезеңдерге бөліп көрсетуге болады:

1. Қазақ этносының дәстүрлі аймағы. XVI-XVIII ғасырлар аралығында Солтүстік Қазақстан Орта жүз қазақтарының негізгі қоныстанған аймағы болды. Бұл өңірде арғын, қыпшақ, найман, керей, уақ рулары көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанды. Олардың дәстүрлі шаруашылығы мал өсіру және жартылай егіншілікпен байланысты болды [1]

2. Ресей империясының отарлау саясаты және қоныс аударушылардың келуі XVIII ғасырдың басында Ресей империясы Солтүстік Қазақстанға казак әскерлері мен бекіністерін орналастыра бастады. 1731 жылы Кіші жүздің Ресей бодандығына өтуімен, ал 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғыдан» кейін Орта жүздің хандық жүйесі жойылып, аймақ Ресей билігіне толығымен өтті [2]. Осы кезеңде аймаққа славян, татар және башқұрт халықтарының көші-қоны артты.

3. XIX ғасырдағы аграрлық көші-қон XIX ғасырдың екінші жартысында патша үкіметі қазақ даласына орыс, украин, белорус шаруаларын жаппай қоныстандыруды бастады. Бұл үдеріс әсіресе Столыпин реформасынан (1906-1912) кейін күшейді. Столыпин реформасы нәтижесінде Қазақстанға 1 миллионнан астам адам көшіп келді. Осылайша, солтүстік аймақтағы қазақтардың үлесі айтарлықтай төмендей бастады. [3]

4. Кеңестік кезеңдегі халық құрамының өзгеруі Кеңес билігі орнағаннан кейін Қазақстанда күштеп ұжымдастыру (1929-1933) және ашаршылық (1931-1933) кезеңдері қазақ халқының демографиялық ахуалын әлсіретті. 1937-1944 жылдар аралығында Кеңес үкіметі Қазақстанға корей, неміс, шешен, ингуш, қарашай, балқар, грек және басқа да халықтарды депортациялады. [4]

5. Тың және тыңайған жерлерді игеру (1954-1965) 1954 жылы басталған тың игеру саясаты Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық құрылымын түбегейлі өзгертті. Қазақстанға Ресей, Украина және Беларусьтен 2 миллионнан астам адам қоныс аударды. [5]. 1970 жылдарға қарай қазақтар өз жерінде этникалық азшылыққа айналды, ал славян халықтарының үлесі басым болды.

1897 жылдан қазіргі уақытқа дейін Қазақстан халқының этникалық құрылымы елдегі тарихи және саяси оқиғаларға байланысты өзгеріп отырды. XIX ғасырдың ортасында моноэтникалық қоғам ретінде қалыптасқан қазақтар, 1897 жылғы санақ бойынша өз позициясын жоғалта бастайды. 1959 жылғы санақ бойынша елде қазақ халқының үлесі өзінің тарихындағы ең төменгі деңгейге- 30 %-ға дейін түсіп кетті. Дегенмен 1959 жылдан қазіргі күнге дейін қазақ халқының үлесі өсіп келеді. 1897 жылдан 1959 жылға дейін орыстардың, украиндардың, белорустардың, немістердің және татарлардың саны мен үлес

Күштеп қоныс аударудың бірнеше кезеңдері бар, оның барысында Қазақстан халқының этникалық құрамында елеулі өзгерістер орын алды. «Олар 1939–1970 жылдары ең белсенді болды. Қазақстанда 80-жылдардың аяғында өмір сүрген орыстардың жартысынан көбі осы уақыт аралығында елге келген еді». 30-шы жылдары және Ұлы Отан соғысы кезіндегі күштеп қоныс аудару, қуғын-сүргінге ұшырағандардың және жер аударылғандардың арқасында Қазақстанның көп ұлттылығы айтарлықтай артты.

1897 жылы Ресей империясының Бірінші жалпы халық санағы өткізілген сәттен бастап, 1989 жылғы кеңестік биліктің соңғы санағына дейін Солтүстік Қазақстан тұрғындарының саны жоғары, ал кейбір кезеңдер өте жоғары қарқынмен өсті. Тек қана бір ерекшелік - 1926 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде жаппай ашаршылық туғызған күштеп ұжымдастыру нәтижесінде Республика халқы 352,679 мың адамға азайған (бұл тек 1939 жылғы халық санағының ресми деректері, бұл санақ нәтижелерімен көптеген зерттеушілер келіспейді).

1989 жылдан бастап халық санының қысқаруы байқалып, 2009 жылы өзінің ең төменгі деңгейіне жетті, одан кейін өсу байқалды. 1999 жылы 1989 жылмен салыстырғанда халық саны төмендеуі солтүстік өңірде - 1042 мың адамды құраса, жалпы Қазақстанда 1511 мың адамды құрады. Демек, өңірдің жалпы халық санының азаюындағы үлесі 69%-ды құрады. Солтүстік өңірлердегі тұрғындар санының максималды төмендеуі 2009 жылғы халық санағы бойынша тіркелді, ол 1989 жылмен салыстырғанда 1660 мың адамнан асты. Кейін 2009 жылы халық санының біртіндеп өсуі басталды.

Соның нәтижесінде 2016 жылы өңір халқының саны 1999 жылғы деңгейден 441,57 мың адамға артты, бірақ 1989 жылғы деңгейден 600 мыңнан астам адамға төмен болды. 2016 жылы өңір халқының саны 6 - 3 828 570 адамға, яғни Қазақстан Республикасындағы жалпы адам санының шамамен 21,7% құрайды. Өңірде халық санының азаюы республика билігін қатты алаңдатууда. Жағдайды жақсарту үшін бірқатар шаралар қабылдануда. Оңтүстіктің жұмыс күші көп аймақтарынан солтүстік облыстарға қоныс аудару тәжірибесі қолданыла бастады. Сонымен қатар, квотаға сәйкес 2016 жылы оралмандардың көпшілігі Солтүстік Қазақстан облыстарына қоныстанатын болды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 18 ақпандағы №83 қаулысымен қоныс аударушыларды қоныстандыру аймақтары болып Қостанай және Павлодар облыстары белгіленді.

Сонымен, қазіргі уақытта Солтүстік Қазақстан халқының ұлттық құрылымы әлі де көп ұлтты болып табылады, ондағы саны жағынан ең көп екі топ - қазақтар мен орыстар. Кейбір аймақтарда орыс халқының үлесі әлі де жоғары. Ақмола, Павлодар облыстарында қазақ халқы басым, Қостанайда және Солтүстік Қазақстанда орыстар көбірек.

Солтүстік Қазақстан өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, этникалық топтардың барлық белгілерін сақтаған өңір болып табылады. Ұзақ уақыт бойы оның этникалық құрамы үнемі өзгеріп келе жатқан ерекшелікпен анықталды, орыс және еуропалық этникалық топтардың басымдығы мен жергілікті қазақтар үлесінің азаюы.

*Мақала Қазақстан Республикасы ҒЖБМ Ғылым комитетінің «АР23488158 Солтүстік Қазақстан тұрғындарының полиэтникалық құрамының қалыптасу тарихы мен ұлт құрылысы процесі (XIX ғ. аяғы - XX ғ.)» гранттық жобасы аясында дайындалды.*

### **Әдебиеттер**

1. Қойгелдиев, М. "Қазақстан тарихы". Алматы, 1995 ж., 316 б.
2. Абылхожин, Ж. "Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер". Алматы, Рауан. 2007 ж.,
3. Масанов, Н. "Көшпелілер және олардың тарихы". Алматы, Санат. 1998 ж.,
4. Қозыбаев, М. "Қазақстан тарихы: ақтандақтар". Алматы, Қазақстан. 2007 ж.
5. Сүлейменова, М. "Демографиялық өзгерістер және олардың салдары". Астана, Елорда. 2010 ж.,

**XX ҒАСЫРДЫҢ 50-60 ЫНШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ СОЛТҮСТІК ӨңІРДІҢ :  
ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ  
САЛДАРЫ**

**ПОСЛЕДСТВИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ  
ИЗМЕНЕНИЙ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА В 50-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

**THE CONSEQUENCES OF SOCIO-CULTURAL AND DEMOGRAPHIC  
CHANGES IN THE NORTHERN REGION IN THE 50S AND 60S OF THE XX  
CENTURY**

**Хамзина Диана Жанатовна**, II курс магистрант  
**Утегенов Марат Зеннатұлы**, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.  
[utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru), [khamzina.dianochka.01@bk.ru](mailto:khamzina.dianochka.01@bk.ru)

**Хамзина Диана Жанатовна**, магистрант II курса  
**Утегенов Марат Зеннатович**, кандидат исторических наук, доцент  
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау  
[utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru), [khamzina.dianochka.01@bk.ru](mailto:khamzina.dianochka.01@bk.ru)

**Khamzina Diana Zhanatovna**, Second year undergraduates  
**Utegenov Marat Zennatovich**, candidate of historical sciences, associate professor  
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau  
[utegenov@inbox.ru](mailto:utegenov@inbox.ru), [khamzina.dianochka.01@bk.ru](mailto:khamzina.dianochka.01@bk.ru)

**Түйіндеме:** Әр елдің тарихында сол елдің тағдырын шешетін оқиғалардың болары анық. Қазақстанның егемендікке қол жеткізуі де, сөз жоқ, осындай оқиғалардың бірі екені даусыз. Ал кейінге шегініп, артымызға қарасақ, осыдан жарты ғасырдай уақыт бұрын республиканың барлық тағдырын шешкен тың эпопеясын болғанын білеміз.

**Түйін сөздер:** Тың, реформа, одақ, социализм, шаруашылық, экология, эрозия, гектар, астық.

**Аннотация:** Очевидно, что в истории каждой страны будут события, которые решат судьбу этой страны. Без сомнения, достижение суверенитета Казахстаном-одно из таких событий. А потом, оглядываясь назад, мы обнаруживаем, что почти полвека назад существовал целинный эпос, решивший всю судьбу республики.

**Ключевые слова:** Целина, реформа, Союз, социализм, хозяйство, экология, эрозия, гектар, зерно.

**Abstract:** Obviously, there will be events in the history of each country that will decide the fate of this country. Without a doubt, the achievement of sovereignty by Kazakhstan is one of such events. And then, looking back, we find that almost half a century ago there was a virgin epic that decided the entire fate of the republic.

**Keywords:** Virgin land, reform, Union, socialism, agriculture, ecology, erosion, hectare, grain.

XX ғасырдың екінші жартысында Кеңес Одағы жүргізген аграрлық реформалардың бірі – тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты. Бұл реформаның басты мақсаты – елдегі азық-түлік тапшылығын жою және астық өндірісін ұлғайту арқылы ауыл шаруашылығы саласын дамыту болды. Тың игеру науқанының аясында Қазақстанның солтүстік, орталық және батыс өңірлерінде миллиондаған гектар жер жыртылып, жаппай егіншілікке

бейімделді. Алайда, бұл үдеріс тек экономикалық өзгерістермен шектеліп қоймай, әлеуметтік, демографиялық және мәдени салаларда да айтарлықтай өзгерістерге алып келді.

1954 жылдың наурыз айында КОКП Орталық Комитеті «Тың және тыңайған жерлерді игеру арқылы астық өндіруді арттыру туралы» қаулы қабылдады. Бұл шешімнің негізінде Кеңес Одағының ауыл шаруашылығы дағдарысын еңсеру және астық өндірісін жеделдету мақсаты тұрды. Тың игеру, астық өсіретін егістік көлемін арттыру, негізінен, Сібір мен Оралда, Солтүстік Кавказ бен Қазақстанда, әсіресе, солтүстік-шығысындағы алты облыста тың жерлерін пайдалану көзделді. Мысалы, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарындағы әрбір шаруашылыққа 1940 ж. 1 қаңтарына қарай орта есеппен шабындыққа жарамды 45 гектар жерден келгенімен, әр шаруашылықта 17,4 гектары ғана пайдалануда, ал облыстар бойынша алғанда, мысалы, Павлодар облысында шабындыққа жарамды 72,7 гектар жердің 16,4 гектары ғана игерілуде деп есептеліп, КСРО-ның орталық аймақтарында шамадан тыс жиналған жұмыс қолын Қазақстанға көшіру жұмыстары басталып кетті [1]. Бұл аймақтарда жерді жаппай жырту, жаңа кеңшарлар (совхоздар) құру және өндірістік инфрақұрылымды дамыту шаралары қолға алынды. 1954-1964 жылдары Қазақстанда шамамен 25,5 миллион гектар жер егістікке айналдырылды. Күнделікті өмірдегі өзгерістердің әлеуметтік салдары ауылдық ландшафттың өзгеруін, жеке меншіктің және экономикалық тәуелсіздіктің жоғалуын, сондай-ақ колхоздар мен совхоздар сияқты әлеуметтік ұйымның жаңа формаларын құруды қамтыды. Барлық қаржы мен мүмкіндіктер жаңадан құрылған совхоздарды дамытуға жұмсалынды. Ал, жергілікті байырғы ауылдарға ешқандай мән берілмей, жүздеген ауылдар болашағы жоқ делініп, жойылған болатын. Көкшетау облысында өзінде сол жылдары елуден астам елді-мекеннің аты картадан өшірілген. Кеңес Одағының батыры М. Ғабдуллиннің туған ауылы Қойсалған ауылын мысалға ала аламыз. Сонымен қоса, елді-мекендердің тарихи атаулары өзгертілді. Айталық, Ақмола-Целиноград, Қойтас-Гагарино, Тайынша- Красноармеец, т.б. 3500 елді мекеннің төл атаулары қазақ жеріне қатысы жоқ атауларымен атала бастады [2].

Тың игеру Қазақстан халқының демографиялық құрылымына түбегейлі өзгерістер алып келді. 1954-1962 жылдары Қазақстанға 2 миллионнан астам қоныс аударушылар келді, олардың басым бөлігі орыс, украин, белорус және басқа славян халықтарының өкілдері болды. Бұл үдеріс қазақ халқының этникалық құрамын өзгертіп, жергілікті тұрғындардың өз жеріндегі үлесін азайтты. 1939 жылы қазақ халқы республика халқының 38%-ын құраса, 1959 жылы бұл көрсеткіш 30%-ға дейін төмендеді. Орыс, украин, белорус, неміс, татар және басқа ұлт өкілдерінің саны артты. 1959 жылғы халық санағы бойынша, республикада қазақтардың үлесі 29,8%-ға төмендеген, ал орыстардың үлесі 42,7%-ға жеткен [3]. Әрине толассыз келіп жатқан осыншама адамды тұрғын үймен азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасы тұрды. Тыңгерлердің естеліктерінде кейбір совхоздар екі-үш күндеп азық-түліксіз қалатындығы жазылған. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысы, Черкасск совхозында 26 бала дүниеге келген, ал жұмыс кооперативінде сатып алуға көрпе де, жөргекте, балаларға арналған кереует те, жас нәрестеге арналған киімдер де жоқ, 6 мың жәшік емізік ғана әкелінген. Жұмыспен тұрмыстың қатаң жағдайларына шыдамай мыңдаған тың игерушілер Қазақстан жерлерлерін тастап, өз туған өлкелеріне кері қайтқан. Мәселен, Көкшетау облысына келген 2598 отбасынан 663 отбасы, Ақмола облысында – 412, Павлодар облысында – 416 отбасы өз елдеріне кетіп қалған [4]. Демографиялық өзгерістердің тағы бір салдары – урбанизация үдерісінің күшеюі болды. Тың игеру кезінде көптеген жаңа қалалар мен елді мекендер салынып, халықтың белгілі бір бөлігі ауылдық жерден қалалық аймақтарға көше бастады. Мұның нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі өмір салты өзгеріске ұшырады, мал шаруашылығының маңызы төмендеп, қазақтардың көбісі егіншілік пен өнеркәсіп саласына бейімделе бастады.

Тың игеру кезеңі Қазақстанның ұлттық мәдениетіне айтарлықтай әсер етіп, орыс тілінің басқару, білім беру және қоғамдық өмірде негізгі тілге айналуына алып келді. Тың игерілген өңірлерде қазақ мектептерінің саны азайып, 700-ден астам мектеп жабылды.

Қазақ балаларын оқу орындарына орналастыру үшін тек кейбір мектеп-интернаттар ғана жұмыс істей бастады. Ақмола қаласында қазақ тілінде оқытатын жалғыз мектеп қалған болса, Көкшетау қаласында бұл да болмаған. Мұның бәрі қазақ жастарының ана тілінен алыстап, ұлттық бірегейліктің әлсіреуіне, мәдени дәстүрлердің жоғалуына және қазақ тілінің қолданылу аясын тарылтуға себеп болды. Сондай-ақ, тың игеру кезінде Кеңес Одағының атеистік саясаты күшейіп, дінге қарсы шаралар қабылданды. Көптеген мешіттер мен медреселер жабылып, діни қызметкерлер қуғынға ұшырады. Қазақ халқының дәстүрлі рухани құндылықтары әлсіреп, кеңестік идеологияның ықпалы артты[5]. Экономист Сергей Марков тың игерудің ұлттық мәдениетке тигізген зиянын сипаттай отырып: «Тың игерушілер қазақ жеріндегі көне ескерткіштер мен тарихи тұлғалардың жерленген орындарын, бейіттерін жойып жіберді. Мысалы, Ақмола өңіріндегі Белібай мен Ыбырай Жайықбаевтың бейіттері бір түнде қиратылды», – деп жазған. Бұл жойқын әрекеттердің артында тек тың игеру ғана емес, қазақ халқының тарихи жадысын жоюға бағытталған жаман ниет тұрғанын байқауға болады. Қазақстандағы тың игерудің әдістері жайында М. Шолоховтың жазбаларында да айтылады: «Тың игеру тек қана табиғатты игерудің емес, мәдени мұраны да жоюдың құралына айналды». Мұндай әрекеттер Қазақстанның мәдени және тарихи байлығының жоғалуына, сондай-ақ халықтың ұлттық санасының қалыптасуына кері әсерін тигізді.

Экологиялық тұрғыдан алғанда, тың игеру науқаны топырақ эрозиясының күшеюіне, құнарлы жерлердің тозуына алып келді. Ғылыми негіздемесіз жүргізілген жаппай жер жырту салдарынан 1960 жылдардың соңына қарай 9 миллион гектар жер жарамсыз күйге түсті. Жел эрозиясы нәтижесінде топырақ қабатының сапасы төмендеп, ауыл шаруашылығының тұрақтылығы бұзылды [6]. Астық өндірісінің алғашқы жылдардағы жоғары көрсеткіштері уақыт өте келе төмендей бастады. Жаңадан игерілген жерлерде ауыл шаруашылығы техникасының жетіспеуі, суару жүйесінің дамымауы және жоспарлы экономиканың тиімсіздігі егіншіліктің тұрақсыз дамуына әкелді. Тың игеру кезінде Қазақстан халқының тұрмысын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын сол жылдары жүргізген санаққа, қағаз бетінде қалған сандарға, ел аузында қалған сөздерге қарап қандай жағдайда болғанының айтуға болады [7].

Қорытындылай келе, 1954-1964 жылдардағы тың игеру саясаты Кеңес Одағының аграрлық экономикасында маңызды рөл атқарды және Қазақстанды Кеңес Одағының негізгі астық өндіруші аймақтарының біріне айналдырды. Дегенмен, бұл саясаттың салдары айтарлықтай күрделі әрі қарама-қайшы болды. Бір жағынан, тың игеру Қазақстанның экономикалық және инфрақұрылымдық дамуына үлес қосты, жаңа қалалар мен өндірістік орталықтар құрылды. Екінші жағынан, оның әлеуметтік, демографиялық және экологиялық зияндары қазақ халқы үшін ұзақ мерзімді мәселелер туғызды. Ұлттық мәдениеттің әлсіреуі, тілдік ассимиляция және экологиялық дағдарыс – тың игеру саясатының ең үлкен салдарларының бірі ретінде тарихта қалды.

*Мақала Қазақстан Республикасы ҒЖБМ Ғылым комитетінің «AP23488158 Солтүстік Қазақстан тұрғындарының полиэтникалық құрамының қалыптасу тарихы мен ұлт құрылысы процесі (XIX ғ. аяғы- XX ғ.)» гранттық жобасы аясында дайындалды.*

#### **Пайданылған әдебиеттер тізімі:**

1. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер (1939-1959 жылдар). Өркениет, 2005. – 160 б.
2. Құдайбергенова А.И.. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы қазақстанның этнодемографиялық дамуы // Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, т.ғ.д., доцент// 2018
3. История Казахстана: народы и культуры. Дайк-Пресс, 2001. – 600 с., с. 341.

4. Қадыржан Әбуов. Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен. Алматы: Қазақстан, 1994. 83-85-бб
5. Мәлікова С. М35 «Тың эпопеясы» тарих таразысында- қоғамдық- саяси әдебиет.- Алматы, 2020. 95 б.
6. Д.И. Юханович Тың игеру тарихнамасының кейбір мәселелері: Кеңес қоғамы тарихының кейбір проблемалары. - М.: Ғылым, 1964. - 20-21 Б.
7. Б.И. Кулешов Тың игерудегі тарихи тәжірибе. - М.: Мысль, 1978. - 27 Б.

## ГЕОГРАФИЯ, ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ПОДХОДЫ

## ГЕОГРАФИЯ, БІЛІМ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ТӘСІЛДЕР GEOGRAPHY, EDUCATION, AND SPATIAL APPROACHES

ӘОЖ 372.891

### ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БУЫН ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ТАЛДАУ

Есенжолов Бауржан Хаирденович, Сейткамал Шыңғыс Бауыржанұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

[BEsenjolov@shokan.edu.kz](mailto:BEsenjolov@shokan.edu.kz), [seitkamals@gmail.com](mailto:seitkamals@gmail.com)

***Аннотация:** Мақалада Қытай және Қазақстандағы орта буын географиясының атап айтсақ 9 сыныптың тақырыптық-күнтізбелік жопарларына салыстырмалы талдау жасалған. Сондай-ақ сабақ мақсаттарына терең саралау жасалып, сабақ барысын жоспарлау баяндалды. Негізгі бағыттар бойынша оқу бағдарламасының мазмұны біріктірілді. Нәтижесінде Қытай мен Қазақстанның оқу бағдарламалары өз елдерінің табиғи, экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктерін оқушы санасына жүйелі түрде сіңіруге бағытталғандығы анықталды.*

***Кілт сөздер:** орта буын географиясы, сабақ мақсаттары, оқу бағдарламасы.*

Орта буын географиясы – оқушылардың географиялық білімін тереңдетуге бағытталған маңызды пәндердің бірі. География пәні оқушыларға әлемнің физикалық, экономикалық, демографиялық және экологиялық аспектілерін таныстырып, олардың географиялық ойлау қабілетін дамытады. Бұл пәннің мазмұны әр елдің табиғи ерекшеліктері, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен мәдениеті негізінде қалыптасады. Қытай мен Қазақстанның географиясы әртүрлі болғанымен, олардың орта буын білім беру жүйесінде географиялық пәннің мазмұны ұқсас принциптерге негізделген, алайда әр елдің өзіндік ерекшеліктері мен даму бағыттарын ескергенде айтарлықтай айырмашылықтар да бар.

Қазақстандағы орта буын географиясы өз елінің табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайын терең зерттеу арқылы оқушыларды тек географиялық біліммен ғана емес, еліміздің даму үрдістері мен мәселелерімен таныстырады [1]. География пәнінің Қазақстандағы және Қытайдағы мазмұны оқу бағдарламасына сәйкес бірнеше негізгі бағыттардан тұрады (1-кесте).

Кесте 1 – Қазақстан және Қытай географиясының негізгі бағыттары

1. Қазақстандағы орта буын географиясы	2. Қытайдағы орта буын географиясы
Географиялық орны мен табиғи жағдайлар	Географиялық орны мен табиғи жағдайлар
Экономикалық география	Экономикалық география
Халық географиясы	Халық географиясы
Географиялық карталар мен өлшеулер	Табиғат және адам арасындағы байланыс

арасындағы айырмашылықтар туралы айтылады. Сонымен қатар, Қытайдың экспорттық бағыттары мен халықаралық сауда қатынастары да маңызды орын алады. Қытайдың дамушы экономикасы мен инновациялық технологияларына қатысты оқушылардың білімін тереңдетуге бағытталған тақырыптар қарастырылады [2].

Қытай мен Қазақстанның орта буын географиясы білім беру жүйесіндегі маңызды пәндердің бірі болып табылады. Бұл пән оқушыларды тек өз елдерінің географиялық ерекшеліктері мен экономикалық жағдайларын ғана емес, бүкіл әлемнің географиялық және экологиялық жағдайларын тереңірек түсінуге үйретеді. Қазақстан мен Қытайдың географиясын оқыту барысында әр елдің ерекшеліктерін ескеріп, білім беру мазмұнын жоспарлау маңызды болып табылады.

Қытайда география пәні кіші орта мектепте яғни 7-9 сынып аралығында оқытылады. Егерде нақты Қазақстанның 9 сыныбы мен Қытайдың 9 сынап бағдарламасымен салыстырсақ (2 және 3-кесте).

Жалпы сағат саны: 64 сағат (2 сағат × 32 апта) [4].

Кесте 2 – Қытайдағы 9 сынып географиясының тақырыптық-күнтізбелік жоспары

Апта	Тақырып	Сағат саны	Мақсаттар	Ескерту
1	География пәнінің мақсаты мен мазмұны	2	Географияның қоғам мен табиғатты зерттейтін ғылым екенін түсіну	Кіріспе
2–3	Қытайдың географиялық орны	4	Қытайдың шекарасы, көрші елдері, аумағы жайлы білім қалыптастыру	Картамен жұмыс
4–5	Жер бедері және таулы жүйелер	4	Жер бедерінің негізгі типтері мен тауларды ажырату	
6–7	Климаты және климаттық белдеулер	4	Қытайдағы климаттық аймақтарды анықтау	
8	Жер асты және жер үсті сулар	2	Ірі өзендер мен көлдерді таныстыру	Хуанхэ, Янцзы
9	Табиғи апаттар (жер сілкінісі, сел, тасқын)	2	Табиғи апаттардың себептері мен алдын алу	
10–11	Табиғи ресурстар	4	Қазба байлықтары, ормандар, ауылшаруашылық ресурстар	
12	Орта мерзімді бақылау жұмысы	2	Алған білімді тексеру	



13–14	Ауыл шаруашылығы	4	Қытайдың негізгі ауылшаруашылық аймақтарын білу	
15–16	Өнеркәсіп және экономикалық даму	4	Өнеркәсіп салалары мен дамыған аймақтар	
17–18	Қалалар және урбанизация	4	Қала мен ауыл айырмашылығы, мегаполистер	
19	Экологиялық мәселелер	2	Ауа, су, топырақ ластану туралы білім	
20	Қорытынды бақылау	2	1-жартыжылдық бойынша білім тексеру	
21–22	Әлем картасымен жұмыс	4	Әлем елдерінің орнын анықтау	
23–24	Азия елдері: Жапон, Үндістан, Ресей	4	Ірі көршілердің географиясын таныстыру	
25	Еуропа: Германия, Франция, Ұлыбритания	2	Экономикасы дамыған елдер	
26	Солтүстік Америка: АҚШ, Канада	2	Табиғи және экономикалық жағдайлар	
27	Африка материгі	2	Табиғи ерекшеліктері мен ресурстары	
28	Оңтүстік Америка	2	Географиялық орнын елдері	
29	Аустралия және Мұхиттар аймақ	2	Табиғат жағдайы, халқы	
30	Халықаралық ынтымақтастық және жаһандану	2	География мен экономика байланысы	
31	Қоршаған ортаны қорғау	2	Табиғатты сақтау жолдары	
32	Қорытынды бақылау	2	Жылдық білімді тексеру	

Қазақстанның 9 сыныбының күнтізбелік тақырыптық жоспарына талдау жасайтын болсақ, жаратылыстану бағытындағы мектептер жалпы сағат саны 68 сағат, яғни аптасына 2 сағат, барлығы 34 апта [3].

Кесте 3 – Қазақстандағы 9 сынып географиясының тақырыптық-күнтізбелік жоспары

Апта	Тақырып	Сағат саны	Мақсаттар	Ескерту
1	География пәнінің мақсаттары және зерттеу әдістері	2	География ғылымының маңызын түсіну	Кіріспе
2–3	Қазақстанның географиялық орны	4	Қазақстанның Еуразиядағы орнын анықтау	
4–5	Қазақстанның табиғи жағдайлары	4	Жер бедері, климаты, су ресурстары туралы түсінік	

6–7	Қазақстанның табиғи ресурстары	4	Қазба байлықтар мен олардың орналасуын білу	
8	Қазақстанның экологиялық мәселелері	2	Экологиялық проблемаларды анықтау	
9–10	Ауыл шаруашылығы	4	Ауылшаруашылық аудандарын сипаттау	
11–12	Өнеркәсіп пен экономикалық аудандар	4	Негізгі өнеркәсіп орталықтары	
13–14	Көлік және байланыс	4	Көлік түрлері мен маңызын түсіну	
15	Қалалар мен елді мекендер	2	Қалалар мен урбандалу ұғымы	
16–17	Қорытынды қайталау және бақылау жұмысы	4	Алған білімді жүйелеу және тексеру	
18–19	Қазақстанның экономикалық аудандастыруы	4	Экономикалық аудандардың ерекшеліктері	
20–21	Орталық Қазақстан	4	Өнеркәсіптік аймақ ретінде сипаттау	
22	Солтүстік Қазақстан	2	Астық шаруашылығы мен ауылшаруашылық маңызы	
23	Батыс Қазақстан	2	Мұнай-газ өнеркәсібі	
24	Оңтүстік Қазақстан	2	Ауыл шаруашылығы мен халқы	
25	Шығыс Қазақстан	2	Тау-кен өндірісі және табиғи ресурстар	
26–27	Астана, Алматы, Шымкент	4	Мегаполистер ретіндегі рөлі	
28	Қазақстандағы экологиялық апат аймақтары	2	Арал, Семей, Балқаш мәселелері	
29–30	Қазақстан және халықаралық қатынастар	4	Сыртқы экономикалық байланыстар	
31	География пәнін қорытындылау	2	Жалпы қайталау	
32–34	Қорытынды бақылау және талдау	6	Жылдық білімді тексеру	

Қорытындылай келе 9-сынып география пәні бойынша Қытай мен Қазақстанның оқу бағдарламалары өз елдерінің табиғи, экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктерін оқушы санасына жүйелі түрде сіңіруге бағытталған.

Қытай бағдарламасы географиялық орны, табиғи ресурстары, климаттық жағдайлары, ірі аймақтары мен көрші елдермен қарым-қатынас сияқты тақырыптарға назар аударады. Сонымен қатар, жаһандану, экологиялық мәселелер және халықаралық ынтымақтастық секілді заманауи тақырыптар да қамтылған.

Қазақстандық бағдарлама болса, еліміздің географиялық орны, табиғи байлықтары, экономикалық аудандастыруы, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы салалары, экологиялық апат аймақтары мен урбандалу үрдістеріне терең талдау жасайды.[5]

Екі елдің оқу жоспары да оқушылардың география пәніне деген қызығушылығын арттыру, практикалық білім мен картамен жұмыс дағдыларын дамыту, сондай-ақ туған жерге деген жауапкершілік пен әлемдік көзқарасты қалыптастыру мақсаттарын көздейді.

## ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Толыбекова Ш., Головина Г., Козина С., Ахметов Е. География: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 208 б.
2. 中国科学院大学 материалдары [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://redplanetchina.com/> – "Education" бөлімі. – Қол жеткізген күні: 10.04.2025.
3. Қытай Халық Республикасы Білім министрлігі. Junior High School Geography Curriculum (参考大纲, 9年级). – <http://www.moe.gov.cn/> (ҚХР Білім министрлігінің ресми сайты). – Қол жеткізген күні: 10.04.2025.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. "Жалпы білім беретін мектептерге арналған География пәнінен оқу бағдарламасы (9-сынып)". – <https://bilimland.kz/> bilimland.kz платформасы, "Оқу бағдарламалары" бөлімі. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізген күні: 10.04.2025.
5. Ustaz.kz сайты [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://ustaz.kz/> – Қол жеткізген күні: 10.04.2025.

УДК 911.2

## ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

## ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

## FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING IN THE LEARNING PROCESS

Мазбаев О. Б.

Ш. Уәлиханова атындағы КУ, география ғылымдарының докторы, профессор

Амербеков Е.У.

Ш. Уәлиханова атындағы КУ, магистрант

[amerbekov@bk.ru](mailto:amerbekov@bk.ru)

**Аннотация.** Бұл мақалада оқу процесінде оқушылардың сыни ойлауының даму ерекшеліктері қарастырылады. Сыни ойлауды қалыптастырудың заманауи тәсілдері, оның дамуына ықпал ететін педагогикалық технологиялар мен әдістер талданады. Пікірталастар, Жобалық іс-шаралар, кейстерді талдау және проблемалық оқыту сияқты белсенді және интерактивті оқыту әдістеріне баса назар аударылады. Мақалада сыни ойлаудың дамуына әсер ететін негізгі факторлар, сондай-ақ осы процестегі мұғалімнің рөлі келтірілген. Білім беру процесіне сыни ойлауды дамыту әдістерін тиімді енгізу бойынша мұғалімдерге арналған практикалық ұсыныстар қарастырылады.

**Түйінді сөздер:** сыни тұрғыдан ойлау, Оқушылардың дамуы, педагогикалық технологиялар, оқытудың белсенді әдістері, танымдық дағдылар, ақпаратты талдау.

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются особенности развития критического мышления учащихся в процессе обучения. Анализируются современные подходы к формированию критического мышления, педагогические технологии и методики, способствующие его развитию. Особое внимание уделяется активным и интерактивным методам обучения, таким как дискуссии, проектная деятельность, анализ кейсов и проблемное обучение. В статье представлены ключевые факторы, влияющие на развитие критического мышления, а также роль учителя в данном процессе. Рассматриваются практические рекомендации для педагогов по эффективному внедрению методов развития критического мышления в образовательный процесс.

**Ключевые слова:** критическое мышление, развитие учащихся, педагогические технологии, активные методы обучения, когнитивные навыки, анализ информации.

**Abstract.** This article examines the features of the development of students' critical thinking in the learning process. The article analyzes modern approaches to the formation of critical thinking, pedagogical technologies and techniques that contribute to its development. Special attention is paid to active and interactive teaching methods such as discussions, project activities, case analysis and problem-based learning. The article presents the key factors influencing the development of critical thinking, as well as the role of the teacher in this process. Practical recommendations for teachers on the effective implementation of methods of developing critical thinking in the educational process are considered.

**Keywords:** critical thinking, student development, pedagogical technologies, active teaching methods, cognitive skills, information analysis.

Техникалық прогрестің қарқынды дамуы, халықаралық саясат, сондай – ақ қоғамда болып жатқан процестер-мұның бәрі байланыс арналарының сену және талдау қиын ақпаратпен қанығуына әкеледі. Күн сайын адам жаңа қызмет түрлерін игеру, үлкен көлемдегі деректерді жедел өңдеу, нақты және виртуалды байланыс өрісін кеңейту қажеттілігіне тап болады. Жаңа ұрпақты тәрбиелеу жауапкершілігі иығына жүктелген мұғалім үшін баланы қоршаған әлемді шарлауға қалай үйрету керектігін білу маңызды: қажетті ақпаратты өз бетінше табу, пікір айту және айту, пікірталастарға қатысу, дәлелдер келтіру және т.б.

Мемлекеттік бағдарлама оқушылардың сыни ойлауын дамытудың маңыздылығын атап көрсетеді. Жағдайларды және тиісті ақпаратты талдау, балама пікірлерді өлшеу және ескеру, теңдестірілген шешімдер қабылдау, пікірталас жүргізу, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы күрделі мәселелерді шешуге үйрету қажет.

1990 жылдары сыни ойлауды дамыту Еуропа елдерінің басым көпшілігінде негізгі білім беру мақсаттарының біріне айналды. Сыни ойлауды дамыту мәселесін философиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан дамытумен айналысатын шетелдік зерттеушілердің арасында де Боно Э., Дьюи Дж., Халперна Д, Кластер Д, Пол Р. жақында сыни ойлауды дамыту мәселесін ресейлік зерттеушілер де талдады (Волков Е. В., Галицкий Е. О., Грановская Р. М., Заир - Бек С. И., Федоров А. В. және басқалар). Сыни ойлауды қалыптастырудың кейбір мәселелері Векслер С.И. мен Липкина А. И.-ның еңбектерінде де қарастырылды. бастауыш мектеп жасында сыни ойлаудың негіздерін қалыптастыруға бірқатар факторларға байланысты жеткілікті көңіл бөлінбейді: оқу процесінің монологиялық бағыты және бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктері. Алайда, зерттеулердің мәліметтері бойынша, С. Н. Мироненко, Л. П. Тихонова, дәл осы жаста осы процеске ерекше назар аудару керек.

Сыни тұрғыдан ойлау қабілетін қалыптастырудың маңыздылығы сонымен қатар таңдалған тақырыптың өзектілігін растайтын әмбебап оқу әрекеттерін дамытуға бағытталған жаңа буынның білім беру стандарттарына баса назар аударады [1].

Қазіргі білім беру жүйесі оқушылардың пәндік білімдерін ғана емес, сонымен қатар сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруды талап етеді. Сыни тұрғыдан ойлау-бұл ақпаратты талдау, дәлелдерді бағалау, негізделген тұжырымдар жасау және объективті мәліметтер негізінде шешім қабылдау қабілеті. Ақпараттық қоғам жағдайында бұл дағды табысты кәсіби және жеке өмірдің кілттерінің біріне айналады. Бұл мақалада оқушылардың сыни ойлауын дамыту ерекшеліктері, сондай-ақ оны білім беру процесінде қалыптастырудың тиімді әдістері қарастырылады.

Сыни ойлауды дамытудың негізгі аспектілері

1. Сыни ойлаудың компоненттері

Сыни тұрғыдан ойлау келесі танымдық дағдыларды қамтиды:

Талдау-негізгі идеяларды анықтау және фактілерді салыстыру мүмкіндігі.

Бағалау-ақпараттың дұрыстығын сыни тұрғыдан бағалау мүмкіндігі.

Логикалық ойлау-себеп-салдар байланысын орнату мүмкіндігі.

Аргументация-логикалық негізделген тұжырымдарды қалыптастыру.

Өзіндік рефлексия-бұл өзінің ойлау процестерін білу.

2. Педагогикалық технологиялар мен әдістемелер. Сыни ойлауды дамыту оқытудың белсенді әдістерін енгізудің арқасында мүмкін болады, олардың ішінде:

Пікірталастар мен пікірталастар-дәлелді сөйлеу мен ақпаратты талдауға ықпал етеді.

Кейс-әдіс-оқушыларға теориялық білімді тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Жобалау қызметі-өз бетінше зерттеу және шешім қабылдау дағдыларын дамытады [2].

Проблемалық оқыту-балама шешімдерді іздеуді және шығармашылық ойлауды ынталандырады. Сыни ойлауды дамытудағы мұғалімнің рөлі. Мұғалім оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Ол үшін сізге қажет: Ойлар мен идеяларды еркін білдіруге ықпал ететін білім беру ортасын құру. Талдау мен дәлелдеуді қажет ететін жоғары деңгейдегі сұрақтарды қолдау. Оқушылардың ақпарат іздеуде және шешім қабылдауда дербестігін көтермелеу.

Диалог мәдениетін қалыптастыру, әртүрлі көзқарастарды құрметтеу.

Оқушылардың сыни ойлауын дамыту-қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеті. Оқытудың белсенді әдістерін қолдану, ақпаратты талдауда тәуелсіздікті қолдау және дәлелді сөйлеуді дамыту осы құзыреттіліктің қалыптасуына ықпал етеді. Мұғалімдер оқушыларды қазіргі қоғамның сын-тегеуріндеріне дайындау үшін оқу үдерісіне инновациялық тәсілдерді біріктіруі қажет.

#### Әдебиет:

1. Эннис Р. сыни тұрғыдан ойлау. - Мәскеу: Педагогика, 2015.
2. Поляков А. В. оқытудың белсенді әдістері: Теория және практика. - Санкт-Петербург.: Питер, 2018.

**БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕГІ ГЕОКЕШИНГ  
ГЕОКЕШИНГ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ  
GEOCACHING IN THE EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL PROCESS**

**Мазбаев О. Б.**

Ш. Уәлиханова атындағы КУ, география ғылымдарының докторы, профессор

**Дайрабаева А.Ж.**

Ш. Уәлиханова атындағы КУ, магистрант

[aigul0974dairabaeva@gmail.com](mailto:aigul0974dairabaeva@gmail.com)

**Аннотация.** Бұл мақалада *геокешингтің* білім беру және тәрбие үдерісіндегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Геокешинг – цифрлық технологиялар мен белсенді оқытуды үйлестіретін инновациялық әдіс, ол оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың зерттеу және шығармашылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мақалада геокешингтің білім беру саласында қолданылу мүмкіндіктері, оның оқыту үдерісіне интеграциялану жолдары талданады. Сонымен қатар, тәрбие аспектісіндегі маңызы, яғни оқушылардың командада жұмыс істеу, экологиялық мәдениет пен жауапкершілік сияқты қасиеттерін қалыптастырудағы рөлі көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері геокешинг әдісінің оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, тарихи және географиялық білімдерін тереңдетуге, сондай-ақ денсаулықтарын нығайтуға оң әсер ететінін көрсетеді. Осы орайда, мақалада геокешингті мектептер мен қосымша білім беру ұйымдарында тиімді қолданудың практикалық ұсыныстары беріледі.

**Түйін сөздер:** геокешинг, білім беру, тәрбие, инновациялық оқыту, белсенді оқыту әдістері, цифрлық технологиялар, командалық жұмыс, экологиялық тәрбие, зерттеушілік дағдылар, интерактивті оқу.

**Аннотация.** В этой статье рассматриваются роль и значение геокешинга в образовательном и воспитательном процессе. Геокешинг-это инновационный метод, сочетающий в себе цифровые технологии и активное обучение, который стимулирует интерес учащихся и способствует развитию их исследовательских и творческих навыков. В статье анализируются возможности применения геокешинга в сфере образования, пути его интеграции в процесс обучения. Кроме того, отражается значение в аспекте воспитания, то есть роль учащихся в формировании таких качеств, как работа в команде, экологическая культура и ответственность. Результаты исследования показывают, что метод геокешинга положительно влияет на повышение познавательной активности учащихся, углубление исторических и географических знаний, а также укрепление их здоровья. В этой связи в статье даются практические рекомендации по эффективному использованию геокешинга в школах и организациях дополнительного образования.

**Ключевые слова:** геокешинг, образование, воспитание, инновационное обучение, активные методы обучения, цифровые технологии, командная работа, экологическое воспитание, исследовательские навыки, интерактивное обучение.

**Abstract.** This article discusses the role and importance of geocaching in the educational and upbringing process. Geocaching is an innovative method that combines digital technologies and active learning, which stimulates students' interest and promotes the development of their research and creative skills. The article analyzes the possibilities of using geocaching in education, ways of its integration into the learning process. In addition, the importance in the aspect of education is reflected, that is, the role of students in the formation of such qualities as teamwork, environmental culture and responsibility. The results of the study show that the

*geocaching method has a positive effect on increasing students' cognitive activity, deepening historical and geographical knowledge, as well as strengthening their health. In this regard, the article provides practical recommendations for the effective use of geocaching in schools and additional education organizations.*

**Keywords:** *geocaching, education, upbringing, innovative learning, active teaching methods, digital technologies, teamwork, environmental education, research skills, interactive learning.*

Заманауи білім беру жүйесінде оқушылардың оқу үдерісіне деген қызығушылығын арттыру және олардың шығармашылық, ізденімпаздық қабілеттерін дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін инновациялық әдістер мен технологияларды пайдалану қажет. Солардың бірі – геокешинг (Geocaching) әдісі. Геокешинг – бұл GPS технологиясына негізделген қызықты әрі танымдық ойын түрі, онда қатысушылар географиялық координаттар арқылы арнайы нысандарды (кештерді) табады. Бұл әдіс білім беру мен тәрбие үдерісінде оқушылардың белсенділігін арттырумен қатар, олардың ұжымдық, зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Геокешингтің ерекшеліктері [1]:

- Ойын түрінде ұйымдастырылған танымдық әрекет.
- Табиғатпен, қоршаған ортамен тікелей байланыс.
- Оқушылардың дене қозғалысын, логикалық ойлауын және әлеуметтік қарым-қатынасын дамыту.

Білім беру саласындағы рөлі [2]:

1. Интеграцияланған оқу: Геокешинг география, тарих, биология, математика, физика және басқа пәндерді кешенді оқытуға мүмкіндік береді.
2. Далалық зерттеулер: Табиғи немесе тарихи орындарда практикалық тапсырмаларды орындау арқылы білімді бекіту.
3. Құндылықтық тәрбие: Табиғатты қорғау, ұжымдық жұмыс, мәдени-тарихи мұраларды құрметтеу сияқты құндылықтарды қалыптастыру.

Геокешингті қолданудың білім беру мен тәрбиедегі артықшылықтары [3]:

1. Оқу мотивациясын арттыру

Геокешинг оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырады. Олар сабақты тек теориялық түрде емес, іс-әрекет арқылы меңгереді.

2. Зерттеушілік дағдыларды дамыту

Геокешинг тапсырмалары арқылы оқушылар зерттеушілік жұмыс дағдыларын игереді. Бұл әсіресе, география және биология сияқты пәндер үшін пайдалы.

3. Ұжымдық жұмыс

Геокешинг барысында оқушылар бірлесіп жұмыс істейді. Олар бір-бірімен пікір алмасып, шешім қабылдауға үйренеді.

4. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану

GPS құрылғылары мен мобильді қосымшаларды қолдану арқылы оқушылар технологиялық сауаттылығын арттырады.

5. Дене белсенділігі мен табиғатпен байланыс

Геокешинг табиғатта өткізілетін болғандықтан, оқушылар таза ауада уақыт өткізеді, бұл олардың денсаулығына оң әсер етеді.

Геокешинг білім беру мен тәрбие процесінде әртүрлі форматта ұйымдастырыла алады [4].

1. Пәндік геокешинг

- География: Тарихи немесе табиғи жерлердің координаттарын анықтап, сол жерлерде кештерді орналастыру.

- Математика: Тапсырмаларды шешу арқылы кештің орналасқан жерін табу.

- Тарих: Археологиялық орындарды зерттеу немесе тарихи оқиғаларға байланысты кештер құру.

2. Тәрбие бағытындағы геокешинг

- Оқушыларды экологиялық сана мен табиғатты қорғауға тәрбиелеу.

- Ұлттық құндылықтарды насихаттау үшін мәдени-тарихи жерлерге саяхат ұйымдастыру.

3. Эстафеталық геокешинг

- Командалық жарыстар арқылы кештерді іздеу.

- Бір топ кешті табу үшін келесі топқа белгі қалдырады.

4. Онлайн және офлайн геокешингті үйлестіру

- GPS-ті пайдалану арқылы офлайн кештерді іздестіру.

- Онлайн платформаларда оқушылардың орындаған тапсырмаларын бағалау.

Геокешингті қолдану қадамдары [5]:

1. Мақсат пен міндеттерді анықтау: Геокешинг ұйымдастырылатын пән немесе тәрбиелік бағыт таңдалады.

2. Координаттарды белгілеу: GPS құрылғылар немесе Google Maps арқылы кеш орналасатын нысандар анықталады.

3. Тапсырмаларды дайындау: Кешті табу үшін оқушыларға түрлі тапсырмалар беріледі (жұмбақтар, есептер, сұрақтар).

4. Топтарды ұйымдастыру: Оқушылар командаларға бөлінеді.

5. Нәтижелерді бағалау: Әр команданың нәтижесі талқыланып, белсенді қатысушылар марапатталады.

Геокешинг арқылы оқушылардың келесі қасиеттері қалыптасады [6]:

- Жауапкершілік: Берілген тапсырманы уақытында және сапалы орындауға ұмтылу.

Қарым-қатынас: Топтық жұмыс барысында бір-бірімен келісіп жұмыс істеу.

- Құндылықтарды түсіну: Табиғатты, тарихи және мәдени нысандарды қорғауға деген қызығушылық пен құрмет.

Геокешинг – бұл заманауи білім беру мен тәрбие процесін жандандырудың тиімді әдісі. Ол оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық, зерттеушілік және ұжымдық жұмыс дағдыларын қалыптастырады. Бұл әдіс білім беру мен тәрбие үдерісіне жаңашылдық енгізуге мүмкіндік береді және оқушыларды өмірге қажетті құндылықтарға үйретеді.

### Әдебиеттер тізімі

1. Дьюи Дж. Образование и опыт. — Москва: Просвещение, 2000.
2. Выготский Л. С. Развитие высших психологических функций. — Москва: Педагогика, 1986.
3. Назарбаев Н. Ә. Ұлы даланың жеті қыры. — Егемен Қазақстан, 2018.
4. Абдуллина Г. И. Инновационные подходы в образовании. — Алматы: Білім, 2015.
5. Павлова О. В. Геокешинг в образовательном процессе. — Москва: Академия, 2019.
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2020.



**МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯ КУРСЫ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ  
СИПАТТАМАСЫ**

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАМКАХ  
ШКОЛЬНОГО КУРСА ГЕОГРАФИИ**

**CHARACTERISTICS OF PROJECT ACTIVITIES IN THE FRAMEWORK OF  
THE SCHOOL GEOGRAPHY COURSE**

**Мазбаев О.Б.**

КУ им.Ш.Уалиханова доктор географических наук, профессор

**Есенгельдина О.**

КУ им.Ш.Уалиханова, магистрант

Эл адрес: esengeldina22@mail.ru

**Аннотация.** Мақалада мектептегі оқу процесінің мотивациясы мен тиімділігін арттыру құралы ретінде жобалық қызметтің рөлі қарастырылады. Жобалық оқытуды ұйымдастыру әдістеріне, оның оқушылардың танымдық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға, сондай-ақ кәсіптік бағдарлауға әсеріне ерекше назар аударылады. Білім беру мекемелерінде жобалық әдісті енгізу проблемалары, атап айтқанда әдістемелік қолдаудың жеткіліксіздігі талданады. Мақалада оқушылардың тәуелсіздігін, зерттеу дағдыларын дамыту және пәнге деген қызығушылықты арттыру үшін жобалық әдістің тиімділігін растайтын география мұғалімдерінің сауалнамасының нәтижелері келтірілген.

**Түйінді сөздер:** жобалау қызметі, жоба әдісі, проблемалық оқыту, оқушыларды ынталандыру, білім беру технологиялары, танымдық дағдылар, географиялық білім.

**Аннотация.** В статье рассматривается роль проектной деятельности как средства повышения мотивации и эффективности учебного процесса в школе. Особое внимание уделяется методам организации проектного обучения, его влиянию на развитие когнитивных и социальных навыков учащихся, а также на профориентацию. Анализируются проблемы внедрения проектного метода в образовательных учреждениях, в частности недостаточное методическое сопровождение. В статье представлены результаты анкетирования учителей географии, подтверждающие эффективность проектного метода для развития самостоятельности учащихся, их исследовательских умений и повышения интереса к предмету.

**Ключевые слова:** проектная деятельность, метод проектов, проблемное обучение, мотивация учащихся, образовательные технологии, когнитивные навыки, географическое образование.

**Abstract.** The article examines the role of project activities as a means of increasing motivation and effectiveness of the educational process at school. Special attention is paid to the methods of organizing project-based learning, its impact on the development of cognitive and social skills of students, as well as on career guidance. The article analyzes the problems of implementing the project method in educational institutions, in particular, insufficient methodological support. The article presents the results of a survey of geography teachers, confirming the effectiveness of the project method for developing students' independence, their research skills and increasing interest in the subject.

**Keywords:** project activity, project method, problem-based learning, student motivation, educational technologies, cognitive skills, geographical education.

Одним из путей повышения мотивации и эффективности учебной деятельности в школе является включение учащихся в проектную деятельность. Цели и задачи этих видов деятельности учащихся определяются как их личностными мотивами, так и социальными. Это говорит о том, что такая деятельность должна быть направлена не только на повышение мотивации подростков в предметной области определенных дисциплин, не только на развитие их способностей, но и на создание определенного продукта, имеющего значимость для других.

Проектная деятельность должна строиться таким образом, что в ней будут востребованы способности детей, реализованы личные пристрастия к тому или иному виду деятельности. В данном случае обучающиеся делают первые шаги к профориентации.

А что же такое «проектное обучение», «метод проектов», «учебная проектная деятельность»? Проектное обучение может рассматриваться как дидактическая система, а метод проектов – как компонент системы, как педагогическая технология, которая предусматривает не только интеграцию знаний, но и применение актуализированных знаний, приобретение новых. Для комплексного решения задач обучения используются различные методы, в том числе выполнение творческих проектов, целью которых является включение учащихся в процесс преобразовательной деятельности от разработки идеи до ее осуществления [1].

Проекты могут выполняться индивидуально либо в группах. В групповых проектах отдельные разделы выполняются индивидуально. Но и в проектах, выполняемых индивидуально, есть элементы групповой работы, например, при проведении мозгового штурма или взаимной оценки первоначальных идей друг друга. Включение групповой работы в каждый проект помогает развивать навыки сотрудничества и чувство коллективной ответственности. При этом необходимо обеспечить индивидуальный подход к детям, давая задания, соответствующие уровню их возможностей, постепенно усложняя содержание работы. При групповой работе школьники усваивают материал в совместной инновационной форме его изучения, обсуждения и взаимообучения с выработкой обобщенного, коллективного решения. Учащиеся в группе осваивают элементы организационной деятельности лидера, сотрудника, исполнителя, получая социальный опыт практической деятельности [40]. Одним из эффективных методов проблемного обучения является метод учебных проектов. Проектная деятельность направлена на развитие готовности учащихся самостоятельно добывать знания и ориентироваться в потоке информационного пространства, т.е. она направлена на развитие когнитивных навыков, в соответствии с целями образовательной деятельности. Одним из самых своеобразных предметов в школьном образовании является география.

В рамках изучения данного предмета у детей развивается любознательность, которая побуждает к самостоятельности в изучении причин географических открытий и природных явлений. Школьная география создаёт условия для использования современных форм и методов обучения, в том числе и проектной деятельности. Основателем метода проектов в образовании считается Джон Дьюи, последователем которого был Уильям Килпатрик. Достижения американских и европейских педагогов активно применялись в советских рабочих школах в 1920-е годы. Образовательные проекты являются важнейшим инструментом для когнитивного развития школьников. ГОС требует выполнения проектной работы, однако в образовательных учреждениях пока что не достаточно развиты методические условия для реализации этого метода.

Проблема исследования связана с тем, что в соответствии с требованием ГОС о реализации проектной деятельности учащихся возникают проблемы с её реализацией в общеобразовательных учреждениях, а именно не учитываются индивидуальные потребности и возможности учащихся и в результате имеет место низкая мотивация и снижение качества реализации проектов.

ГОС рассматривает деятельность на основе проектов. Деятельность учащихся в рамках проекта рассматривается с разных точек зрения – как продукт, как процесс и

представление (защита проекта). В общеобразовательных школах в 9-11 классах проектная деятельность является обязательной, а ее результаты указываются в аттестате об образовании.

Мы провели анкетирование среди учителей, преподающих географию в школах и выяснили, что реализация проектов с учащимися – очень эффективный метод. Благодаря этому методу обучающиеся учатся самостоятельно находить, анализировать информацию и представлять её в различных форматах. Мы занимались проектной деятельностью в 9 классе общеобразовательной школы и реализовывали проекты с учащимися. Учащиеся выполняли не только домашние задания по предмету, но и еще более глубоко изучали интересующие их вопросы. Проектная деятельность на уроках географии положительно повлияла на повышение познавательного интереса к предмету.

#### Список литературы

1. Береговая Т.Г. Использование проектной деятельности в обучении на уроках географии // Образование. – № 5. – 2022 – С. 41-44.

### ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ЦЕНТРА ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ» УПРАВЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2024 ГОДУ

Тлеугабулов Данияр Толегенович<sup>1</sup>, Рысбергенов Муса Ахатулы<sup>2</sup>  
Мухаметзянов Артур Робертович<sup>3</sup>, Тлекишев Сулейман Нурланович<sup>4</sup>,  
Тагленов Амир Максutowич<sup>5</sup>, Укеев Жасулан Каримулы<sup>6</sup>

<sup>1-5</sup>Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

<sup>6</sup>«Центр по охране и использованию историко культурного наследия» управления культуры Акмолинской области

<sup>1</sup>[danchitto@mail.ru](mailto:danchitto@mail.ru), <sup>2</sup>[rysbergenov.mussa@mail.ru](mailto:rysbergenov.mussa@mail.ru), <sup>3</sup>[artur.mukhametzyanov.01@mail.ru](mailto:artur.mukhametzyanov.01@mail.ru),

<sup>4</sup>[kvas1ks@mail.ru](mailto:kvas1ks@mail.ru), <sup>5</sup>[0dolodil111@gmail.com](mailto:0dolodil111@gmail.com), <sup>6</sup>[zhassulan82@mail.ru](mailto:zhassulan82@mail.ru)

**Аннотация.** В статье представлены итоги полевых исследований, проведенных Акмолинской археологической экспедицией в 2024 году. Работы осуществлялись на территории Сандыктауского, Зерендинского и Бурабайского районов и включали археологические раскопки, разведки и фиксацию новых объектов. Основными памятниками стали могильник бронзового века Чайка I, могильник Алтынтау, культово-поминальный комплекс Абакай, а также уникальное изображение человеческого лица на камне в горах Сандыктау. В статье охарактеризованы культурные особенности, хронологические параметры и значение исследованных объектов. Отмечено использование современных методов фиксации и международный характер экспедиции. Представленные материалы вносят вклад в изучение истории и археологии Северного Казахстана.

**Ключевые слова:** Северный Казахстан, эпоха бронзы, алакульская культура, сакская эпоха, бронзовое зеркало, курган с «усами», геофизические методы, ГИС-технологии

**Источник финансирования:** Статья подготовлена в рамках проекта «Культово-поминальные комплексы древних тюрков Сарыарки: проблемы поиска и изучения», ИРН проекта AP22686087.

#### Введение

В 2024 году Акмолинская археологическая экспедиция КГУ «Центр по охране и использованию историко-культурного наследия» управления культуры Акмолинской области провела полевые работы на территории Сандыктауского, Зерендинского и

Бурабайского районов. В рамках полевого сезона были выполнены археологические раскопки, разведки, фиксация и обследование новых памятников. Работы велись как на ранее известных объектах, так и на вновь открытых разновременных археологических памятниках.

### **Основная часть**

#### **Могильник Чайка I (Сандыктауский район)**

Могильник Чайка I расположен в 2 км к северо-востоку от села Владимировка, на левом берегу реки Жабай. Включает 158 конструкций, что делает его крупнейшим алакульским могильником Северной Сарыарки (Кокшетауской возвышенности). Проведенные раскопки на двух объектах позволили получить материал, отражающий культурные традиции алакульской культуры. Погребальный обряд обнаруживает параллели с приишимскими памятниками, датируемыми 2-й половиной XVIII – XVII вв. до н. э.

Тот факт, что Чайка I – это крупнейший алакульский могильник на территории Северной Сарыарки, говорит о длительном периоде его функционирования. В свою очередь, это характеризует достаточно стабильный период развития, когда привнесенные в сарыаркинские степи приишимские традиции, в силу смены природной среды и местного развития, претерпевали некоторые изменения.

Местоположение могильника указывает на существование поблизости крупного поселения, которое пока не удалось локализовать, предположительно из-за гидрологических изменений в долине Жабай. Для дальнейших исследований предлагается применение геофизических методов и рекогносцировочных раскопов.

#### **Могильник Алтынтау (Зерендинский район)**

Раскопки на могильнике Алтынтау были проведены на двух объектах. В одном из них обнаружено бронзовое зеркало с боковой фигурной ручкой и грибовидной кнопкой. Конструктивные особенности захоронения и находка зеркала позволяют предварительно отнести памятник к тасмолинской культуре и датировать VIII–VI вв. до н. э. Радиоуглеродные образцы направлены на анализ в лабораторию Vilnius Radiocarbon (Литва).

#### **Комплекс Абакай (Бурабайский район)**

Урочище Абакай представляет собой локальный сакральный центр с множеством этнографических преданий. Исследовано 5 объектов, включая курган с «усами». В ряде курганов (№2, №3) зафиксированы кенотафы – символические захоронения без останков. Курган с «усами» №7 относится к предтюркскому периоду и, несмотря на повреждения, сохранил ряд характерных элементов: каменную насыпь, гряды, менгиры. Все исследованные объекты оказались безынвентарными, что затрудняет точную датировку.

Анализ архитектурных особенностей курганов с «усами», их планировка, а также аналогии с другими памятниками Зауралья и Центрального Казахстана позволяют отнести их к культово-поминальным сооружениям V–VII вв. н. э.

#### **Изображение лица в горах Сандыктау**

Вблизи села Балкашино зафиксировано уникальное изображение человеческого лица, высеченного на камне, не имеющее прямых аналогий в регионе. Обнаружены также нетипичные каменные выкладки, аналогичные памятникам средневековой Монголии. Эти находки требуют отдельного исследования.

#### **Разведочные работы**

Параллельно проводилась археологическая разведка, в ходе которой были обследованы памятники по долине реки Шагала. Это направление выбрано в силу высокой концентрации памятников разных эпох и значительной плотности заселения в древности. Общая исследованная площадь составила около 2,5 тыс. кв. км, всего было проинспектировано 20 археологических памятников

### **Заключение**

Работы 2024 года стали важным этапом в изучении археологического наследия Акмолинской области. Были получены новые данные по эпохе бронзы, раннему железному веку и предтюркскому периоду. Могильник Чайка I и урочище Абакай обладают высоким научным потенциалом и перспективны для включения в число знаковых археологических объектов региона. В ходе экспедиции использовались современные методы фиксации (БПЛА, фотограмметрия, топографическая съемка).

Работа экспедиции носила международный характер. В исследованиях принимали участие зарубежные магистранты из Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова (Якутск, РФ). Все полученные материалы легли в основу научных публикаций.

Результаты исследований 2024 года стали основой для системного подхода к изучению археологических памятников региона и внесли значительный вклад в развитие науки, укрепление культурной идентичности и популяризацию исторического наследия Акмолинской области.

**«Шоқан оқулары-29 Шоқан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік  
қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-  
практикалық конференциясының  
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ**

**Международной научно-практической конференции  
«Шоқан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и  
глобальные перспективы»**

**MATERIALS**

**of the International Scientific Practical Conference  
«Shokan okulary-29 The Legacy of Shokan Ualikhanov: Regional Aspects and Global  
Perspectives»**

**Серия История и география**

Том 3

30.05.2025 ж. баспаға ұсынылды. Көлемі: 8,1 б,т.б.  
Тираж 100 экз. Тапсырысы №49

---

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті коммерциялық  
емес акционерлік қоғамы баспаханасында басылған  
Мекенжайы: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қаласы,  
Темирбекова көшесі, 30а,  
e-mail: [www.kgu.kz](http://www.kgu.kz)